

**ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИДА
МАТНШУНОСЛИК ВА
МАНБАШУНОСЛИК
МУАММОЛАРИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**Ўзбек филологиясида матншунослик ва
манбашунослик муаммолари**

**Республика илмий-назарий анжуман
материаллари
Наманган, 2016 йил 5-6 май**

2- китоб

Наманган - 2016

Мазкур тўпلامда “Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари” мавзусида Республика миқёсида ўтказилган илмий-назарий анжуман материаллари жамланган.

Тўпلامдан атоқли филолог олимлар ва ёш тадқиқотчиларнинг мақолалари ўрин олган

Масъул муҳаррирлар:

Фаридахон КАРИМОВА, филология фанлари номзоди, доцент
Мўминжон СУЛАЙМОНОВ, филология фанлари номзоди, доцент

Муҳаррирлар:

Иброҳимжон Дарвишов, катта илмий ходим-изланувчи
Нозима Қозоқова, ўқитувчи
Умиджон Қўзиев, ўқитувчи

Тақризчилар:

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ, филология фанлари доктори, профессор
Носиржон УЛУҚОВ, филология фанлари доктори

Таҳрир хайъати:

Абдусалом УМАРОВ НамДУ ректори, профессор
Муродхон ҚОДИРХОНОВ проректор, доцент
Хуринисо УСМОНОВА филология фанлари доктори
Зоҳиджон СОДИҚОВ филология фанлари номзоди
Қосимжон СИДИҚОВ филология фанлари номзоди
Шавкатжон АБДУРАҲМОНОВ филология фанлари номзоди
Қодир НОСИРОВ филология фанлари номзоди

Ушбу мақолалар НамДУ илмий-методик кенгаши йиғилишининг
2016 йил 30 апрелдаги 4- сонли қарорига мувофиқ нашр этишга тавсия
қилинган

Тўпلامдан ўрин олган мақолаларнинг илмий ва услубий жиҳатларига
муаллифларнинг ўзлари масъулдирлар.

**XX АСР ВА ЗАМОНАВИЙ
АДАБИЁТДА МАТНШУНОСЛИК ВА
МАНБАШУНОСЛИК**

ЧЎЛПОН ИЖОДИДА ФРАНЦУЗ МОТИВЛАРИ

Б. Назаров, академик, ф.ф.д., профессор.

Улкан ижодкорларга хос бўлган хусусиятлардан бири уларнинг илк босқич асарларидаёқ теран истеъдоднинг намоён бўлишидир.

Чўлпон ана шундай санъаткорлар қаторида туради. Унинг дастлабки ижодий қизиқишлари, шеърлари, мақолаларидаёқ мамлакат ҳаёти ва адабиёти олдидаги долзарб муаммолар, вазифалар акс этди. Улардаги бадий, илмий-эстетик қадриятлар, наинки ўз муҳити, шароити, даври, балки келгуси замонлар учун ҳам ибратли даражада экани билан ажралиб туради.

Бунга бир-иккигина мисол келтириш kifoya. “Тараққий” газетасини мунтазам ўқишга киришганида у 13 ёшлар атрофида эди. Рус тилини ўрганиш зарурати ҳақида махсус мақола ёзиб, “Туркистон вилоятининг газети”да чоп эттирганида 15 ёшга тўлмаганди. Ўзини қизиқтирган саволлар билан шу ёшда Исмоил Ғаспиралига мактуб билан мурожаат этади: саволлар шу қадар долзарб эди-ки, аллома ўз жавобини “Туркистон вилоятининг газети”да эълон қилади. Чўлпоннинг 18 ёшда ёзган, умуман, Туркистон халқи ва адабиёти учун долзарб характердаги мақоласи ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. 20 ёшга борар-бормас ёзган шеърларида ғарб халқлари ҳаётида кечган жаҳон аҳамиятига молик ҳодисаларга муносабат билдирилади.

Шу нуқтаи назардан Чўлпон ижодининг кичик бир қиррасига, хусусан, унинг шеърларида француз мотивлари акс этишига назар ташлаш ўринлидир. Бу ўринда, шоир ижодида француз мотивлари деганда, унинг асарларида акс этган Франция халқи ҳаётидаги айрим улкан тарихий воқеалар, жараёнлар, қаҳрамонлар ҳамда уларга поэтик муносабатни назарда тутамиз.

Шу маънода бир масалага ойдинлик киритиб олиш маъқул кўринади. Хўш, ёш, навқирон Чўлпон нима учун бошқа эмас, айнан француз мотивларини танлади, Франция тарихидаги воқеа-ҳодисаларга мурожаат этди, бу минтақадаги шоир-ёзувчиларнинг асарларига эътиборини қаратди?

Бунинг чуқур сабаблари бор эди, албатта. Ижоднинг дастлабки босқичидаёқ жаҳидчилик ҳаракати, жаҳидчилик

ғояларига сидқидилдан ҳамкор ва ҳамнафас бўлган, аста-секин эмас, шиддат билан шу ҳаракат ва шу йўналишдаги адабиётнинг эътиборли вакиллари билан бирига айланиб бораётган Чўлпоннинг орзу-умидлари, бир тарафдан, халқининг истибдоддан қутулиб, озодликка чиқишини исташ, миллат ва Ватан тараққиётига ҳамдардлик, иккинчи тарафдан, ана шундай талотумлар силсиласида яшаётган юртдошлари қалбини акс эттириш, уларнинг изтироб ва умидларига ҳамроҳлик учун элни-юртни чорлаш, энг асосийси, мақсадлар йўлида, ватандошлар кўзини очишга интилиш билан чамбарчас алоқадор эди.

Чўлпон француз ҳаёти ва адабиётида ана шу орзу-умидларига монанд аналогларни кўради. Уларга мурожаат этиш ва муносабат билдириш орқали ўз орзу-умидларини рўёбга чиқаришга интилади.

Чўлпоннинг француз мотивларига мурожаат этиши шу омиллар билан белгиланади. У ўзбек адабиётига олиб кираётган француз мотивлари ва уларда акс этган тарихий ҳодисаларнинг талқини ўз халқининг дунёқараши янгиланишига ва, пировардида, жамият ҳаёти ва, эҳтимолки, ҳатто тузумни ўзгартиришга, муайян маънода, таъсир кўрсата олади, деб умид қилади. Шу тариқа ўз вақтида Францияда рўй берган айрим тарихий жараёнларнинг айрим аналоглари Туркистонда ҳам рўй бермасинми, деган ижтимоий қарашлар аста-секин ёш Чўлпон эстетик идеалида қарор топа боради. Француз маърифатпарвар ва ижтимоий адабиётида, асосан, эски тузумни, монархияни, хурофот ва бидъатни фош этиб, шу тариқа халқни озодликка, эркак чорлаш мотивлари Чўлпон ижодида шу масалалар билан бир қаторда Ватанни, миллатни истибдоддан қутулишга чорлаш, унга қарши курашга отланиш мотивлари билан тўйиниб боради.

Йигирма ёшлар атрофидаги Чўлпон ижодининг шаклланишида жаҳон тарихи, шу жумладан француз жамиятида бўлиб ўтган тараққийпарвар ҳаракатлар муҳим рол ўйнади, эстетик идеаллари чиниқишига жиддий таъсир кўрсатди.

Франсанинг ихтилоли неча йиллар тортилди,
Қанча виждон эгалари қора пулга сотилди,
Қанча жонлар талаф бўлди, қанча қонлар тўкилди,
Қанча тўғри қаҳрамонлар “кофирлар” деб сўкилди.
Курашдилар азаматлар, хурриятни олдилар,
Франсани саодатли тўғри йўлга солдилар.

Сиз-да шундан ибрат олинг, қилинг шунга ихтимом,
Ўлим кутган дўстингиздан сизга салом, эҳтиром.

Чўлпон бу шеърни ёзганида 20 ёшда эди.

“Нажот” газетасининг 1917 йил 18 июнь, 20-сониди босилган бу шеър ҳақида Ҳ.Олимжон “Жадид адабиётининг синфий моҳияти масаласига” номли мақоласида ўз фикрини билдириб ўтган. Бу шеър ва мақолага шу кунги айрим мутахассисларимизнинг ҳам муносабати бор. Лекин ҳозир гап бу ҳақда эмас. Шеърнинг Чўлпон ижодида тутган ўрни ва унинг моҳияти ҳақида.

Эътибор берсангиз, шеър Франциядаги инқилобий ҳаракатларни талқин этишдан бошланса-да, асар моҳиятан бу ҳақидагина эмас. Француз халқининг эрк учун, эскиликдан ва монархия зуғумидан қутулиш учун олиб борган курашига муносабат асар индаллоси, холос. Француз халқининг эрк йўлидаги курашларини, ундаги айрим қинғирликларни эътироф этгач, муаллиф шеър давомида тасвир ва талқин замирига бошқа янги ғоя ва фикрларни яширади.

Авваламбор, француз жамиятида рўй берган ҳодисаларга нисбатан айтилган “Қанча виждон эгалари қора пулга сотилди” деган фикр замирида тахайюли ишга тушган шеърхон учун мақсад, наинки француз ҳаёти, балки ўша давр Туркистон ҳаётига ҳам дахлдор бўлажагини кейинги мисранинг ўзиёқ тасдиқлаб турибди. Яхши ҳаёт, янги турмуш учун қон тўккан қанчадан қанча қаҳрамонлар “кофир”ликда айбланди, дейилган фикр бунга далил. Бизда, тарихан, илғор тараққиёт йўлига кирган, жадид ғояларини маъқуллаб, хурофот ва бидъатга қарши чиққан, бу борадаги аёвсиз кураш иштирокчиларини қадимчилар шундай деб атаганлар.

Ёшларга даъват исломда анъана бўлмаган кураш ва чорлов шеърнинг туб моҳиятини ташкил этади. Ҳуррият учун курашганлар Франсани саодат йўлига, тўғри йўлга солдилар, дейди шоир ва юртдошларини ана шундай курашга чорлайди, ундан ибрат олишга чақиради. Чўлпон Русиядаги февраль инқилобини бир вақтлар Францияда рўй берган курашларга ўхшатади, дейди Ҳамид Олимжон. Чўлпоннинг асл мақсади Туркистон халқини, айниқса, ёшларни, жадидларни ҳурликни қўлга киритиш учун саодатли тўғри йўл топишга чорлашдан иборат эди.

Шеър октябрь тўнтарувидан салкам ярим йил аввал ёзилган. Бу вақтда ҳам, албатта, элни-юртни очикдан очик истибдоддан

кутулишга чорлаш мумкин эмасди. Шу боис шоир бу мақсадни маълум даража яширин равишда: француз жамиятидаги ҳодисаларга муносабатдан келиб чиқувчи саодатли йўлга чорлов сифатида талқин этади. Юқоридаги шеър, унинг, айниқса, иккинчи байти, яна бир мулоҳазани уйғотади. Ундаги фикр, ғоя сизнинг кулоғингиз остида ҳам қайси бир бадий “башорат” талқини тарзида акс-садо бермадими? Айримлар қора пулга сотилишдан ташқари, қанчадан-қанча жонлар талафот кўриб, қонга ботирилишлар-у, не-не қаҳрамонларнинг “кофир” деб айбланишида сиз фидойи, халқпарвар, ватанпарвар жадиждаримизнинг келгусидаги қисматларини, “Туркистон мухторияти” эълон қилинишидан кейинги элнинг-юртнинг қонга ботирилиши ҳақидаги поэтик “башорат”ини ҳис этгандек бўлмадингизми?

Чўлпоннинг бевосита ва тўлиқ Париж коммунасига бағишланган ва шу ном билан аталган бир шеъри ҳам бор. Шўро даврида Чўлпон халқ душмани, Ватан душмани бўлган эмас, унинг янги замонга муносиб шеърлари ҳам талайгина, ҳатто, жаҳон миқёсидаги улуғ инқилобий ҳодисалардан бири - Париж коммунасига бағишланган шеъри ҳам бор, шу боис миллатчи деб унга тавқи лаънат ёғдиравермайлик, ҳеч бўлмаса замонга муносиб шу ва шунга яқин асарларини чоп этайлик, деган фикрлар билдирилганда ҳам шўролар бундай қарашларни эътиборга олмаган. Чунки, асосий мақсад, Чўлпонни бадномликда мустаҳкам тутиб туриш эди. Унинг асарларигина эмас, исми ҳам шўроларга номақбул эди. Чўлпон исмининг ўзиёқ халқнинг қайта уйғонишига таъсир кўрсатиб қўйишидан чўчиш эди.

Истиқлол бизга бошқа кўпдан-кўп ҳуқуқ қатори айрим тарихий, бадий асарларни янгича ўқиш, уларга янгича назар ташлаш имконини берди. Чўлпоннинг “Париж коммунаси” номли шеъри шундай асарлардан биридир. Асар Париж коммунасининг 50 йиллиги муносабати билан 1921 йилнинг мартида ёзилган. Миллатчидан олиб миллатчига солиниб, халқ душмани-ю миллат душмани деб, юз-кўзини очирмай савалайверишганидан, шўровий ҳаракатга таъсир этган айрим тарихий ҳодисаларни улуғлаб, шўро ғояларига қарши бўлса ҳам замона ҳаётига қарши эмаслигини кўрсатиш учун, ёки Париж коммунасига мойил бўлгани сабаб ёзгандир, эҳтимол, бу шеърни Чўлпон. Мен ҳам сўнгги 25 йил мобайнида шеърни ҳар гал ўқиганимда шундай деб тушунганман. Лекин мазкур мақолага тайёрланиш жараёнида ушбу шеърда, қайси

бир маънода, бошқа мақсад, янги тағқатлам фикрлар бордек туюлди. Шуларни сиз билан баҳам кўрсам. Чала жойларини тўлдирадирсиз ёки сиз ҳам бошқа бирор фикр қўшимча қиларсиз.

Назаримда, “Париж коммунаси” шеърида Чўлпон ўз миллий мақсадларини, Истиқлол ғояларини ифодалашга, илгари суришга интилади.

Тахтлар пишиқ, қироллар бахти мустаҳкам эди, деб ёзади шеър аввалида муаллиф. Қуллар ўз ўрнида. Подшолар улуғ. Лекин Париж коммунаси содир бўлдию қиролликни, подшоҳликни олқишлаган байроқлар юз тубан кетди. Қашшоқлар ҳокимиятни қўлга олди. Афсуски, узоқ ушлаб туришнинг имкони топилмади. Ҳокимият ҳукмронликни тезда қайтариб олди.

“Париж коммунаси”даги бу поэтик фикрлар Париж коммунаси тарихий ҳодисаларигина эмас, “Туркистон мухторияти”нинг ҳам бошидан кечган ҳодисаларни ёдингизга солмаяптими?

Умр бўйи ёш тўкмаган шод, очиқ,
Ёш кўзларни бу ҳукумат ёшлади.

Бу кўзлар нафақат коммуналар, балки, айти вақтда,
мухториятнинг ҳам кўз ёшлари эмасмикан?
Асосийси:

Янги турмуш қурмоқ бўлган фақирлар,
Эскиликка қўрқинч кураш бошлади.

Мана шу ўринда шоир, назаримда, асл муддаога, жадид қаҳрамонлари ифодаси ва тасвирига яқинроқ келгандек бўлади. Айниқса, “эскиликка қўрқинч кураш бошлади”, дейилган мисра менга жадидларнинг, дин ниқобидаги хурофот ва бидъатдан иборат эскиликка, бир тарафдан, қўрқа-қўрқа кураш бошлагани ва, иккинчи бир томондан, янги турмуш қурмоқчи бўлган жадидлар ҳукмрон ҳокимияти қарши қўрқинчли, даҳшатли кураш бошлади, деб айтилаётгандек туюлади.

Бироқ, зулм, қоронғулик эрлари,
Эзувчини, таловчини қўллади.

Эзилувчи қашшоқларни, йўқсилни,
Иш бошида узок чоклар қўймади.

Бу поэтик фикрлар ҳам яна қайтиб, хотирамизга Туркистон мухториятини солади. Шеър сарлавҳасидаги, ичидаги бир-икки марта ишлатилган Париж, Коммуна сўзларини эътиборга олмасангиз гап Туркистон мухторияти ҳақда кетмаяптимикиан, деган хаёлга ҳам боради, киши.

Шеър давомида: Париж коммунаси “нурини” қора кучлар абадий ўчирдик, деб ўйладилар, лекин у бир умр ўчмади, деган фикрга дуч келамиз. Асар ниҳоясида қуйидаги икки мисра бор:

Бу кун шунда ёниб турган қизил нур,
Париждаги коммунанинг аксидир!

Ушбу байтдаги сўнгги сўз хаёлимда негадир такрор-такрор айланаверди. Байтни қайта-қайта ўқийман, мушоҳадага тушаман. “Аксидир” сўзи шууримда чатнайверади ва ниҳоят ниманидир топгандек бўламан. Сўнгги байт охиридаги “аксидир” сўзи “акс этди”, “инъикос” маъноси эмас, “тескарисидир” деган маънони назарда тутмаяптимикин? Агар шундай бўлса, шеър ниҳоясидаги бир сўз, чўққи фикр, асар тағзаминидаги яширин маъно асарга тамоман янги қиммат юклаган бўлади.

Шеърда талқин этилаётган Париж коммунаси улуғланияпти, у бостирилган, бўғилган бўлса ҳам, нури ҳозиргача ўчмаган. Ҳозир ҳам у бордек. Лекин шоир кўз олдида “ёниб турган қизил нур” (“қизил нур” образига алоҳида урғу қаратилишига эътибор беринг!) Париж коммунасидан таралган асл: Адолат, озодлик, эрк, инсонпарварлик, тўқис ҳаёт учун кураш маъноларини ифодаловчи нур эмас, унинг аксидир, демоқчи бўлади, назаримда.

Яна бир фикр: Париж коммунасининг тарихий аҳамияти, қиммати XX асрнинг 20-йилларида барчага маълум эди. Чўлпондек, наинки ҳар бир шеър, ҳатто, ҳар бир сўзга талабчан шоир учун уни яна бир бор эътироф этиш, кўкларга кўтаришнинг зарурати бормиди, деган фикрга ҳам боради киши ва ушбу шеърни шоир истиқлолга чорлаш ҳамда унинг сўнгги сўзида ифодаланган замон ва мамлакат учун ниҳоятда зарур ва долзарб фикрни айтиш учун ёзган бўлса, ажаб эмас, деган қарашга одамнинг ён босгиси келади. Агар бу қараш ўзини оқласа, юқоридаги каби очиқ айтиш

мушкул бўлган Истиқлол, Озодлик, Адолат руҳига йўғрилган поэтик фикрларнинг айтиб олиниши, наинки яхши ёки маъқул, балки катта маҳорат намунаси, деб баҳоланишга муносибдир.

Ўз вақтида машҳур бўлган “Интернационал” кўшиғининг матни Чўлпон ижодига ҳам таъсир кўрсатгани ҳақида қисқача мулоҳаза юритишдан аввал бу асар хусусидаги ҳозирги айрим қарашлар билан боғлиқ нуқталарга бироз тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Чўлпон ижодига дахлдорликдан келиб чикувчи “Интернационал”га доир мазкур фикрларимиздан мақсад бу асарни тарғиб, ташвиқ қилиш эмас. Зотан, бу асарнинг тарихан ўйнаган роли ҳам, ундаги айрим фикрлар чекланган, бўлиб, кейинги замонлар учун бирёқлама таъсир этгани ҳам ҳозир элга маълум. Ўзбек шоирига “Интернационал” ўз замонига кўра таъсир кўрсатгани билан ғоя, мавзу, мазмун ва қаҳрамонларни Чўлпон ҳаётнинг ўзидан, атрофида рўй бераётган ижтимоий ҳодисалардан олди. Таъсирчан тарз уларнинг ифода йўсинини шакллантиришда эса, шоирга бу масаладаги адабий тажрибалар таъсир кўрсатди.

Наинки ғоя ва мазмун, балки, айниқса, шакл нуқтаи назаридан ҳам рўй берган ва бу таъсир Чўлпон ижодидаги миллатпарварлик ва ватанпарварлик руҳининг янада ўткирроқ зухур топиши борасидаги изланишларида муҳим рол ўйнаганини инкор қилиб бўлмайди.

Бу масалага муносабат, айтилиши вақтда, Чўлпон дунёқарашидаги қатор изланишлар, эврилишлар, силжишлар, ўзгаришларни ва уларнинг сабабларини очишга кўмак беради.

Чўлпон Октябрь тўнтарувидан сўнг эълон қилинган танловга мувофиқ, даврнинг бир гуруҳ етакчи шоирлари қаторида “Интернационал”ни ўзбек тилига ўтиришда иштирок этди. Чунки 1917 – 1918 йилларда кўпдан кўп (ёки деярли барча) зиёлилар, шоир-ёзувчилар, жадидчилик ҳаракатининг фаоллари қатори Чўлпонда ҳам “Интернационал” ғояларига, янги шўро ҳукуматининг баландпарвоз ваъдаларига маълум маънода ишончи бор эди. У ҳам кўплар қатори узоқ вақт орзу қилган хурликка эришамиз, турмуш тарзи яхшиланади, эркин нафас олиш имкониятлари туғилади, деб умид қилганди. Лекин шоирга ҳам, эл-юртга ҳам бу орзу-умидлар сароб экани маълум бўла борди ва Чўлпон ижодида эрк, озодлик, истиқлол ғоялари миллатпарварлик руҳи билан суғорилган ҳолда йилдан йилга янада кучайди. Бу

кучайиш замирини шўро истибдодларидан қутулиш ғоялари ташкил этди. Чўлпон “Интернационал”ни таржима қилиш билан чекланмай, “Қизил байналмилал” шеърини ёзди. 1919 йил “Юриш марши”ни эълон қилди. Байналмилалчилик ҳаракати ва ғоялари туфайли энди, наинки Туркистон, балки умуман шарқда адолатга йўл очилади, чунки ғарбда бир улуг куч бош кўтарди, деган ишончлар кўп ўтмай барбод бўлди.

Золимлардан ўч олиш, эл-юртни истибдоддан холи кўриш шоир аъмолига, ижодининг лейтмотивига айлана борди.

Ул кучдирким, мазлумларга йўл очар,

Золимларга наъра тортар:

- Ўч, ўч, ўч?!...

деб ёзди шоир. Ким билсин, Шўро тўнтарувининг ўша дастлабки йилларида бу қизил байналмилал Туркистонни чоризм лангари ташланган истибдод ва зулмдан ҳам қутқарса ажаб эмас, деб умид қилишда давом этгандир шоир? Кўп ўтмай у умидлари пуч бўлганини, истибдод баттар кучайганини англаб етди. “Париж коммунаси” шеъридаги “Қизил нур” ҳақиқий эмас, дейилган фикр ўзини оқлади.

Лекин Эжен Потъенинг “Интернационал”и Чўлпон ижоди, айниқса, шеърияти учун бесамар кетмади, айниқса, пафос масаласида, асарлари хужайрасидаги пўртана, озодлик ва эркка даъват, золимлардан ўч олиш ва бу йўлда элни, юртни курашга чорлаш, халқ руҳига истибдоддан қутулиш маслакларини сингдириш, азоб-уқубатлардан кўркмай, зарур бўлса бу йўлда жонни тика олиш сингари поэтик ғояларнинг ифода тарзи Чўлпон шеърларида мустаҳкамлана боришида, назаримда, “Интернационал” кабилидаги асарларнинг ўзига хос ўрни бор. Бугина эмас, Чўлпон шеъриятида айрим зарб оҳанглариининг шаклланишида, маълум муддат марш жанрига эътибор кучаювида, хуллас, шаклий янгиланишларда ҳам Потье таъсири йўқ эмас. Хусусан, “Эл байроғи” газетининг 1919 йил 13-сонидида босилган, “Туркистон мухторияти”ни олқишлаб ёзилган шеър ва ундаги мазкур парчалар бунга далил бўла олади:

Кўз очинг, боқинг ҳар ён!

Қардошлар қандай замон!

Шодликка тўлди жаҳон!
Фидо бу кунларга жон!

Нақорат:

Туркистонли- шонимиз, туронли-унвонимиз,
Ватан – бизим жонимиз, фидо ўлсун қонимиз!
Бизлар темир жонлимиз!
Шавкатлимиз, шонлимиз!
Номусли, виждонлимиз!
Қайнаган турк қонимиз!

Шоирнинг, айниқса, Мухторият қўлга киритилганини чексиз олқишлаши, эндиги ва келгуси ҳаётга катта умид билдириши, миллий маршлар янграшини орзу қилиши ва булар тажассумидаги патетика ўша давр шўро поэзиясидаги айрим зўрма зўраки, сохта баландпарвозликдан фарқли ўлароқ замондош ватандошларнинг ички туйғулари гупуришига ниҳоятда мос эди:

Мухторият олинди
Ишлар йўлга солинди
Миллий маршлар чолинди
Душман ўртансун энди...

Бироқ, афсуски, шоирнинг ишончга айланиш жараёнидаги умидлари чилпарчин бўлди. Шўролар мухториятни қонга ботириб, истибдодни давом эттирдилар.

Чўлпон орзу қилган озодлик, том маънодаги мустақиллик салкам етмиш беш йилдан кейингина қўлга киритилди.

МАТНШУНОС ОЛИМ ФАОЛИЯТИНИНГ БИР ҚИРРАСИ ҲАҚИДА

Ш.Н.Аҳмедова, БухДУ профессори, ф.ф.д.

XX асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигининг ривожланишини Беруний номидаги республика Давлат мукофоти совриндори, филология фанлари доктори,

профессор Наим Каримов ижоди, асарларисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Олимнинг адабиётшуносликка қўшган ҳиссаси, биринчи навбатда, унинг матншунослик соҳасида қилган меҳнатлари билан белгиланади. Бу ўринда XX асрдаги ўзбек ёзувчиларнинг асарларини тайёрлаш ва нашр эттириш ишларини назарда тутамиз. Мамлакатимиз ҳаётида жиддий маданий ҳодисалар сифатида эътироф этилган Ойбекнинг 20 жилдлик, Ҳамид Олимжоннинг 10 жилдлик, Ғафур Ғуломнинг 12 жилдлик, Ҳамза Ҳакимзоданинг 5 жилдлик мукаммал асарлар тўпламларининашрга тайёрлаш ишларида, уларнинг нашр этилишида, Н.Каримов синчков матншунос сифатида бош-қош бўлди.

Адабиётшуносликда, матншуносликда ёзувчиларнинг мукаммал асарлар тўпламини нашр этиш янги бир саҳифа очилганлигини кўрсатди. Биринчи марта ёзувчиларнинг архивларини, қўлёзма меросларини чуқур ўрганиш асосида юзага келган бу китоблар XX аср классикларининг ижодини ўрганиш ишларини олдинга силжитибгина қолмай, улар ҳақида янги-янги тадқиқотларнинг юзага келишида муҳим манба бўлиб хизмат қилди.

Н.Каримов ниҳоятда изланувчан ва юксак илмий-эстетик дид ҳамда қарашга эга мунаққид, шу билан бирга зукко матншуносдир. У ўзининг ҳар бир тадқиқотида ёзувчи ижодий лабораториясига чуқур кириб боради, ҳар бир санъаткорнинг ўзигагина хос услуб ва маҳорати бош йўналишларини илмий-ижодий, тарихий-маърифий асосларда чуқур таҳлил этади.

“Наим Каримовнинг адабиётшунослик илмига қўшган шахсий ҳиссаси нималарда кўринади”, деб сўраса, нима деб жавоб бериш мумкин? Менимча, - деб ёзади Озод Шарафиддинов – биринчи навбатда, унинг матншунослик соҳасига қўшган ҳиссасини алоҳида таъкидлаш керак”. Олим мукаммал асарлар тўпламини нашр эттириш ишларининг ҳаммасида Н.Каримов ё илмий раҳбар сифатида, ёхуд фаол иштирокчи сифатида қатнашганини таъкидлаб, ёзади: “...бу муаллифларнинг мукаммал асарлар тўпламини нашр этиши адабиётшуносликда янги бир саҳифа очди. Чунки улар биринчи марта ёзувчиларнинг архивларини, қўлёзма меросларини чуқур ўрганиш асосида қилинган эди”.

Бу ҳақда олимнинг ўзи шундай дейди: “ –Нимаикиқилган бўлсам, асл нусхани кўриб қилганман. “Навоий” романини асл

қўлёзма билан солиштириб, тайёрлаб берганман. Ойбек домла ниҳоятда камтар бўлганлар. “Болалик” қиссалари аслида “Болалик хотираларим” деб номланган. Баъзи муҳаррирлар (Ваҳоб Рўзиматовлар) қўшиб ташлашган”. “Қутлуғ қон”ни ҳам асл нусхадан кўриб, солиштириб чиққан олим унда Петров образи умуман бўлмаганини таъкидлайди.

Н.Каримов Ҳамзадан тортиб Усмон Азимовгача бўлган жуда кўп шоирлар ҳақида тадқиқотлар яратди. Бироқ Ойбек шахси унинг учун том маънодаги сеҳрли маъво бўлиб қолди. XX асрнинг сўнгги чорагида Ойбек ҳаёти ва ижодини тадқиқ ва тарғиб этишда Н.Каримов фидойиларнинг пешқадами бўлди. Чорак аср ичида Ойбек ҳақида эълон қилинган юзга яқин мақола, беш китоб, йигирма жилдлик нашрга бош-қош бўлиш бунинг далили бўла олади. Гап фақат мақола, китоб, бажарилган иш саноғидагина эмас, уларнинг салмоғида, моҳиятида, янгилигида, янги замоннинг янги талабларига муносиб эканидалигини ҳам эсдан чиқармаслик даркор.

Ҳақиқатан ҳам олим умрининг деярли ярмидан кўпи ёхуд мутахассис, матншунос сифатидаги бутун фаолиятининг изчил ва узлуксиз бир даври бевосита Ойбек ҳаёти, ижодини ўрганиш, тарғиб этиш, буюк адиб хонадони муҳити билан чамбарчас алоқадордир. Ойбек вафотидан кейин бу хонадонда ўтган бирорта адабий, маданий, удумий тадбир йўқки, унга бу фидойи олим бош-қош бўлмаган бўлсин. Улуғ ёзувчи мероси жамланиб, изчил назардан ўтказилиб, вариантлари-ю, изоҳлари билан йигирма жилдлик академик нашр сифатида китобхонлар қўлига етиб боришида адибнинг рафиқаси муҳтарама Зарифа ая Саидносированинг ҳамда мутахассис сифатида, бундай нашрнинг принципларини Ўзбекистонда биринчи бор ишлаб чиққан ва амалга оширган Н.Каримовнинг хизматлари беқиёс.

Н.Каримов Ойбекнинг 20 жилдлик "Мукамал асарлар"ини нашрга тайёрлашда энг фаол қатнашган олим сифатида шу жараёнда Ойбекнинг иш услубини, роман ёзишга қандай тайёргарлик кўрганини, образларига қандай сайқал берганини ва қаҳрамонлари прототипларини, тарихий манбаларни кузатади. Ўз рисоласида шуларни таҳлил этиш баҳонасида Ойбекнинг улуғ заҳматкаш ёзувчилигини ёритиб беради. Ойбек умр бўйи илмий тадқиқот билан бадиий ижодни қўшиб олиб борган ёзувчи эканлигини мисоллар асосида таҳлил қилиб беради. Масалан, бир

эътиборли далил ва унга оид кузатишга диққатни қаратайлик: Ойбек "Навоий" романида Ҳусайн Бойқаро саройидаги олтиндан ва ҳар хил ноёб тошлардан ясалган дарахт тасвирини фантазия, ҳаёл ҳосиласи тарзида яратмаган экан. Балки испан сайёҳи Рюи Гонзалес де-Клавихонинг "Темурнинг Самарқанддаги саройига 1403-1406 йилларда қилинган саёҳат кундалиги" китобидан олинган реал далил эканлигини таъкидлайди матншунос олим. Бундай изланишлар ёш ёзувчилар учун ҳам, ёш тадқиқотчилар учун ҳам ўзига хос ўрнатма, ибрат бўлиб хизмат этади. Негаки, ёзувчи ижодхонасига чуқур кирмай, унинг ижод тарзини чуқур билмай туриб, асарлари моҳиятини ҳам, бадиий матнни яратишдаги оғир меҳнати ва изланишларини ҳам етарли баҳолаб бўлмайди.

Ойбек ҳаёти ва ижодини, асарлари матнини тинимсиз ўрганиш натижасида Н.Каримов "Ойбек"(1985), "Ойбек гулшанида қолган ғунчалар"(1985), "Ойбек ва Зарифа"(1990), "Илҳом чашмасининг ажиб мавжлари" (1982) сингари асарларини чоп эттирди. Зукко матншунос олимнинг бу соҳадаги фаолиятини чуқур ўрганиш келгусидаги вазифалардан бири бўлиб қолади.

БАДИЙ АДАБИЁТНИНГ ГЕДОНИСТИК ВАЗИФАСИ

Д.Ўраева, БухДУ профессори, ф.ф.д.

Гедония – грекча “hedone” *ором олиш, қониқиш ҳосил қилиш, роҳатланиш* маъноларини англатади. Бадиий адабиёт қувончбахш, ҳузурбахш манба вазифасини бажара олади. Ундан ўқувчи ўзи учун эстетик завқ ва ҳузур ола билади. Бадиий адабиёт ўзига хос кўринишда руҳий яқинликни, инсонларнинг руҳий муносабатини таъминлай олади.

Инсон бирор-бир бадиий асарда тасвирланган ҳаёт манзараси билан танишар экан, албатта, унинг моҳиятини тушуна олишдан ташқари, унда тасвирланган инсонларнинг ички кечинмаларини ҳис қилишга ҳаракат қилади. Чунки адабиёт акс эттирилган воқеа-ҳодисаларни нафақат тушуниш, балки ҳис қилиш, яна ундан эстетик завқланиш ва ҳузурланишни ҳам таъминлай олади. Бу эса бадиий адабиётнинг ўзига хос гедонистик вазифа бажаришини англатади. Масалан, ўқувчи Абдулла Қаҳҳорнинг шилпилдоқ ҳақидаги ҳикоясини ўқир экан, гўё воқеаларнинг бевосита

иштирокчисига айланади. Тасвирланаётган оиланинг аъзолари қатори мириқиб шилпилдоқ егандай бўлади. Ёки Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романини ўқиётганда ҳар бир ўқувчи Отабек билан Кумушнинг лаззатли висол онларига ҳавас қилиб, улар билан тенг ҳузурланади. Асар қаҳрамонларининг тотли дамларига шерик бўлади, шодлигидан қувониб, дард-аламидан изтироб чекади.

Гедонистик вазифа барча турдаги бадиий асарларга хосдир. Айниқса, романтик характердаги лирик асарларда у янада бўртиб туради. Бунда ўзига хос рамзлардан фойдаланилади. Масалан, сув шундай рамзлардан биридир. Маълумки, сув чанқоқни босади. Ташна қалбларга ором ва ҳузур, куч-қудрат бағишлайди. Хусусан, иссиқдан бўғриққан, ичи куйиб бораётган инсон муздай сув ичса, танаси роҳатланади:

Мен келдим аламнинг даштидан куйраб,
Беғубор сўзлар де – бир муздай сув тут.¹

Ёки:

Ховуч-ховуч ичади қизча,
Сероб бўлиб кетар ташна лаб.
Шеърим ўқиб бир ховуч сувча
Баҳра олармикан бирон қалб?²

Кўринадикки, шоирлар сув ташна қалбни нечоғлик қондира олгани каби ўз шеърлари ҳам сувдек инсонларнинг эзгуликка ташна юракларига, кўнгилларига сизиб кириб боришини ва унда маънавият чечакларини ундиришини хоҳлайдилар.

Инсон танаси сувсиз яшай олмайди. Аксинча, у сувдан янада куч ва баҳра олади. Айниқса, сув орқали инсон руҳияти бардамлашади. Ана шунинг учун инсон қачонки, толиқса ёки зерикса, сув бўйига боришни қўмсайди. Сувнинг шарқироқ овозидан, жўшқинлигидан куч олади. Сувнинг инсон руҳиятига таъсири замонавий шоирлар шеърларида ҳам алоҳида эътироф этиб ўтилганини кузатиш мумкин:

¹ Раҳимбоева Қ. Уйғониш фасли. – Тошкент: Ёш гвардия, 1989, 42-бет.

² Зулфия. Рашк / Тонг билан шом аро. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 2012, 45-бет.

Шоир соҳилда тик...
Хаёлин забт этар мунис сеҳргар
Сувдан келаётган фусункор садо.
Шоир соҳилда тик. Дарё нур ичра,
Баҳор тошмоқ бўлар қирғоқларидан.
Оқиндан тўлдириб қўшоқ ҳовучда
Тўйиб сув шимирар бармоқларидан –
Тоғликдан тушгандай тўкилади сув,
Ола чалпоқ нурда гавҳардай ёниб,
Кенг пешана, юзга ёйилар кулгу,
Гўё илҳом ичди ҳаётдан қониб.¹

Сувнинг овозини кўпчилик хуш кўради. Унинг шарқираб ёки милдираб овоз солиб оқиши дилларга ёқади. Инсон ана шу овозга кулоқ солиб турар экан, ундан маъно излашга ҳаракат қилади, аммо сув шевасини барибир тушунмайди:

Ариқда тип-тиниқ, милдир-милдир оққан сув
Шеваси дилимга хуш.²

Инсонга роҳат бағишловчи омиллардан бири ёқимли оҳангли куйдир. Шунинг учун бундай куй садолари ҳақидаги мисралар инсон қалбини ҳузурга тўлдиради:

Куй барҳаёт, мусиқа мангу,
Мен – най нафас олаётган ҳаво:
И-фу-у-ув, жа-қа-ла-аа..
И-фу-у-ув, жа-қа-ла-аа!

Муҳаммад Алининг “Машраб” достонида шоирнинг Офокхўжа даргоҳини тарк этиб, саҳролар оша бир қишлоққа етиб келар экан, бу ерда қаландар Холтойдан ўзининг “Ёрға етар кун борму, ёронлар” ғазалини эшитиб, ҳузурланиши тасвирланган.

Жамол Камолнинг “Тоштуғён” достонида эса таниқли шоир ва адиб Ойбекнинг туйғуларини тоширган, уни илҳомлантирган,

¹ Зулфия. Яратиш дарди / Тонг билан шом аро. Сайланма. – Т.: Шарқ, 2012. – Б.192.

² Зулфия. Лавҳа / Тонг билан шом аро. Сайланма. – Т.: Шарқ, 2012. – Б.159.

хайратга солиб завқлантирган қадим Бухоронинг мухташам ва бетакрор обидалари мадҳи келтирилган. Абдулла Ориповнинг “Ранжком” достонида, аксинча, инсонлар қалбини вайрон этиб, озор беришдан роҳат қилувчи шахслар тимсоли акс эттирилган. Улар орқали шоир маънавий таназзул илдизларини очишга интилган.

Хуллас, адабиётда ҳайратланиш, завқ-шавқ, кувонч, роҳатланиш ҳиссини туйишга туртки бўладиган воқеа-ҳодисалар тасвирига алоҳида эътибор қаратилади. Чунки бу инсонларни ҳаётсеварликка ундайди. Айтиш мумкинки, кўпгина шоирлар ўз шеърларида ҳаёт завқини бевосита тизгинсиз пафос билан ифодалашга интилгани кузатилади.

ABDULLA QAHHORNING 20-30-YILLARDAGI HIKOYALARIDA DAVR MUAMMOLARI VA INSON TAQDIRI TALQINIDA E.XEMINGUEY IJODI BILAN MUSHTARAK HAMDA O`ZIGA XOS JIHATLAR

**A.Sabirdinov, FarDU, f.f.d.
G.Surxonova, FarDU magistranti**

Betakror iste`dod sohibi bo`lgan Abdulla Qahhor 20-yillardayoq hikoya janrida ijod qilarkan, betakror xarakterlar yaratishga insonning murakkab ichki olami va kechinmalari tasvirini yoritishga intildi. Bu borada rus yozuvchisi M. Gorkiy tajribasi katta yordam berdi. U 1926-yildan M.Gorkiy asarlari bilan birinchi marta tanishganligini yozarkan, quyidagilarni qayd etadi: “Men rus tilini Gorkiy asarlari bo`yicha o`rgandim deb g`urur bilan ayta olaman”. “Cherkash” hikoyasini o`qib chiqqach menda hikoya yozishga havas uyg`ondi. “Cherkash” mening uchun ijod namunasi, o`qish, o`rganish ishimda qo`limdan tushmaydigan kitobim bo`lib qoldi”<sup>1</sup>. Yozuvchi XX asrning 20-yillarida o`nlab satirik she`r va ellikdan ortiq felyetonlari bosildi. Lekin A.Qahhor felyetonlar bilan ish bitmasligini, boy va rang-barang hayot materialini bitta janrga sig`dira olmasligini anglagani holda hikoyada ham o`z kuchini sinashga qaror qildi. Bu borada N.V Gogol, A.P.Chexov, L.N.Tolstoy tajribalaridan, g`arb adabiyotining vakillari

¹ Abdulla Qahhor. Asarlar. Besh jild. Birinchi jild. – Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi adabiyot va san`at nashriyoti, 1987, 5-bet.

J.London, E.Xeminguey asarlaridan ta`sirlangani holda betakror ijod namunalarini yaratdi.

Filologiya fanlar nomzodi Obidjon Karimov ta`kidlaganidek, "... ta`sirlanish darajasi har kimda turlicha shu bilan birga, ta`sirlanish bilan tasirchanlikni ham farqlash kerak. Ta`sirchanlik ko`pchilikka xos, lekin hamma ham tashqi olamdan olingan taassurot badiiy mushohadaga yetaklamay, boshqa yo`llar bilan (yig`lab-siqdash, g`amga cho`kish, quvonish va hokazo) qondiriladi. Aksincha, taassurot ijodkorning qalbini hislarga to`ldiradi, ularni badiiy mushohada kuchi bilan idrok etish va ifodalash ehtiyojini tug`diradi".<sup>1</sup> Abdulla Qahhor va Ernest Xeminguey ham o`z ijodlarida davr voqeligidan olgan taassurotlarini realistik ifodalashga erishdilar.

A.Qahhor "Ustod" nomli maqolasida: "Ko`p so`z yolg`onning yuzini pardoqlash uchun kerak. Haqiqat shunday jononki, pardozi uning husnini buzadi. Ustod Anton Pavlovichning ko`zni qamashtiradigan go`zal hikoyalarini qayta-qayta o`qib, ularning go`zallik sirini axtarganida shu fikrga kelgan edim. Men qo`limga qalam olib rus adiblarida madad so`ragan vaqtlarimda ularning ko`piga erishganman, lekin uslubda menga hech kim Chexovchalik ta`sir ko`rsatgan emas".²

Davrning dolzarb muammolari va inson taqdiri masalasini o`z asarlariga mavzu qilib olgan A.Qahhorning "Boshsiz odam" (1929), "Maston", "Ko`r ko`zning ochilishi"(1934), "Mayiz yemagan xotin", "Tomoshabog`" (1935), "Mirzo" , "Anor" (1935), "Bemor", "O`g`ri", "Bashorat" (1936), "Millatchilar", "Adabiyot muallimi", "Munofiq" (1937), "Jonfig`on", "O`jar", "To`y", "Yillar"(1939) kabi qator hikoyalari bilan ushbu janr taraqqiyotiga munosib hissa qo`shdi.

Abdulla Qahhor hikoyalar qahramonlari taqdir, qismat deb atalmish hodisaga bo`y bermaydigan irodali shaxslar. Shu jihatdan ham ular E.Xemigüey asarlari qahramonlariga o`xshaydilar. Masalan, "Boshsiz odam" hikoyasi qahramoni Niso buvi eri o`lib, ikkita qizi bilan tul bo`lib qoladi. Dastlab turmushga chiqishga hech kimga rozilik bermagan Niso buvi usta Abdurahmondan sovchilar kelgach darrov rozilik beradi. Oradan to`qqiz yil o`tib to`rt bola ko`rishadi. Usta Abdurahmon og`ay qizlarini ko`p bora urar edi. "Bir kuni Niso buvi: "Ursangiz o`sha do`koningizga olib borib uring,"- deganida usta: "Ha, joning achiydimi, bundan keyin men urayotganda kulib turmasang uch

¹ Karimov O. Abdulla Oripov she`riyatida metaforik obrazlar. – T.: "Akademnashr", 2014. – B. 43.

² Abdulla Qahhor. Asarlar. Besh jild. Birinchi jild. – T.: Adabiyot va san`at, 1987. B. 129

taloqsan....”,- deb yubordi. Shundan keyin Niso buvi ko`p martalab “kuldi”.¹

Hikoya rivojidagi keskin burilish usta Abdurahmonning erka, tantiq o`g`li Faxriddinga Niso buvining qizi Mehrining nikohlab berishi bilan boshlanadi. Niso buvi endi Mehrini Faxriddindan farzand bo`lib qolmasin deya xavotirga tushadi. Chunki Niso buvining usta Abdurahmonning zulmidan toqati toq bo`lgan, bu xonadonni tashlab ketish harakatida. Agar Mehri farzand ko`rsa bu xonadonga bog`langan rishta yanada mustahkamlanadi. Shu bois Niso buvi Mehrining homilasini yo`qotish harakatiga tushadi. Natijada Mehri muddatidan oldin o`lik farzand ko`radi. Tug`ilgan bolaning boshi yo`q. Bu tabiiy. Chunki uning otasi Faxriddin ham mustaqil fikrga ega bo`lmagan boshsiz odam. U qanday savol berilsa: „Dadamdan so`ray-chi?”- deya javob beradi.

Usta Abdurahmonning Niso buvi va Mehriga bo`lgan munosabati Faxriddinga aytgan so`zlarida ayon bo`ladi: “Xafa bo`lma. Aravaga odam yubordim. Kasalxonaga yuboramiz. Bo`lsa bo`lar, bo`lmasa xotinning urug`i Hirotdan kelgan emas”(260-bet).

Faxriddin qiyofasi hikoyaning quyidagi voqelikda namoyon bo`ladi:

“Mehri sekin:

- Keling, - dedi.

- Yaxshimisan? Uyda sen yo`q, dadam qiynalib qoldilar. Yomon bo`lar ekan...

- Kundan-kun battar bo`lgan edim, olib tashlashdi.... Naq o`layozdim....

- Xayriyat.

- Ko`rdim, boshi yo`q.

- I-ye!.. – dedi Faxriddin og`zini va ko`zlarini katta ochib, - bolaning ham boshi bo`lmaydimi!.. Dadamdan so`ray-chi... (260-bet)

Hikoya Mehrining kasalxonadan chiqqandan keyin Niso buvi bilan birgalikda usta Abdurahmon uyidan chiqib ketishlari bilan yakunlanadi. Professor O.Sharafiddinov ta`kidlaganidek “Boshsiz odam” real hayotiy faktlar asosida, yozuvchi o`z hayotida ko`rgan, kuzatgan hodisalar zaminida yaratilgandir. Faxriddin hayotda o`z prototipiga ega. Bu – A.Qahhorning amakivachchasi G`affor. Uning otasi, A.Qahhorning

¹ Abdulla Qahhor. Asarlar. Besh jild. Birinchi jild. – Toshkent: G`.G`ulom nomidagi Adabiyot va san`at nashriyoti, 1987.

amakisi esa hikoyaga o'zining hayotdagi nomi bilan – usta Abdurahmon bo'lib kirgan.¹

E.Xemingueyning “Dahshatli kutish” hikoyasidagi qahramonlar ham otasi va kasal boladir. Bola to'satdan betob bo'lib qolib harorati ko'tariladi. Doktor bolani ko'rgach uning ahvoli yaxshi ekaniligini, tez orada tuzalib ketishini aytadi. Lekin doktorning bir yuzi ikki raqamini tilga olgani bolani xavotirga soladi, chunki farangistonlik bolalardan qirq to'rt darajali harorat bilan inson yashay olmaslagini eshitgan. Shu bois u otasiga “Men o'laman, chunki bir yuzi ikki” – deydi. Shunda otasi axir o'lgachlar har xil bo'ladi. Xuddi milya bilan kilometrdek, - deydi. Shunda tuni bilan o'limini kutib yotgan bolaning yuziga rang yuguradi. Arzimas narsani ko'ngliga olib xarxasha qila boshlaydi. Ushbu hikoyada so'zning inson irodasining mustahkamlashdagi o'rniga diqqat qaratgan holda, o'ziga xos obrazlar yaratadi. E.Xemingueyning ushbu hikoyasi O'Genrining “So'nggi barg”ini eslatadi.

A.Qahhorning “Maston” hikoyasi “Ot munkib ketib o'ngagi bilan shag'alga qadaldi-da, ag'anab, bir necha minutning ichida o'la qoldi. Nima bo'ldi, nima uchun o'ldi, buni tekshirishga sira ehtiyoj bo'lmadi, chunki o'limning sababini tekshirish tirikni o'limdan olib qolish uchungina kerak xolos, bu bepoyon dashtda esa boshqa tirik ot yo'q edi”² tarzidagi tasvir bilan boshlanadi. So'ng hikoya qahramonlari Maston va Turg'unoy bilan yozuvchi bizni tanishtiradi. Maston va Turg'unoy qishloqning og'ir, erksiz hayotidan qochib shaharga o'qishga otlangan ayollar. Ular “Cho'gi bo'ri” dashtini bosib o'tishlari kerak. Ularning otlari suvsizlikdan o'lgach tunda bo'rilar to'la dashtdan piyoda o'tadilar. Hikoyada mustahkam irodali qismatga ko'nmaydigan Maston matonati namoyon bo'ladi. Turg'unoy esa mashaqqatlar oldida darhol esankirab tushkunlikka tushib qoladi. Ot o'lgandan keyin Turg'unoy holati uning quyidagi so'zlarida ayon bo'ladi:

- Qurib ketsin! – dedi u yig'lamsirab. –O'qishing boshingdan ordona qolsin, Maston! .. Qo'y, ey... erimdan qolmayin!..” (261-bet).

Mastonning daldasi bilangina Turg'unoy jonlanadi. Mastonning quyidagi so'zlari uning metin xarakterini ko'rsatadi: “- Biz yorug' dunyoni ko'rish uchun tug'ilganmiz, Turg'unoy! – dedi Maston. – Biz tovuq emasmizki, qanday tuxum bostirsa shuni ochib chiqarsak. Tovuq bilan odam orasida qancha farq bo'lsa, bu ikki jonivorning muhabbati

¹ Sharafiddinov O. Abdulla Qahhor. – Toshkent: “Yosh gvardiya”, 1988, 95-bet.

² Abdulla Qahhor. Asarlar. Besh jild. Birinchi jild. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987, 261-b.

orasida ham shuncha farq bor... Yo`q Turg`unoy, menimcha, baxtni erdan izlashning o`zi baxtsizlikning boshlanishidir” (254-bet)

Ana shu tarzda A.Qahhor “Maston” hikoyasida XX asrning 20-yillari uchun dolzarb hisoblangan ayollar erki, ozodligi mavzusini realistik yoritadi. Masron orqali yozuvchi jur`atli, o`z maqsadi yo`lidan har qanday holatda ham qaytmaydigan xotin-qizlar obrazini yaratgan bo`lsa, Turg`unoy uning aksi. Turg`unoy xarakteriga asos yana bir jihat hikoyaning so`nggi satrlarida quyidagicha ifodalanadi: “Arava g`ijirlab borar, gap mavzudan mavzuga ko`char, Turg`unoy gapga aralashmay, bedalar ichida bir bog` bedaday silkinib borar edi”. (268-bet)

Xeminguey o`zi uchun insoniy “odob-axloq qoidalarini” ishlab chiqqan edi. Ularning mazmun-mohiyati quyidagicha: odam o`linga, mag`lubiyatga mahkum etilgan ekan, o`z insoniy qadr-qimmatini saqlab qolishning yagona yo`li – dadil bo`lish, hech narsadan qo`rqmaslik, har xil vaziyatlarda ham o`zini yo`qotib qo`ymaslik, xuddi sportdagi kabi “halol o`yin” qoidalariga rioya qilishdan iborat.

Xullas, Abdulla Qahhorning XX asrning 20-30-yillarida davr muammolari va inson taqdiri talqinida E.Xeminguey ijodi bilan mushtarak hamda o`ziga xos jihatlar quyidagilarda ko`rinadi:

1. A.Qahhor hikoyalarida biqiq muhitdan chiqib taqdirini boshqatdan o`zgartirishga intilgan qahramonlar qiyofasini tasvirlar ekan, E.Xeminguey qahramonlari singari boriga ko`nmaydigan obrazlarni aks ettirishga intildi.

2. A.Qahhor davr muammolari va inson taqdiri masalalari talqinida xarakterlar tasvirini mayda detallar bilan tasvirlasa, E.Xeminguey voqealar tasviri orqali qahramonlar qiyofasini gavdalantirishga erishadi.

3. A. Qahhor ham, E.Xeminguey ham o`z davrining farzandi sifatida ijtimoiy –siyosiy masalalarga e`tiborni qaratadilar. Taqdirga bo`ysunib qolmaydigan metin irodali shaxslarni yaratishni maqsad qiladilar. Biri ikkinchisiga o`xshamaydigan uslubda betakror qahramonlarni yaratishga muvaffaq bo`ladilar.

ҚИССА МАТНИ ВА БАДИИЙ СИНТЕЗ ТАҲЛИЛИ

Г.Имомова, ҚарДУ доценти, ф.ф.н.

Адабий-бадий синтез таркибидаги компонентлар у ёки бу даражада тўғридан- тўғри ёхуд рамзий-мажозий маънода ўзларини

билдириб туради. Бу эса синтез ҳодисаси таркибида ўзлигини билдириб турган компонентлардан бирининг доминантлик масаласи мавжудлигини англатади.

Адабий-бадий синтезда доминантлик (устуворлик) масаласи биринчи марта рус адабиётшуноси Б.И. Яرخонинг “Аниқ адабиётшунослик методологияси” номли тадқиқоти учун тузилган илмий режасида бадий синтезни ташкил этган таркибий қисмлардан бири бутун асар миқёсида ё ғоявий, ё ҳиссий жиҳатдан доминантлик қилиши алоҳида таъкидланади.¹

Адабиётшунос Б.И. Яرخонинг бу фикри бадий синтез табиатини ўрганиш учун ҳар жиҳатдан эътиборли. Чунки табиат ҳодисалардаги синтезда ҳам ана шу ҳодисалар таркибидаги компонентлардан бирининг хусусияти етакчилик қилади. Шу нуқтаи-назардан адабий-бадий синтезга қаралса, ҳар қандай асар таркибидаги компонентлардан бирининг етакчи мавқе эгаллашинин сезиш мумкин.

Маълумки, адабий-бадий синтез бадий асарнинг ҳаётий материалида унинг таъсирчанлигини таъминловчи ҳиссий компонентларида, ижодкор ифодаламакчи бўлган ғоявий-эстетик концепцияда, у мурожаат этган диний, фалсафий ёки илмий қарашда ўзлигини намоён этади.

Бадий асардаги синтезнинг мавқеи ҳаммавақт ифодаланган ғоя билан ҳиссий муносабатнинг бирлигида кўзга ташланади. Лекин тўлақонли адабий-бадий синтезда ғоявий концепция билан ҳиссий муносабат уйғун бўлиши шарт.

Бундай устунликка эришиш учун, энг аввало ижодкорнинг фалсафий- бадий концепцияси кучли ва долзарб бўлиши лозим. Иккинчидан, унинг билим доираси, дунёқараши кенг, яъни бир миллат доирасидан чиқиб, умуминсоний моҳият касб этиши керак. Учинчидан тасвир ва ифодада бадий маҳорати юксак бўлиши зарур.

Юқорида айтилган талабларни аниқ тасаввур қилиш учун таниқли қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматовнинг “Денгиз бўйлаб чопаётган олапар” номли қиссасига мурожаат қиламиз.

Қисса ҳали ер юзининг йўқлиги ва лувр ўрдагининг парларидан ўзининг тухумини қўйиш мақсадида денгиз сувлари

¹ Ярхо.Б.И. Методология точного литературоведения.Контекст.//Литературно-теоретические исследования.- М.; Наука,1984. с195-236.

устига курган уясидан ернинг вужудга келиши ҳақидаги миф баёни билан бошланади.

Мана шундан бошлаб, сув олами билан қуруқлик ўртасидаги абадий кураш, кун ва тун ўртасидаги доимий алмашиниш бошланади. Шу пайтда денгиз қирғоғида олапар қиёфасидаги чўққи юзага келади бу эса денгизга балиқ ёки денгиз ҳайвони нерпларни овлашга кетган овчиларга ўз хонадонларига қайтиб келиш учун мўлжаллик вазифасини ўтайди.

Ана шу қадимий даврларда олапар чўққи савлат тўкиб ётган тоғ ёнбағрларида балиқ-аёлдан тарқаган бир қавм яшар эди. Бу қавмнинг оқсоқоли Орган ўзи ясаган улкан қайиқда ўн бир ёшли набираси Киrisk ва ўғли Эмрайнни ҳамда боланинг тоғаси Мылгунни олиб, денгизга балиқ овига чиқади.

Боланинг денгизга олиб чиқилиши билан қиссага боболар ва оталардан болаларга қоладиган касб-ҳунарни эгаллаш, яъни ворисийлик масаласи кириб келади. Ворисийлик жамики инсоният учун муҳим муаммо ҳисобланади. Чунки узоқ аجدодларнинг тирикчилик тарзи, ҳаёт кечириш русумининг мерос бўлиб қолиши, бу меросни мукаммал эгаллаш ва шу орқали кун кечириш ворисийликнинг абадий, ҳеч қандай бузиб бўлмас анъанаси ҳисобланади.

Мана шу улугвор ғоя Чингиз Айтматовнинг мазкур қиссасида ўзига хос фалсафий, ҳиссий йўналишда ифодасини топган.

Улар денгизда сузиб, бир оролдан иккинчисига йўналган пайтда тўлқинлар ғалаён бошлайди, сув юзини қалин туман қоплаб, бутун оламни қоронғилик чулғайди. Овчилар на қуёшни, на юлдузларни на денгиз қирғоғидаги улкан олапарни кўра оладилар. Бундай ҳолат узоқ давом этади. Улар ғамлаб олган бочкадаги ичимлик суви ҳам оз қолади. Оқсоқол Орган қанчалар чанқаган бўлса ҳам, қолган сув набирасига насиб қилсин деб, мутлақо ичмай қўяди. Ниҳоят, у Киrisk ярим хушсиз ҳолатда ухлаб қолганида ўзини денгизга ташлайди. Мана шу тариқа боланинг ҳаётини сақлаб қолиш учун Милгун ҳам кейинроқ Эмрайн ҳам ўзларини денгиз қаърига топширадилар.

Киrisk эса гоҳ беҳуш, гоҳ ўзига келиб қайиқ тубида ётар эди, орадан қанча кун ўтганини билмай қолади. Ва ўзига келиб, кўзини очса, туман тарқаган, осмон тўла юлдузлар кўзни қамаштиради. Яна ҳушидан кетиб, яна ўзига келади ва тонг пайтида унинг қаршисида улкан олапар қояси турар эди.

Қисса юзаки қаралса, оддий бир қавмнинг тўрт аъзоси ҳаёти асосига қурилгандек таассурот туғдиради. Аммо уларнинг ёшлари уч авлод шаклидаги бутун инсониятнинг ҳаётини эслатиб туради.

Орган бутун билими ва тажрибасини кейинги авлодларга бериб келган, уларнинг хавф-хатарсиз умр кечиришлари учун жонини қурбон қилувчи аждодлар рамзини ифодаласа, Эмрайн ва Милгунлар боболарининг ҳаёт тарзини ўз наслларига етказувчи ўрта авлод вакиллариининг рамзий образларидан иборат. Кириск эса айнаи ўсмир чоғида ҳаётнинг барча зарбаларини қабул қилиб, ота-боболарининг турмуш тарзини сабот билан давом эттирувчи ёш авлод вакиллариининг рамзий образи.

Мана шу тариқа қиссада Ч.Айтматов ўз бадиий-фалсафий концепцияси асосида ёш ва ўлим категориясининг ўзига хос кўринишини тасвирлайди. Аслини олганда, ўлим ёш танламайди, аммо адиб бадиий талқинида бутун борлиқ, коинот, ер юзи ёш авлодга қолади. Бинобарин, кекса ва ўрта авлод келгуси авлодлар учун барча ҳаётий заруриятларни мукаммал қолдиришга интилишлари зарур. Қиссадаги бочка тагида қолган озгина сув аждодлардан кейинги авлодларга қоладиган ҳаётий мерос тимсоли.

Шунинг учун икки авлод вакиллари ўзларини қурбон қилишди.

Денгиз ва қуюқ туман доим ўзгариб турадиган ҳаёт ҳамда унинг инсоният олдига қўядиган ечими мураккаб муаммолари рамзи. Келгуси авлодлар ота-боболардан қоладиган бир қултум сув рамзидаги меросга таянибгина ўз умрларини ўтказадилар, улар ҳам ўз насллари учун арзигулик мерос қолдирганларидагина ҳаётда давомийлик, авлодлар ўртасида ворисийлик давом этади, демак ер юзида ҳаёт давом этади.

Қиссада қадимги нивх мифининг рационал мағзи билан бугунги инсоният ҳаёти ўртасидаги ўзаро алоқадорлик, давомийлик ҳақидаги фалсафий-бадиий концепция жуда таъсирчан ифодаланган. Ғоявий-бадиий, ўтмиш ва бугуннинг синтези асарда ўта нозик, аммо мураккаб ишоралар орқали берилган.

Кирискнинг ҳушига келиб, осмонда чарақлаган юлдузларни кўриши, қайиқ устида қичқириб сайраб ўтган қутб бойуғлиси Ачукун асарда ўтмиш билан бугунни ва келажакни боғлаб турувчи ҳаёт рамзидан иборат. Бу ҳақда Ч.Айтматов асарларининг таниқли тадқиқотчиси В.Коркин билан адибнинг бўлиб ўтган суҳбатидаги қуйидаги сўзларга эътибор беринг;

“Балки осмон бағрида баланд парвоз қилган куш ўтмиш, бугун ва келажакни, денгиз ва ерни боғлаётгандир. Бундан ташқари куш нуқтаи назардир. У воқеликка макон ва замонда кенг қарашга имконият беради. Эҳтимол шундайдир.”¹

Юқоридаги мулоҳазалар бизга қуйидагича хулосалар қилишга имкон беради:

1. Ч.Айтматовнинг “Денгиз бўйлаб чопаётган олапар” қиссаси адабий-бадий синтезнинг ғоявий–минтақавий ва фольклор каби таркибий қисмларидан ташкил топган мураккаб турига мисол бўла олади. Асарда келгуси наслларга ҳаёт кечириш учун зарур бўлган барча восита ҳамда имкониятларни бутунлай мусаффоликда мерос қилиб қолдириш ҳақидаги буюк ғоя ифодаланган.

2. Ушбу улуғвор ғоя қиссадаги таркибий қисмларнинг яхлит бириктириб, турмуш билан бирга уларнинг барчасини ўзига бўйсундириб, муайян изчилликда йўналтириб туради.

3. Авлодлар ўртасидаги ворисийликни қадимги нивх мифи билан алоқадорликдан, аниқроғи, авлодлар ўртасидаги меросий боғланишни бошқа воқеалар тасвири орқали аниқ ифодаласа бўлмасмиди? Бўлар эди, аммо асар воқеаларига сингдирилган буюк ғоя ўзининг салмоқдорлиги, ҳиссий таъсирчанлигини йўқотар эди. Оқибатда бадий фалсафий синтез тўлақонли ифодаланмас эди.

4. Қисса шўро тузумининг энг гуркираган бир даврида ёзилган. Ана шу даврларда жуда кўпчилик, биз табиатни ўз измимизга соламиз деб, табиат ва жамият ўртасидаги экологик муносабатни хаос (тартибсизлик) томонга буриб юборган эди. Инсон ва унинг келгуси наслари учун ер, сув об-ҳаво, аجدодлар тажрибасини сақлаб қолиш муайян даражада хавф-хатар остида қолиб кетган эди. Ана шундай бир вазиятда адиб ўзининг улуғвор ғоясини фақат рамзийликка асосланган адабий-бадий синтез орқалигина мукамалроқ етказа оларди. Бу эса ижодкорлардан чуқур билим, юксак бадий маҳорат, фалсафий донишмандлик ҳамда кучли эмоционал муносабат талаб қиларди.

Чингиз Айтматов ўзининг ўткир ақли, чуқур билими ва умуминсоний миқёсдаги ҳиссий дунёси билан устувор компоненти рамзий тасвирда барқ уриб турган адабий-бадий синтез ярата олди.

¹ Асаналиев Кинишбек. Возрождение эпоса// Чингиз Айтматов. Избранное. Роман, повести. – Фрунзе: Кыргызстан, 1993, с. 530-531

МУҲАММАД ЮСУФ ШЕЪРИЯТИДА МИЛЛИЙЛИК

М.Жамолиддинов, ҚДПИ доценти, ф.ф.н.

Ўзбек романчилик мактабининг асосчиси Абдулла Қодирий “Менинг бошимдан кечирганларимни айтишимдан мақсадим шуки, ҳақиқий ёзувчи бўлмоқ учун турмушни ҳар тарафлама ўрганиш, бунинг учун ҳар соҳаларидан хабардор бўлиш керак. Қисман менинг бошимдан кечирганларим менинг ёзувчи бўлишимда каттагина роль ўйнаганлар. Ҳақиқий ёзувчи бўлишни истаган ёшларимиз ҳам дастлаб шу турмуш ичига киришлари, уни билишлари керак, турмушнинг турли соҳаларида ишлашим натижасида мен ўзбекларнинг урф-одатларини, улар ичида учрайдиган типларни ўрганолдим”,¹-деб ёзади.

Шундай ижодкор шоирлардан бири Муҳаммад Юсуфдир. Шоир лирикасида миллийлик асосий роль ўйнайди. Айниқса, Она, Ватан образлари бир-бирига уйғунлашган ҳолда акс этади. Онанинг ички руҳиятини, ташқи қиёфасини ўзга миллат оналарида учрамайдиган номлар билан айтади. Хусусан, “Онамга”, “Онамга хат”, “Онажон, онажон”, “Она, мени нега?”, “Онаизор”, “Хурсаной опа”, “Ўзбек аёллари” ва бошқа шеърларида мукамал она портретини шеърий мисраларда чизади. Оила турмуш тарзининг муаммоси бўлган айрим салбий иллатларни фарзандлар қиёфасида ифодалаб беради. Китобхон шеър мисраларидан таъсирланади, ўзининг сийратида акс этган салбий одатларини кўради, тарбия олади.

Муҳаммад Юсуфнинг “Бешинчи ўғил” шеърида она портрети мукамал тасвирланган. Оилада бешинчи фарзанд камолотга етганда онаси вафот этади. Ўғил ака ва келинлар кўлида тарбия кўради. Она меҳри, соғинчи, қадр-қиммати, буюклигини қумсайди, изтироб чекади:

Етмиш юлдуз ёғилиб
Ярим ойча бўлолмас.
Етти янга йиғилиб,
Битта она бўлолмас.

¹ Қодирий А.. Ёзувчи ўз иши тўғрисида. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000, 11-бет.

Она тирик эшикка
Гурбат яқин бўлолмас,
Менинг эса бағрим қон,
Вайронаман, онажон...

Шоир шеърларининг ўқимишлилигини таъминлайдиган воситалардан бири фольклоризмлардир. Унинг шеъриятида мақол, ҳикматли сўзлар, ибора каби жанр турларидан моҳирона ўринли фойдаланади. Масалан, “Палаҳмон” шеърида:

Ёмғир, эмас бу халқоб
Келинчак кўз ёшидир.
Йиғлама, ёр, қиз бола
Палаҳмоннинг тошидир.

Одатда, “палаҳмон” - тош отувчи қурол сифатида ишлатилади. Палаҳмоннинг ўқи – тош. Шоир қизнинг тақдирини шунга ўхшатади, қиёслайди.

Халқ орасида кенг қўлланадиган “Қизнинг боши - палаҳмон тоши” – деган мақолни шоир шеър мазмунига сингдирган. Келинчакнинг уйдан, ота-она бағридан никоҳ тўйидаги хайрлашув кечасини тасвирини моҳирона ёритиб берган. Миллат урф-одати қисқа мисраларда тўла акс этган.

Шоир халқ ичида мавжуд бўлган “Одам юрса оёғи, қуш учса қаноти қуяди”, “Қушдай енгил бўл”, “Мусичадек ювош” ёки кишилар хулқ-атвориға нисбатан айтиладиган булбул, тўти, қарға, ғоз (юриш), “Қуш уясида кўрганини қилади”, “Қарқуноқдан булбул чиқибди”, “Қуш топилмас жой” каби сўз ва ибораларни топади ва шеърятга кўчиради. Лирик образ яратади. Жумладан, “Қушлар ҳам йиғлар”, “Рух тўтиси”, “Кузда кетган турна қайтгандек”, “Баҳор”, “Қалдирғоч”, “Булбул”, “Йиллар ҳам кўчманчи қалдирғочлардек”, “Чўлоқ турна” каби шеърларида булбул, тўти, бургут, қумри, чумчук, қалдирғоч каби образлар инсон ҳаёти билан уйғунлашган ҳолда таққослаб ёритиб берилади. Қушларнинг қанотлари, парвози асосий маъно ифодаловчи бадиий унсур сифатида акс этади:

Бегонамас бу кўргулик
Бошга тушган.

Менинг ҳам қоқ юрагимга
Тош отилган.

“Чўлоқ турна” шеърида шоир турнанинг бир оёғи, қаноти шикаст еб ўз Ватанига келган қушни ҳолатига ачиниб лирик қаҳрамон ҳамдардлик билдиради. Шеър шакли оддийга ўхшайди. Лекин унда катта фалсафий музун юки бор. Кўз ўнгимизда осмон мусаффо, бепоён чексиз. Қуш эркин парвоз қилиши мумкин. Лекин шу парвозни кўролмайдиган, эркинликка ҳалақит берадиган ёвуз кучларнинг борлигини қуш мисолида очиб беради.

Муҳаммад Юсуф шеъриятида Ватан мадҳи халқчиллик руҳида акс этади. Шоир Ватаннинг ўтмиши, буюк аجدодлари, ватанпарвар қаҳрамонлари ҳақида тўлқинланиб ёзади. Шоир шеърда образларга тавсиф берар экан, ундаги тарихий сиймоларни ўрганишга, қаҳрамонлар қиёфасидаги ватанпарварлик, мардлик, фидойилик каби фазилатларни очиш билан бирга, бу туйғуларни сингдирган юрти, миллати билан қиёслаш орқали ифодалаб беради. Айниқса, “Ватан мадҳи”, “Алпомишлар юрти бу диёр” “Халқ бўл, элим” ва бошқа шеърларида ўтмиш тарихидан фахрланиш, мустақилликка бўлган садоқат қўшиқ бўлиб янграйди:

Кимга дашт бошпана, кимгадир гулзор,
Ҳар кимнинг сиғинган саждагоҳи бор.
Ҳар ҳовуч тупроғи кўзга тўтиё,
Биз учун қадрдон шу азиз диёр...
Ўпинг, кўзингизга суриг тупроғин,
Ҳар сўзин муқаддас дуодек севинг.
Қаданг юракларга миллат байроғин,
Ватанни Нажмиддин Кубродек севинг...

“Ватан мадҳи” шеъридаги “Қаданг юракларга миллат байроғини” мисрасини келтириш билан “Миллат байроғини юрагига қадаган Куброни” унинг тимсоли қилиб кўрсатади. Ёки

Алпомишлар юрти бу диёр,
Достон бўлган Рустамлари бор.
Шу ўлкада офтоб айвони,
Шу ўлкадан бошланар баҳор...

Мисраларида қаҳрамон, ботир Алпомиш ва Рустамлар шу юртда ўсганини, қуёш Шарқдан чиқишини “офтоб айвони” бўлган юртида биринчи баҳор бошланишини, ўлкада шундай қаҳрамонлар чиқишини содда мисраларда акс эттиради.

Мустақиллик – буюк неъмат. Унинг сақлаш, қадрига етиш, мустаҳкамлаш учун бирдамлик, аҳиллик, дўстлик керак. Шоир шу ҳолатдан қайғуради, ўтмишдан сабоқ олишни, юртимизни айраб-авайлаб уни буюк аждодларимизнинг мардлигини, жасурлигини, уларнинг маънавий дунёсини ишонарли қилиб чизади. Мустақилликнинг дастлабки йилларида яратган “Халқ бўл, элим” шеърида миллатга бўлган муҳаббати, миллий хотирага эҳтироми ёрқин акс этади:

Кўз ёшларинг айланса ҳам денгизларга,
Қўрғонингни бермай десанг Чингизларга.
Улуғбек ном қўйиб кетган юлдузларга
Юзим босиб ўтай десанг, халқ бўл, элим.

Гўрўғлилар қонга ботса Ғиротларда,
Кўр ўғиллар юртин сотса хилватларда,
Бобуринг беҳабар ётса Ҳиротларда
Бориб мен уйғотай десанг, халқ бўл, элим...

Хуллас, Муҳаммад Юсуф лирикасида шарқона қадриятлар фалсафаси бисёр. Фақат уни китобхон диққат билан ўқиши, тадқиқотчи илмий изланиши, миллат қадриятларидан боҳабар бўлгандагина тушуниши, моҳият мазмунини ечиши мумкин. Миллат руҳи билан суғорилмаган ижодкор учун шоир шеърлари оғзаки ижод намуналарига ўхшайди, холос.

БИР ШЕЪР ТАРИХИДАН ЛАВҲА

**К. Носиров, НамДУ доценти,
Халқаро Пушкин танлови лауреати**

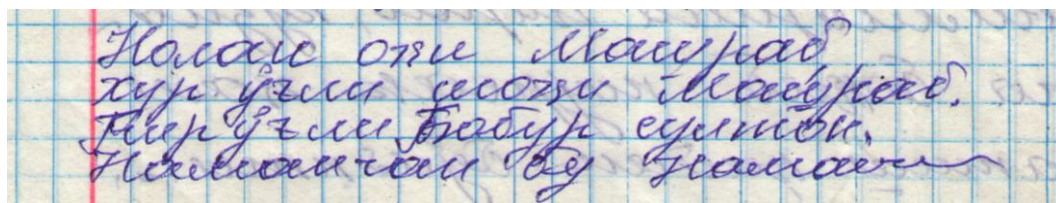
Андижон вилоятида туғилиб-ўсиб, бетакрор ижоди билан бутун эл-юрт фаҳрига айланган Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Юсуфда “Наманган” деган шеър бор. Бу асар дастлаб Н.Ғаниева ва М. Мирзаҳакимоваларнинг “Муҳаммад Юсуфнинг янги шеъри”

номли мақоласи билан бирга Наманганда чиқадиган “Ertakchi-repetitor” газетасининг 2007 йил 7-сонида эълон қилинган.

“Муҳаммад Юсуф наманганликлар нигоҳида” номли монографияни ёзиш жараёнида бир муаммо пайдо бўлиб, уни ёритиш мақсадида мен ўша шеър кўлёмасини қидирдим. Дастхатни топиш учун мақола муаллифларига мурожаат қилганимда, улар ихтиёрида шоирнинг дастхати эмас, унинг синглиси Матлуба Юсупова қўли билан аслиятдан кўчирилга нусхагина борлигини аниқладим. Изланишларим натижасида шеърнинг асл нусхаси шоир билан Тошкентда бирга ўқиган курсдош қўлида бўлган эканлиги маълум бўлди. Демак “Наманган” шеъри шоир Республика рус тили ва адабиёти институтида ўқиб юрган йиллари (1973-1978) битилган, деб тахмин қилиш мумкин. Акс ҳолда кўлёмма курсдош қўлида қолиб кетишини тасаввур қилиш қийин. Афсуски, курсдош ҳам оламдан кўз юмган бўлганлиги учун, биз ҳозиргача дастхатни топишга муваффақ бўлолмадик.

Матлуба Юсупова нусхаси бизни қизиқтирган масалага маълум даражада ойдинлик киритган бўлса-да, айти пайтда, бундаги бир сатр “Эртақчи-репетитор” вариантыдан ўзгача эканлиги яна бир муаммо эдики, унга эътибор бермасдан иложимиз йўқ. Ўқувчиларимиз ҳам ўзлари кўриб таққослаши учун таркибида фарқ мавжуд бўлган бандни ҳар икки вариантда келтирамиз:

*Нолаи оҳи Машираб,
Хур ўғли шоҳи Машираб.
Бир ўғли шоир Усмон,
Наманган бу, Наманган.
(“Ertakchi-repetitor” варианты)*

Нолаи оҳи Машираб
Хур ўғли шоҳи Машираб.
Бир ўғли шоир Усмон,
Наманган бу, Наманган.

(Матлуба Юсупова нусхаси)

Кўриб турганимиздек, “Бир ўғли шоир Усмон” ўрнига Матлуба Юсупова дастхатида “Бир ўғли Бобур султон”. Буни қандай тушуниш ва изоҳлаш мумкин?

Ўйлаб-ўйлаб, қуйидаги фикрга келдик:

На курсдош ва на ундаги қўлёзмадан кўчириб олаётган сингил аслиятга бундай жиддий ўзгартиш, “тузатиш” киритиши мумкинлигини тасаввур қилиб бўлмайди, мантиққа тўғри келмайди, зеро андижонликларни (*курсдош ҳам андижонлик бўлган*) бундай ҳатти-ҳаракатга ундовчи сабаб умуман йўқ. Бинобарин, Муҳаммад Юсуф дастхатида “шоир Усмон” эмас, “Бобур султон”лиги тўғри деб таҳмин қилишга мантикий асос бор. Лекин “Ertakchi-repetitor”нинг муҳаррири Муҳаммад Вали, андижонликлар фойдасига аллақачон ҳал бўлган эски мунозарани яна кўзғашни нима кераги бор, деган ўйга борган-да, “Бобур султон”ни, “шоир Усмон”га айлантириб қўяқолган. Бундай ҳатти-ҳаракат кимларнингдир мантиғига тўғри келади, албатта.

Лекин мен “Бобур султон”ни ўқиганимда марҳум устозимиз профессор Одилжон Носировнинг гапини эслаб кетдим: “Андижонликлар Машрабни биз билан талашиб турган пайтда, андижоннинг бир мард ўғлони Наманганда Машрабга ҳайкал қуриб кетди”, - деган эди. Устоз бу гапида бир пайтлар Наманган шаҳар партия қўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлаган (ҳозир “ҳоким” деган бўлардик) таниқли шоир Ҳайитбой Азимов раҳбарлигида Машраб номи билан ҳашаматли кинотеатр барпо этилганини ва унинг пештоқига “На малакман, на фаришта, мен ҳам инсон наслидин, таваллуди ўшал фарзанди Намангониман” байтини ёздириб қўйганини назарда тутган эди.

Беихтиёр ўйлайсан: “Бир ўғли Бобур султон” сатри ҳам, шубҳасиз, анжанча мардлик нишонидир.

2014 йили навбатдаги Республика “Баркамол авлод” ўйинлари муносабати билан таниқли шоир Зиёвиддин Мансур томонидан битилиб “Маҳорат мактаби” газетасининг №17-18 сониди эълон бўлган Наманган ёшлари мадҳиясида қуйидаги сатрлар бор:

*Косоний, Чустийлар фахр-у, гурур, шаън,
Бобурни ким билмас бу кенг очунда.
Шу улуг зотларга бешик бўлган,
Кўҳна Косонсой, Чуст, Ахсикент шунда.*

Кўриб турганимиздек , бу сатрларда наманганликларнинг фаҳри бўлган сиймоларнинг номлари зикр этилган. Айни пайтда хотираси эл қалбидан чуқур жой олган ўша инсонларга бешик

бўлган шаҳарлар тегишли тартибда санаб ўтилган. Демак Зиёвиддин Мансур, ҳеч иккиланмай, кўҳна Ахсикентни Бобур таваллуд топган ватан деб атаяпти.

Муҳаммад Юсуф бир пайтлар таъкидлаганидек, шоирлар ҳақиқатан ҳам ғалати одамлар бўлар экан-да.¹ Нега бўлмаса фанда аллақачон тинган масалани улар яна ва яна кўзгайверишади?.. Менинг ёдимга эса машҳурлардан биттасининг айтганлари келади: “Шоирлар – дунёнинг эътироф этилмаган қонун ижодкорларидир”.²

Шоирюрак инсонлар бор бўлсин!

Адабиётлар:

1. Шелли, Перси Билли. Поэзия ҳимояси. / Перси Биши Шелли. Ғарб шамоли. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014.

2. Юсуф, Муҳаммад. Шоирлар ғалати одамми? // Олтин қалам. Нишона сон. 6-бет.

3. Ғаниева М., Мирзаҳакимова М. Муҳаммад Юсуфнинг янги шеъри. // “Ertakchi-repetitor””, 2007, 7-сон.

АСКИЯ ВА ЛАТИФАЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА

Ш.А.Абдурахманов, НамДУ, ф.ф.н.

*Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,
Руҳдаги тан аро сўздин ҳалок.*

(А.Навоий)

Сўз ва унинг маъно-моҳияти қадимги даврлардан бошлаб, ҳозирги тилшуносликкача кўпгина алломаларнинг изланишларида ўз аксини топган.¹

¹ Олтин қалам. Нишона сон, 6-саҳифа.

² Шелли, Перси Билли. Поэзия ҳимояси. / Перси Биши Шелли. Ғарб шамоли. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014.

¹ Қаранг: Қошғарий М. Девону луготит турк. – Тошкент: 1960; Навоий А. Асарлар. – Тошкент: 1967, 14-том, 105-бет; Навоий А. Ҳайрат-ул-аброр. – Тошкент: 1983, 7-бет; Нурмонов А ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: 1972, 126- б; Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. – Тошкент: 1992, 81-бет; Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: 1993, 6-27-бетлар; Виноградов В. Русский язык. - Москва, 1986; Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. - Москва, 1988; Нурмонов А Лисоний белги хусусиятлари ҳақида. - Андижон, 1992.

Сўз кўп қиррали мураккаб бутунлик ҳисобланади. Шунинг учун доим сўзнинг турли хусусиятларини очиш ва изоҳлашга уринишлар, қизиқишлар кўп бўлган. Сўзнинг маъно жилолари ҳамда шу маъно нозикликлар асосидаги қудрати, тўлақонли тарзда аниқ ва тушунарли ифодаси нутқий жараёнда юзага келади.

Тушунчаларнинг моддий борлиқ ва онгимиздаги тасаввур билан мослиги ҳаётий тажрибалар, умумий билиш билан боғлиқлиги илмий назарияларда ўз исботини топган. А.Нурмонов сўзнинг объектив оламдаги бирор предмет, воқеа-ҳодиса, миқдор, белги, ҳаракат, ҳолат, жараёнлар билан икки хил муносабатда бўлишини кўрсатади. Яъни, сабаб-натияжи (мотивланган) ва шартли (мотивланмаган) муносабатлар борки, улар инсон онгида акс этгандагина белгилашади деб таъкидлайди². Шу сабабдан бир сўз бир вақтнинг ўзида бир қанча тушунчаларга ишора қилиши мумкинки, бу муайян нутқий шароит ҳамда сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги шартли муносабатлар асосида кечади.

Нутқий лаёқатимизни намоёниш қилишнинг чеки-чегараси йўқ. Бунга тилдаги лисоний ҳодисалар, чунончи нутқий гўзалликни таъминловчи омиллардан бири бўлган сўзнинг кўпмаънолилик хусусияти ёрдам беради.

Сўзнинг илоҳийлиги ва инсон руҳиятининг ажралмас бир бутунлиги эканига деярли ҳар сонияларда дуч келамиз ва шу аснода умр кечирамиз. Сўз инсонни ўйлашга мажбур этди, фикрлашга ундайди, йиғлатади, қайғу ва ташвишга қўяди, кези келса қайфиятини кўтаради, кулдиради, бахтиёр қилади.

Ўзбек азалдан қувноқ, сўз ўйинларига ошно бўлган халқ. Бу халқ сўзни санъат даражасига кўтариб, ундан доимо завқланиб келган ва бу жараённинг давомийлигига заррача шубҳа йўқ. Халқимиз қизиқчилик санъати бўлган аския, латифаларни таъмаъноли сўз ёки турли ҳаракатлар, мимика – имо ишоралар орқали намоёниш қилиб, ўз донолигини ва миллий урф-одатларимиздаги ўзига хос анъаналаримизни авлодлардан авлодларга етказиб келмоқда. Бу санъатлар инсонларга кулги орқали эстетик завқ бериш билан бирга тил билимини чарҳлайди. Унда оддий кулги бўлмай, балки халқ донолиги асосида яратилган қуйма сўзлар остидаги кулги бўлади. Шунинг учун аския ва латифанинг таъсирчанлигини ошириш, уни тушуниб, ундан завқ

² Нурмонов А. Лисоний белги хусусиятлари ҳақида. – Андижон: 1992, 7-бет.

олиш, сўз устасидан ҳам, тингловчидан ҳам бирдек зукколик талаб қилади. Аския ва латифалар матнининг мақсади ахборот бериш эмас, балки эстетик завқ уйғотиш орқали нутқий доноликни тарбиялашдир.

Нутқ жараёнида сўз шаклда ифодаланган икки хил, яъни ҳам эксплицит, ҳам имплицит мазмунни тушуниш, уни ҳис қилиш, айтиш пайтда, маълум бир дунёқараш, миллий менталитетга ҳам боғлиқ.

Аския ва латифаларнинг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, улар матнининг шаклланиши, таъсирчанлигини юқори бўлишида лисоний ва нолисоний омиллар, яъни ҳосил қилувчи пресуппозицияли сўзлар, иборалар билан бирга сўзловчиларнинг турли ҳатти-ҳаракатлари, мимика, имо-ишора, оҳанг, ҳатто, сўзловчининг юз тузилиши ҳам катта роль ўйнайди. Кулгили матн яратишда лисоний birlikлардан полисемия, маъно кўчиши, омонимлик, антонимлик, ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш, муболаға каби ҳодисалар энг кўп қўлланадиган ҳодисалардан ҳисобланади.

Бундан ташқари, комикликни ҳосил қилувчи лисоний бўлмаган шундай воситалар ҳам борки, улар нутқни бевосита кузатиб борувчи асослар ҳисобланади. Улар тил тузилишига кирмайди, аммо нутқнинг таъсирлилигини, мазмунан мураккаблигини таъминлайди. Ана шундай воситалар ичида имо-ишоралар, мимикалар алоҳида ўрин тутаяди. Улар тилшуносликда паралингвистик, новербал воситалар номи остида ўрганилган. Паралингвистик воситалар нутқнинг таъсирлилигини, ихчамлилигини таъминлайди. Шу билан биргаликда кулги кўзғатиш учун асос бўлади. Нутқда ифодалаш мумкин бўлмаган ҳолатларни имо-ишоралар ва мимикалар орқали ифодалаш мумкин бўлади. Мимикалар, имо-ишоралар хилма-хил бўлиб, турлича маъно ифодалашга хизмат қилади.¹

Шу билан бирга овоз тонини пасайтириш, кўтариш, оҳангни ўзгартириш, комикликни кучайтиради.

Хуллас, аския ва латифада кулги юзага келишининг ҳам лисоний, ҳам нолисоний асослари мавжуд. Улар нутқий жараёнда ўзига хос кўринишларда намоён бўлади.

¹ Қаранг: Нурмонов А. Ўзбек тилининг паралингвистик воситалари ҳақида. — Андижон: 1980; Горелов И.Н. Невербальные компонент коммуникации. - М.: Наука, 1980.

РОМАН МАКОНИЙ ГЕОГРАФИЯСИ

И. Ёқубов, ТДПУ доценти, ф.ф.н.

Зулфия Қуролбой қизининг “*Армон асираси*”¹ романи воқеалари қарздорликка йўлиққан заводнинг ишсиз қолган бир ярим минг собиқ ходимларидан бири - Дониш оиласининг иқтисодий ночор аҳволи тасвиридан бошланади. Муаллиф бизни секин-аста бозор иқтисодига ўтиш даврининг шовқинлари ичига олиб киради. Зотан, учта фарзанди (Фотима, Фаррух, Фарид) вояга етаётган умидли оиланинг уч хоналик уйини сотиб, икки хоналик уйга кўчиб ўтиши анормал ҳолатдир. Муаллиф жамиятни икки тоифага ажратади. Улардан бири: Азларов, Жамшид, Икром каби “*омадли*”лар бўлса, иккинчиси: Дониш, Насиба, Ҳаким, Бехзод, Ҳулкар сингари “*омадсиз*”лардир.

Кўринадики, асарда ўзгаришлар босқичида турган мамлакатдаги ғоят оғир аҳвол, ишга бўлган муносабат психологиясини кескин ўзгартириш ва муайян соҳага бевосита раҳбар бўлган ходимлар масъулиятини ошириш, аҳолининг оғир ижтимоий-иқтисодий аҳволини ўнглаш, уларнинг таъминоти ва даромадини кўтариш каби долзарб масалалар кун тартибида турган инқироз ҳолати сезилаётган ўтган асрнинг 90- йиллари ҳаёти қаламга олинади.

Мазкур даврда бошқарувни тўғри ташкил этиш, ишлаб чиқариш қувватларини реконструкция қилиш, янги ишчи ўринлари яратиш ҳисобидан ишга яроқли кишилар бандлигини ошириш ва аҳоли ҳаёт даражасини ўстириш, моддий фаровонлигини яхшилашга қаратилган амалий ҳаётга яқин аниқ дастурлар ишлаб чиқиш ғоятда зарур эди. Бу борада жаҳон илғор тажрибаларини ўзлаштириш, кадрлар тайёрлашни тубдан ислоҳ этиш, ёш авлодга илғор меҳнат ва тафаккур усуллари сингдириш, сўнгги техник янгиликлар асосида энг илғор корхоналарни барпо этиш каби қатор ечимини кутаётган долзарб муаммолар мавжуд эди. Уларни оқилона ечиш, бир сўз билан айтганда, мустақил давлат тараққиёт истиқболини тўғри белгилаб олиш, жамиятни янгилаш учун курашаётган барча соғлом кучларни бирлаштириш лозим эди. Ўша даврни таърифлар экан, Президент И.А.Каримов: “*Биз бундан буён*

¹ Зулфия Қуролбой қизи. Армон асираси. Роман. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009.

эскича яшолмаймиз ва бундай яшашга замоннинг ўзи йўл қўймайди”¹, деган эди.

Роман лейтмотиви Хулкар Армон образида ўз ифодасини топган. У ўзгалардан ўзгачароқ фикрлагани боис ишсиз қолган ва қўл учида яшайдиган бева. Хулкар ўз руҳий ўртанишларию мухтожлигига қарамасдан, чорасиз қўшнилари - Дониш ва Насиба оиласига қайишади. Икки оила мушкул дамларда бир-бирига суянчиқ бўлади. Қизиғи шундаки, Дониш ўз дардларини хотинига эмас, балки қўшниси Хулкаргагина ошкор эта олар, унинг қошида турланмас, эврилмасди.

Қўш кулфат таъсири ўлароқ, Хулкарнинг ҳаётга бўлган ишончига дарз кетган. Тирикчилик ташвишлари билан юзма-юз келгани боис унинг ҳаёти жозиба ва шон-шуҳратларга тўлиқ эмас. Чунки, гулдай умри қорин тўйдириш ташвишлари билан ўтиб кетиш хавфи бор. Хулкар ўз ҳаётининг ҳали ўйнаб куладиган, завқ олиб яшайдиган палласида. Аммо унинг боши андуҳга тўла. Адиба қаҳрамонни бир ўринда туманлар бағрида қолган ўтмиши, машаққатли бугуни ва мавҳум келажаги қаршисида турган ҳолатда тасвирлайди. Қаҳрамон бетизгин вақтни жиловлашга ожизлик сезганида, бўғиқ муҳит торлик қилиб қолади. Ахир Мирзо Бобур ҳам “*оёғим етгунча кетгайман*”, дея кўнглини очган, Т.Рустамнинг “*Капалаклар ўйини*” романи қаҳрамони Бадал Армон эса: “*Барибир бош олиб чиқиб кетаман!*”², деган аҳдида собит турган эмасмиди?

Дарҳақиқат, шундай. Муаззам борлиқ, зил-замбил қора булутлар аримаётган тунд осмон билан танҳо қолиб ёлғизлик кунжида ўртанган, юраги сиқилган Хулкар кўнглида ҳам баъзан ўшандай мубҳам, тушунарсиз кайфият ҳукмронлик қилади. Дераза олдида турган Хулкар на деразадан узоқлашади, на уни ланг очиб юборади. Зотан, рамзий деталь бўлмиш дераза ортидан аёлнинг жиндай азият аралашган, аммо ҳароратли ўтмиши, мусаффо бир ҳаёти чексиз армон ила мўралайди. Муздай ҳавода дилдираб турган эса-да, бу ўтмиш ғоятда беғубор. Айниқса, ёмғир ҳиди анқиб турган ҳаво ҳам унга мутаносиб. Шундай экан, уни ноумидлик ва самарасиз меҳнат, беҳуда елиб-югуришларга қарамасдан, ғурур-ла кечаётган ичкаридаги ҳаётга, кўнгил оламига омукта қилиш

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Тошкент: Ўзбекистон, 2012, 38-б.

² Тўхтамурод Рустам. Капалаклар ўйини. Роман. – Тошкент: Шарқ НМК Бош таҳририяти, 2000, 255-б.

мумкинми? Зоҳиран қаралса, унинг шиддат-ла ёпирилиб ичкари киришига изн бермоқ учун деразани очиш кифоядай кўринади. Аммо, айти лаҳзаларда Ҳулкар бундай қилишга имконсиз. Муаллиф қаҳрамоннинг ўшандай руҳий ҳолатини: *“Эзиб ёққан ёмғирга бўккан ёлғиз дарахтнинг яланғоч новдалари бутогидан узилиб тушадигандек эгилиб қолди. Ниҳоят, туман дераза ойналарига ҳам ёпирилдию... ташқарини умуман кўрсатмай қўйди”* кабилида табиатга қиёсан рамзлаштиради. (100 б.)

Англашиладики, бундай нохуш кайфиятдан қутулиш, жилла курса чалғиш учун ҳам унинг қаёққадир қочиб кетгиси келади. Бироқ, ноилож чидашга мажбур. Унинг дилдираб турган вужуди, титроқ қалби кўнглимизни ўртаса, бозор қуюни сўндиролмаган милтиллаган умиди дилимизга хуш ёқади. Шу ҳимоясиз вужуднинг нозик қалбидаги ҳарорат сўнмаслиги, ёпирилиб келаётган тирикчилик армони қопламаслигини тилаймиз. Юрагимиз илиқ тафти ила илитмоқни истаймиз. Қаршимизда қад ростлаётган, тобора дағал ва кўполлашиб бораётган дарғазаб оломон шовқинидан қулоқларимиз том битади. Ҳаётга қасдма-қасд яшаш чорасизликка энг сўнги чорами, ёхуд жаҳл устида келинган тўхтама? - дея ўйлаб қоламиз.

Бугуннинг ташвиши билангина яшаётган бозор аҳолиси сони эртанги кун орзусидан мосуво бўлган Беҳзод, Ҳаким, Талгат, Ҳулкар, Зухра ва бошқа қашшоқлар ҳисобига тобора ортиб боради. Шубҳасиз, инсонлик ғурурини оёқости қилиб, шу издиҳом – иркит ва исқирт маконга ўзни раво кўриш кўнгилда норозилик уйғотади. Тирикчилик ташвишига урилиб чил-чил синаётган не-не фикр туйғулар, соғлом тамойиллар китобхонни ҳам чуқур ўйга толдиради.

Ҳулкар Армон қисқа вақт ичида *“Садоқат”* газетасида босилган енгил-елпи ҳикоя-қиссалари эвазига оилавий иқтисодини ўнглаб олади. Шубҳасиз, моддий тўқислик унинг ҳаракатларига жиддийлик ва маҳобат бахш этади. Бироқ, у ўз имкониятидан ортиқроқ даражада зўриқиб ишлар, эҳтимол шу боисдан асабий ва ҳорғин эди. Ҳулкарнинг юраги сиқилиб, безовталаниши ва ўз оромини йўқотиши жисмоний чарчоққина эмас, балки ижоддай муқаддас аъмолни пул топиш воситасига айлантирганидан руҳий изтироб чекиш оқибати эди. Икром ва бошқалар билан боғлиқ ўзаро ижтимоий муносабатлар пул асосига қурилганидан

қоникмаслик, ўз-ўзини руҳан ғоятда ёлғиз сезиш, аниқроғи тинимсиз тафтиш этиш уни оғир ўйлар гирдобига ташлайди.

Тўғри, Ҳулкар моддий жиҳатдан нафақат бугун, балки эртанинг ҳам ташвишини қилмас, индиннинг ғами билан яшарди. Аммо, у тўкин ҳаётга яқинлаша борган сари руҳиятида пайдо бўлган мислсиз бир бўшлиққа рўбарў келади. Дастлаб у мазкур вазият-ҳолатдан чалғиш ва ўз ҳаётига муайян “мазмун” бағишлаш истагида ҳеч нарсани идрок қилолмайдиган даражада, ҳолдан тойгунча “иш”га шўнғимоқчи бўлади. Шундай қилади ҳам. Аммо, ички бир безовталиқ Ҳулкарнинг ёзув столига ёвуқ келишига монеълик қила бошлайди. Ўз аҳвол-руҳиятини ич-ичдан ҳис этиш ва англаш, янглиш йўлда эканлигини тушуниш қаҳрамонни оғир қийноқлар исканжасига солади. Натижада, Ҳулкар ўз-ўзини енгиш, юраги қаърида ғимирлаётган мунгли туйғулар кўзгаган безовталиқни босиш, ожизона тарзда бошланиб, тобора кўпириб, қайнаб-тоша бошлаган жонсарақликни жиловлашга маънавий эҳтиёж сезади. Ниҳоят: “-Энди бунақа енгил-елпи нарса ёзмайман... ёзмайман”, деган қарорга келади.

Донишнинг фожиали ўлиmidан сўнг қаламини отиб юбориб бозорга чиқиб кетган Ҳулкар у ердан нажот топмай, яна қоғоз ва қаламга ошно бўлади. Албатта, у ўз-ўзи ва қалбини алдаётганлигини дафъатан тушуниб етмайди. Безовта юраги ечим излаётган муаммоларни унутиш, унга куч билан ҳукм ўтказиш, бинобарин, ҳа, энди тақдир экан-да, деб овунишга интилади. Шубҳасиз, у юрак ҳаприқиши ва ҳоврини бир муддат босгандай, руҳ шиддати жиловлашга эришгандай бўлади. Аммо, ёруғ оламда зоҳиран мурасага кўнгандай туюлган бесаранжом қалб ботинида кечаётган виждон азобларидан қочувчи маъво бормикин?! Биз одоб-ахлоқ меъёрлари билан хаспўшлашга интилган қилмишлар эҳтимол ўзгаларнинг назарини чалғитиши мумкиндир. Аммо, одам боласи ўз ички оламидаги мурасасиз ҳакамни алдаши, уни чалғитиши мумкинмикин?!

Албатта, кундалиқ омадсизликлар ва узлуксиз моддий қийинчиликлар қаршисида ҳимоясиз қолган инсон кўнгли улардан зада бўлиши муқаррар. Бироқ, мўмай даромад олдида эсанкираш ва нафсни жиловлай олмай худбинлашув ожизлик белгисидир. Зотан, худбинлашаётган кимсагина “майда одам”лар дард-кулфатини ўйламаслиги, Худо берган истеъдод, мислсиз имконият ва қимматли вақтини елга совурётганини англамаслиги мумкин.

Бироқ, Ҳулкар - инсоф ва диёнат соҳибаси. Шунинг учун ҳам мушкул вазиятларда на Насиба, на Беҳзодни эътиборсиз қолдира олмайди. У ўзгалар дардини ўз муаммоларидан муҳимроқ, деб билади. Кўнгил тиламаган мавзуларни қаламга олиш, китобхонни ҳам, ўзингни ҳам алдаш – истеъдод табиатига хилоф эканлигини англайди. Бинобарин, бу ҳол дилда оғир ва азобли изтироблар тўфонини кўзгаши тайин. Босинқираш ва тушга ўхшаш рўё вазият ва чучмал ҳолатдан кутилишга ички куч ва ирода топа олган Ҳулкар руҳиятида кескин ўзгариш - покиза бир уйғониш содир бўлади. Бу умидвор ҳис уни ўз ҳаёти янги саҳифаси – янги кун сари етаклайди.

Чинакам адабиёт ҳаммабоп - оммабоп ҳодиса ҳам, ёлғон-яшиқ тўқималар билан китобхонни овутиш воситаси ҳам эмас. У инсоний туйғулар очик-ошкора тарғиб қилинмаслиги, уларни тилга чиқаришдан кўра, дилдаги пинҳон мавжларидан сўзлашни муҳим санайди. Буюртма билан ижод қилишидан руҳан ўртаниб, қаламини улоқтириб тагин бозорга шўнғиган Ҳулкар Армон бу манзилда ҳаёли бир оз чалғиса-да, бесаранжом қалбини муросага келтиролмай ҳалак. Чунки у ўз руҳий кечинмалари шиддатини сўндиролмайди. Ниҳоят, кунларнинг бирида: *“Эртадан бошлаб бозорга чиқмайман. Бу ер бозор эмас! Бозор бошқача бўлади. Бу ер... бу ер... бахтиёр яшашга қурби етмайдиган одамлар, бор-йўги шарпалар қўнимгоҳи холос. Бу ердагиларга рўшнолик бегона. Омаднинг нафи тегмайди буларга! Булар миллион-миллионларга мўлжалланган бахт мафкураси таъсирида ўсган одамлар, янги замонга, янгича ҳаётга мослашишлари амри маҳол. Мослаша олмаганларнинг тақдири қандай яқунланиши маълум... Яхшиси, бу ердан кетиш керак...Кетиш керак...Кетиш...”*, деган кескин қарорга келади.

Бу фикрлар романнинг маконий географиясини янада кенгайтиради. Чунки, самарасиз меҳнатидан рўшнолик кўрмаган одамлар дунёнинг исталган буржида яшаши мумкин.

ПОЭТИК ҒОЯ ИФОДАСИДА ЎЗИГА ХОСЛИК

Т. Матёкубова, ТДПУ доценти, ф.ф.н.

Ғафур Ғуломнинг шеърий тафаккур уфқлари “миллионларнинг бахтига пайванд”. Шу боис унинг лирик қаҳрамони жаҳоннинг “бир қатра симобдай қалқиб, титраб” туриши, дунёдаги қайсики эркесвар халқнинг қадимий маданиятига даҳл қилиниши, ўзлиги ва миллийлигининг топталишини эшитганида ғазабини боса олмайди. Ўзини қондош, қариндош, “миллиард сонли енгилмас муаззам Шарқ” ўғлони деб билиб, тажовузкорларга кескин қарши туради, нафратини ифода этади. Академик Б.Назаров таъкидлаганидек, “...Ғафур Ғулом XX асрнинг энг муҳим муаммоларини акс эттириш деб, фақат улкан ижтимоий, тарихий, сиёсий ҳодисаларнигина бадиий муҳрлашни тушунмади. У, энг аввало, ана шу ҳодисалар силсиласида яшаётган инсон қалбини, уларга муносабатдаги инсон руҳини акс эттиришни шоирнинг асосий вазифаси деб билди”¹. Демак, шоир ижодида ижтимоий ҳаётда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларнинг инсон руҳиятига, қалбига кўрсатган таъсирини ёритишга алоҳида аҳамият билан қаралган. Шоирнинг “Мен яҳудий”, “Поль Робсонга”, “Она қизим Жамилага” “Тинчлик минбаридан”, “Биз тинчлик истаймиз”, “Шарқ тинчлик истайди” ва бошқа қатор шеърлари фикрларимизнинг нечоғлик тўғри эканлигини тасдиқлайди. Муҳими шундаки, бундай шеърларда Ғафур Ғулом шеъриятига хос бўлган оптимистик пафос ифодаси устуворлик қилади. Шоир дунёнинг истаган бурчагидаги ғайриинсоний ҳаракатлардан жабр чекаётган бани инсон боласининг дард-изтироби, қайғу-ҳасратини хиссий идрок этади. Уларга ўзини дарддош ва маслакдош деб билади. Шоирнинг Шарқ ва тинчлик мавзуидаги шеърлари ўзига хос туркумни ташкил этади. Уларда мустамлакачиларнинг зулм ва зўравонлигига қарши кучли норозилик оҳанглари, ҳаётсеварлик пафоси ўз ифодасини топган. Жумладан, 1953 йилнинг 21 мартда, яъни Наврўз байрами куни битилган “*Шарқ тинчлик истайди*” номли шеърда Шарқий Осиё ярим оролларида жойлашган Шимолий ва Жанубий Корея ўртасида юзага келган қарама-қаршилик натижасида 1950-1953 йилларда бўлиб ўтган уч йиллик

¹Назаров Б. Ғафур Ғулом олами. – Тошкент: Фан, 2004, 54-бет.

биродаркушлик урушининг ташкилотчилари кескин қораланади. Тинчлик тарафдори бўлган Ғ.Ғулом ўзаро муносабатларни тартибга солиш йўллариини излаб, ижтимоий воқеликка ғоявий-ҳиссий муносабат билдиради. Чунки шоир учун Шарқ ғоятда муаззам, қуёшли ва бунёдкор юртдир.

Зулм ва истибдодга қарши туриб, ташқи душмандан ўч олиш истаги, яъни кўнгилларда тўпланган нафрат ҳисси шу қадар ҳадди аълосига етганки, у интиқом шахтини қатъийлаштирган. Шу боис ўз сарҳадларига сиғмай, *“ўшқириб тошади.”* Аслида, довюрак инсон умрининг мазмуни ҳам қарамликка қарши ҳурлик учун курашдан иборат:

Томирларда қуюрган ҳар қатра покиза қон,
Ўшқириб тошмоқдадир ғазабнинг чеки каби,
Замон деб аталгувчи биздаги умру имкон
Ҳаддига етди керак филларнинг кеки каби¹.

Шеърда Ғ.Ғулом, асосан, инглиз, француз империализми, япон милитаризмини: *“извогар”, “зўравон”, “уятсиз”, “агрессор”, “ёвуз”, “йиртқич”, “ўғри”, “кўппак”, “етти бошли аждаҳо”* сингари аёвсиз сўзлар билан лаънатлайди. Чунки, у ошкора сўзлашда давр имконлари доирасида ҳаракат қилиб, пролетариатгина жаҳонга тинчлик элтувчи куч эканини эътироф этиши, унга садоқатини таъкидлаши лозим эди. Шунга қарамасдан, бизнингча, шоир Жанубий-Шарқий Осиё мисолида ғоятда эҳтиёткорлик билан халқ мақоли орқали билдирган: *“Золимнинг умри қисқа”* сингари фалсафий фикрлар юқоридаги шеърни географик жиҳатдан анча кенг, мазмунан теранроқ идрок этишга ҳам ундайди. Зотан, Ғ.Ғулом ҳам гўё китобхонга калит бергандай: *“Тобора равшан тортар ҳақли интиқом ақли”*, дея бизнинг шууримиз, ҳиссий идрокимизга бўлган ишончини ошкор этади. Ҳар қандай зулм ва зўрликка қарши интиқом ҳақ эканига некбин ишонч билан қарайди. Азалдан тонг бешиги бўлган бутун Шарқ мамлакатлари озод, эркин ва нурли кунларга эришувини соғинади.

Ғафур Ғуломнинг *“Тинчлик нашидаси”* номли шеърида шундай сатрлар учрайди:

¹ Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. 12 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1984, 270-б.

Кишилар истаидики, ер юзида барча халқ
Ўз эрки, ҳуқуқида, умр кўрсин пойдор.
Ҳар кимнинг ўз меҳнати, ўз ватан, ўз хоҳиши
Жаҳоний орзуларин давом этсин беозор.

Юнон файласуфи Аристотель “Поэтика” асарида поэзия асосида ҳаёт туришини таъкидлаб: “... ё қандай бўлганлигини ва қандайлигини, ё қандай айтилган ва қандай туюлганлигини, ё қандай бўлиши кераклигини тасвирлаш керак бўлади”¹, - деган эди. Шу нуқтаи назардан юқоридаги сатрларга ёндошадиган бўлсак, шоир дунё халқларининг тинч-осуда яшашлари даргумон бўлган бир шароитда ҳар бир халқнинг ўз ватани, эрки, ҳуқуқи бўлишини орзу қилади. Бинобарин, Ғафур Ғулом инсониятнинг ўз ватанида эркин, озод яшаши билан боғлиқ поэтик умумлашмаларида юртдошлари дардларини ҳам теран туйган, замонларни ўзаро мантиқий ҳамда ҳиссий туташтириш орқали шоирона романтика қанотларида ифода эта олган эди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда дунёда янги уруш хавфи пайдо бўлади ва XX асрнинг 50-йилларида тинчлик масаласи асосий муаммолардан бирига айланади. Ўз даври муаммоларига сергаклик билан муносабат билдириб борган Ғафур Ғулом тинчлик мавзусида ўнлаб шеърлар яратган. Юқоридаги шеър ҳам халқаро тинчлик мавзусига бағишланган бўлиб, шоир бу масала билан боғлиқ ҳолда миллий эрк, озодлик ҳақидаги қарашларини ҳам ифодалашга эришади. Ер юзидаги барча халқларнинг орзу-истакларига қулоқ тутган шоир уларнинг ўз эрки, ўз ҳуқуқи, ўз меҳнати билан ватанида пойдор умр кўриш хоҳиш-истаги, орзу-тилагига мавжудлиги, инсон хоҳиш-истагига дахл қилмасликка чорлар экан, жаҳоний моҳиятга эга бўлган халқлар истак-иродасига озор етказишни кескин қоралайди. Бу фикрни барча халқлар истагининг ифодачиси тарзида талқин этади.

Кўринадики, шоирнинг “гап тагида гап, коса тагида нимкоса” кўйиб сўзлаш услубига диққат қаратиш унинг қалби ва руҳиятидаги психик жараёнларни кузатиш, онг ости қатламида пинҳон фикр-қарашлари, туйғу-кечинмаларини англаш имконини беради. Зеро, З.Фрейд таъбири билан айтганда: “Инсоннинг қалби

¹ Аристотел. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида) - Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 52-б.

унинг фаолиятида ўзига хос цензор” вазифасини ўтайди. Шу маънода шоир ўз даври айтишга имкон бермаган, лекин ички “мен”и англаб етган, миллат истиқболи учун ўта муҳим ва зарур деб билган ҳақиқатларини “йўлини топиб” онг остидан онг соҳасига чиқариб ифодалай олган.

Ғ.Ғулом иккинчи жаҳон урушининг илк кунлари (1941 йил, 26 июнь)да ўз эскадрильяси билан Молодечно-Радосковичи йўлида фашистларнинг моторлаштирилган коллонасини бомбардимон қилган капитан Николай Францевич Гастелло (1907-1941) жанговар жасоратидан ҳайратга тушади. Чунки, қаҳрамон жангчи – азамат ҳарбий учувчи душман снаряди бензин бакини шикастлагач, ёнаётган самолётини ғанимнинг қурол-аслаҳа ва ҳарбий техникаси жамланган ерига йўналтириб, унга мислсиз зарар етказади ва ўзи ҳам ҳалок бўлади. Шоир унинг ёвузликка бўлган тизгинсиз нафрати, инсоний фидойилиги, мағрур ва шарафли ўлими, метиндай мустаҳкам иродаси, ботир қалби пойида ғурур ва ифтиҳор туяди. Зотан, Ғ.Ғулом одам боласининг зулм ва зўрликка қарши бу каби мардона қаҳқаҳаси замирида улуг интиқом кудратини кўради:

Бу жангда ўламен, бу ўлим аммо
Душманни қилажак қаро ерга жо.
Оёқости бўлмас шу азиз Ватан
Интиқом оламен ўлимим билан

Уруш даври ўзбек шеърятини кузатар эканмиз, жанг моҳиятини теран фалсафий мушоҳадалар, равон, пурҳикмат мисралар ёрдамида ифода этишда М.Шайхзоданинг “*Қураш нечун?*”, “*Капитан Гастелло*”, “*Йўқ, мен ўлган эмасман*” сингари кўплаб асарлари Ғ.Ғулом поэзиясининг юқоридаги каби намуналарига руҳан яқин туришига гувоҳ бўламиз. Зотан, Шайхзода ҳам Гастелло образини теран эҳтирос билан тасвирлаган. Қуйидаги мисралар шоирнинг ёвузлик ва қаҳрамонлик, шафқатсизлик ҳамда инсонийликни зидлантириш, яъни тазод бадий усулини қўллаш орқали ватанпарвар жангчи ёрқин қифасини яратгани далилидир. “Умрлар бўладики, Тиригида ўликдир. Ўлимлар бўладики, Ўлган одам тирикдир... Мен яшамок

истайман, Бир асрча муттасил, Аммо ўлсам розиман – Гастеллодай мард, асл”¹.

Кўринадик, ҳар иккала шоир ҳам реал ҳаётӣ ҳодиса ва аниқ шахс образидан фойдаланган. Унинг жасоратини ҳикоя қилиш орқали ҳаёт ва ўлим ҳақида: маънан мағлуб бўлмаслик ҳам ғанимга берилган улкан зарбадир, деган чуқур ижтимоӣ ҳулоса чиқаришган. Зотан, бундай асарлар руҳида *“Тиз чўкиб яшагандан кўра, мард туриб ўлган афзал”*, деган миллий-фалсафӣ фикр, ҳаётӣ ҳикмат мужассам. Уларда давр руҳи, замон нафаси ҳарқанча уфуриб турмасин, ҳозиржавоблик билан битилган юқоридаги сингари мисралар мақол ва афоризмлар даражасига кўтарилган.

Умуман, шоирнинг тиниқ ва беғубор қалби дунёнинг қайси буржида экани, миллату ирқидан қатъӣ назар, неча асрлардан бери зулм ва зулмат исканжасида дили ҳасратга тўлган бутун жаҳонни сиғдира олган. Чунки шоир умумӣ ўзаро тортишиш кучи билан боғланган ҳамда Қуёшни ҳам ўз ичига олган икки юз миллиарддан ортиқ юлдузларнинг улкан гравитацион системаси – Галактика миқёсида фикрлайди. Шундай экан, шоир тафаккур оламини ўз даври ва муҳити билангина чегаралаш Ғ.Ғуломни ИНСОН ва ИЖОДКОР сифатида феноменал тушунишдан йироқлашишдир.

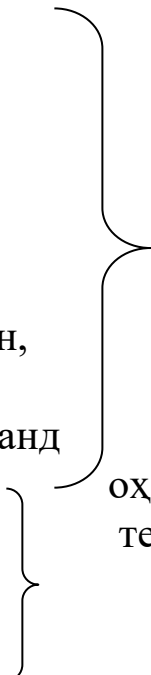
САРБАСТДА БАНД

Ғ. Саидғаниева, ҚДПИ доценти, ф.ф.н.

Ўзбек шеъриятида банд қурилиши бўйича олиб борилган талай тадқиқотларда, банд ташкил бўлиши учун мисралар сони, мисрадаги бўғинлар сони тенглиги, қофиядошликдаги изчиллик, шеърӣ вазнга риоя қилиниши, мисраларнинг логик-семантик, интонацион жиҳатдан бирикиши, ўзаро синтактик боғлиқлигини мезон қилиб олиш шарт, деб айтилади. Бироқ кейинги давр шеъриятида ижтимоӣ ҳаёт руҳи шеърӣ ритмлар ва унинг шаклига ҳам таъсир ўтказа бориб, биз кўниккан нормалардан чекиниш юз берди, адабиётимизга ноанъанавӣ шеърӣят ҳам кириб келди. “Лирикада деканонизация (одатӣ услублардан индивидуал контекст ва ноуслубӣ сўзлар томон силжиш) – секин ва қийин

¹ Мақсуд Шайхзода. Асарлар. 6 томлик. 1-том. - Тошкент: Бадий адабиёт, 1969, 217-б.

Бу ерда яна янги мавзу берилади, дастлабки олти мисраси одатдаги ўртача темпда ўқилса, кейинги тўрт мисра темпнинг баландроқ бўлишини талаб этади, шу ерда интонация ўзгаради. Охирги мисра ўртача темпда ўқилади. Бу ерда ҳам фикрий ва интонацион тугаллик мавжуд. Учинчи бандда яна янги мавзу берилади. Яъни, поэтик ғояни ривожлантириш учун янги образларга мурожаат қилинади :

Эркак ва аёлга қўшни хонада Келажак элчилари – бир этак болакай Қушлар каби чуғурлар; Хонанинг у бурчагидан бу бурчагига чопқиллаб Жажжи қўлчаларида бурда нон, Қушлардай чуғурлар; Қўлидаги нон шаънига, 3 - банд Жавдари хирмон шаънига, Тип- тиниқ осмон шаънига, Шу икки инсон шаънига, Бир этак болакай қушлардай чуғурлар...		оҳанг кўтарилади, темп тезлашади
---	--	-------------------------------------

Ушбу банд ҳам ўз тугаллигига эга бўлиб, ажратиб кўрсатилган тўрт мисранинг темпи ўзига хос. Охирги банд поэтик ғоянинг синтези – умумлашмаси тарзида намоён бўлиб, унда биринчи банддаги тасвирга қайтамиз. Яъни, пишиқчилик (шеърнинг номи ҳам “Пишиқчилик”) бу икки одамга рўшнолик келтирди, табиат ҳам, қушлар ҳам, болалар ҳам хурсанд. Шунинг учун “жавдари хирмон” (нон рамзи), “тип- тиниқ осмон” (тинчлик рамзи), “шу икки инсон” (чунки икки меҳнаткаш инсон) шаънига ҳамду саънолар айтилади. Нон – ризқ-у рўзимиз, тинчликдаги меҳнат туфайлидир. Шу ризқ-рўзни меҳнати билан топган заҳматкаш инсонлар ҳаққига дуо қилса арзийди. Шеърнинг аввалида берилган “ипак кўрпаларни иякка тортиб, кўзларини хиёл юмиб, ётибди эркак ва аёл, бахтдан кўзлари қамашган каби” мисраларига шеър якунида “тонгнинг элчилари қўшиғидан, маст бўлиб” мисралари қўшилади ҳамда биринчи банднинг биринчи ва охирги мисраси “бахтдан кўзлари қамашиб”га алмашади.

Хулоса қилиб айтганда, сарбаст шеърда ҳам бандларга бўлиниш мавжуд бўлиб, у, аввало, интонация билан белгиланади. Иккинчидан, шеърий бандларга бўлиниш мавзу ва мазмун билан юзага чиқади. Яъни ҳар бир янги мавзу ва образларнинг пайдо бўлиши, логик-семантик бутунлик туфайли пайдо бўлади. Учинчидан, синтактик жиҳатдан тугалланганлик ҳам шеърий банд якунланганлигини билдиради.

Адабиётлар:

1. Гинзбург Л. О лирике. – Ленинград: Сов.пис., 1974, с.398.
2. Тилак Жўра. Пишиқчилик.// Ўз АС, 2004, 17 сентябрь, 3-бет.

БОТУ ШЕЪРИЯТИДА МУМТОЗ АНЪАНАЛАР

М. Тожибоева, АнДУ доценти, ф.ф.н.

Боту (Маҳмуд Ҳодиев) ижодида мумтоз анъанавийлик ўзига хос кўламда акс этган. Шоир шеъриятида тўртлик, қитъа, мусаллас, мураббаъ жанрлари фаол қўлланган. Айниқса, мумтоз рубоийнависликнинг устодлари саналган Алишер Навоий ва Бобур ижоди Боту учун маҳорат мактаби бўлди: Навоийдан мумтоз рубоийнинг хос жиҳатларини ўзлаштирган бўлса, Бобурдан ўз шахсий ҳаётидан рубоий учун материал топа олиш сирларини ўрганди. Боту тўртликларида инсон ҳаёти мураккаблиги тасвирланади, уларда фикр умумийликдан хусусийликка, мавҳумликдан конкретликка ўсиб борган ижодий жараён кўзга ташланади:

*Йўлингга нурлар сепар икки кўзим,
Чекилма илгарилашдан, суюкли кўзим!
Яшашга тўғри қараб юр, бузилма сира,
Йўлингда эски, бузуқ фикрни қилма кира¹!*

деб ёзиш билан “илгарилаш” сари машаққатли йўлнинг сирларидан сўз очади. Бунда “илгарилаш”дан тўхтамаслик шарти бузуқ фикрга қайтмасликдир. Шеърда асосий фикрнинг умумийдан хусусийга

¹ Боту. Ёз куни / Шеърлар. - Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980, 118-б.

томон боришини тўртала мисрада кузатамиз. Ота фарзандининг йўлини кўз нурлари билан ёритиши, бу нурли йўлдан чекинмасликка даъвати, яшаш учун танлаган йўлидан адашмаслик, ва ниҳоят, йўлида учраган “эски”, “бузук” фикрларга қарамай олға босишлик айтилади. Тўртликда келтирилган деталлар мисрадан-мисрага аниқлашиб, ёрқинлашиб боради, лирик қаҳрамон туйғулари янада ҳаётийлик касб этади. Фикрнинг исботи учун Ботунинг бошқа бир тўртлигига мурожаат қилайлик:

*Гўзалдир юксалиш, юксалиб кетиш,
Душманлар кўнглини паришон этиш.
Тўсқинлар бағрини парчалаб эзиб,
Тилакнинг аришига гуриллаб етиш¹.*

Шеър кучли ижтимоий-маънавий мазмун билан суғорилган. Унда мумтоз рубоий учун хос бўлган тўрт восита (тезис, антитезис, моддаи рубоия, синтез) мавжуд бўлиб, шоир маънони кучайтириш ва мазмунни равшанлаштириш, фикр баёнида таъсирчанликни ошириш мақсадида қўлланилган феълнинг функционал шакллари (*юксалиш, юксалмоқ*), моддаи рубоия, таносиб усули (*парчалаб, эзиб*)ларидан фойдаланган. Тўртликда динамик равишда ўсиб бораётган фикрни эҳтиросли баён қилиш мақсадида шоир рубоийнинг синтези ҳисобланган тўртинчи мисрада синонимик қатор (*эски, бузук*) тузади. Бу ҳолат аввалги уч мисра мазмунининг қонуний ҳулосаси вазифасини ўташига ёрдам беради. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, Боту тўртликлари рубоийнинг қофияланиш тартибини сақлаган ҳолда, ундаги ҳижола таркиби жанр вазнига мос тушмайди, аммо шундай бўлса-да ундаги мумтоз шеърятга ворислик асарларининг мазмунида ва руҳида сезилади.

Маълумки, қитъанинг *аа ба, ба ва* қофия тизими анъанавий қитъанависликдакўп учрайди, бироқ *аа бб* тарзида қофияланган қитъалар ҳам мумтоз адабиётда оз бўлса-да, мавжуд. Мазкур жанр хусусиятларини монографик планда ўрганган проф. Р. Орзибеков ўз тадқиқотида ёзади: “XVI – XIX асрлар қитъачилигида а) ғазал-қитъалар; б) туюқ-қитъалар; в) таърих-қитъалар; г) маснавий-қитъалар; д) чистон-қитъалар; е) рубоий-қитъалар шаклида

¹ Боту. Кўрсатилган асар. 98-б.

белгилаб ўрганиш мумкин”¹. Шундай экан, қитъа жанри бирор бир мустақил мумтоз жанрнинг парча, бўлаги маъносида қўлланилиб, ўша жанрга хос қофия тизимини ўзида акс эттиради, яъни *аа бб* каби. Маълумки, бундай қофия тизими мумтоз шеърятда маснавийга хос. Бундан маълум бўладики, жадид шеърятти мумтоз шеърнинг барча кичик жанрларининг шакл ва қофия талабларини ўзида акс эттирган бўлиб, уни, асосан, мазмун жиҳатдан янгилашга ҳаракат қилган. Боту бу борада ҳам мумтоз анъанавийликдан чекинмади. Шоирнинг “Навоийга” сарлавҳаси билан ёзилган қитъасида *аа бб* қофия тизими асосида улуғ шоирга бўлган эҳтиромини шундай ифодалайди:

*Кўрганми сендек шоирни асринг,
Маънога манба ҳар назму насринг.
Шеърингда бўлган нозик наволар
Кўп туйғуларни ҳар вақт даволар²...*

Навоийнинг “назмию насри” ҳар бир ҳикматга манба эканлиги, шеърларидан таралган “наво”лар киши “туйғу”ларига “даво” бўлишлигини қатъий тасдиқлайди. Маълумки, Алишер Навоий ўз устозлари ҳақида “Уч кишининг сўзи нашъа ва маънисидин ўз сўзида чошни исбот қилмоқ ва бу маънидин мубоҳот қилмоқ” сарлавҳали қитъасида сўз юритиб, “соҳири ҳинд”, яъни Хусрав Деҳлавий; “Исо нафаслик ринд” - Ҳофиз Шерозий; “қудсу асарлик ориф” - Абдурахмон Жомийдан таъсирланганини муҳаббат билан қайд этган эди³. Боту эса юқорида Ҳазрат Навоийнинг ўз салафларини улуғлашидан нафланиб, қитъада Навоий ижоди шоир учун маҳорат мактаби бўлганини таъкидлайди.

ЧЎЛПОН ВА МАТБУОТ

Ҳ.Сафарова, БухДУ доценти, ф.ф.н.

XX аср ўзбек адабиёти ва матбуоти катта бир уммондир. Бу уммонда Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг ҳам ўз ҳиссаси бор.

¹Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Тошкент: 1976, 30-б.

² Боту. Кўрсатилган манба, 84-бет.

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 6-том. – Тошкент: Фан, 1990, 516-бет.

Чўлпон Бухорога келганида “Бухоро ахбори” газетаси муҳаррири вазифасини Муҳаммад Саид Аҳрорий бажараётган эди. Фақат у БХШЖининг (Бухоро Халқ Шўро Жумҳурияти) Озарбойжондаги вакили этиб тайинланиб, Бокуга бориши аниқ бўлгандан кейин Фитратнинг тавсияси билан Ф.Хўжаев уни “Бухоро ахбори” газетасига бош муҳаррирликка тайинлайди. Бу воқеа 1921йил июнь ойининг охирида содир бўлади. Газетанинг 30 июндаги 41-сони Чўлпоннинг “Абдулҳамид Сулаймон (Юнусов)” имзоси билан чиқди. Демак, 1920 йилнинг 7 сентябридан газетанинг 40 та сони ҳафтада 1-2 мартадан чоп этилиб турган. Чўлпон унга 1922 йилнинг 25 январигача (67-сонигача, жами 24 сонига муҳаррир сифатида имзо чеккан. У газетага етти ойча муҳаррирлик қилди. Бу даврда газетада босилган шеърларига), мақола ва ҳикояларига “Чўлпон”, танқидий мақола ва фелъетонларига “Қаландар”, Абдулҳамид Сулаймон (Юнусов), А.Сулаймон, Юнусий, Абдулҳамид С. таҳаллусларини қўлади.

Фитрат ва Ф.Хўжаевлар Чўлпонни газетага муҳаррир этиб тайинлаш орқали, аввало, газетанинг мазлум оммага таъсирини янада кучайтириш, ёш жумҳурият ҳукумати юргизаётган сиёсат моҳиятини оммага ташвиқ этишда Чўлпон истеъдодидан фойдаланиш, иккинчидан эса, Чўлпонни имкон қадар Бухорода узоқроқ тутиб туриб, Туркистонда унга нисбатан юзага келган ғаразли муомалаю нохушликлардан омон сақлашни кўзлаган эдилар. Чўлпон ҳам, ўз навбатида, уларнинг бу ниятлари нечоғли холислигини англаган ҳолда газетага муҳаррирлик қилишга розилик берган эди. Афтидан, Чўлпон бунгача “Бухоро ахбори” газетаси аҳволи, унда босилаётган материалларнинг савияси билан ҳам яхши танишган кўринади. Шу сабабли муҳаррир сифатида имзо чеккан 41-сонидан “Матбуот кучли бир давлатдир” мақоласини эълон қилиб, газетхонлар билан келажақдаги режаларини ўртоқлашмоқчи бўлади. Шу муносабат билан камтарлик қилиб ёзади: “Газета 41-сонидан бошлаб янги қўлга ўтди, газета бу кунгача яхши давом этган. Бунинг биз билмаймиз ва билмак учун ўқимоқни ҳам истамаймиз. Бу иш газета ўқигувчиларининг ишидур”. Шундан сўнг газета атрофига “энг кучли қаламлар”, “ғайратли ёшлар” жалб этилмагани, натижада ҳамма иш биргина муҳаррирга юклаб қўйилганини, бундай аҳвол билан “Газетанинг дунёда беш кучлик давлат бўлса – олтинчиси, олтита бўлса – еттинчиси эканлигини тушунмаганлар бўлса, энди

тушуна бошладилар ва тушунмак истайлар. Газета бундан сўнг янги йўлда давом этгувсидур” деган фикрларни таъкидлайди. “Бу билан, -дейди Б.Дўстқораев,- у бир вақтлар АҚШ Президенти Томас Жефферсон томонидан матбуотга нисбатан берилган ва ҳозир ҳам истифода этилувчи “тўртинчи ҳокимият” тушунчасига ҳамоҳанг фикр айтган. (Изоҳ: кучли давлатлар беш ёки олтига дейилишига сабаб, биринчи жаҳон урушидан кейин Австрия кучли давлатлар сафидан тушиб қолган. Чўлпон буни ҳисобга олган ҳолда шу фикрни билдирган)”¹ (1,50-51). Чўлпон газета кудратини кучли давлатга ўхшатади.

Албатта, матбуотга нисбатан қўлланаётган “тўртинчи ҳокимият” ифодаси бундан фарқ қилади ва асосан, қонун чиқарувчи парламент, ижроия ҳокимият ва суд қаторида тўртинчи ўринда турувчи назорат органи эканлигини англатади. Аммо Чўлпон белгилаган вазифаларана шу назорат органи мақсадини англатиши жиҳатидан айрича эътиборга лойиқ: “Газета бундан сўнг янги йўлда давом этгувсидур. Янги узун-узун халққа англаниши қийин бўлган мақолалар ўрнига кўпроқ хабарлар бўлгон воқеалар ёзилғусидур”. Бу ёзилажак мақолалар олдига Чўлпон қўйган биринчи талаб, мақола қисқа, маълумотга бой бўлмоғи шарт. Иккинчи талаб: “Ҳар бир муҳим воқеага оид табиий мақолалар бўлғусидур”² Демак, мамлакатда содир бўлаётган ҳар бир воқеага алоҳида мақола бағишланмоғи, унда воқеа қандай кечган бўлса, ўша табиий ҳолатини акс эттирувчи мазмунга эга бўлмоғи шарт. Учинчи талаб: “Ёш жумҳуриятнинг ўзининг тараққий этмоқлиги йўлинда бирмунча тўғри асосли ва яқин ҳаракатлари бўлганидек, хато ва нотўғри ишлари – ҳаракатлари бўлгондур.

Матбуот – халқнинг тилидур. Шундоқ бўлса ҳам, ёш жумҳуриятнинг ёш ҳукуматиға қўлидан келган қадар кўмаклашиш, хатоларини тушунтириб туриш керакдур”. Демак, тараққиёт йўлида ҳукумат юргизаётган сиёсатнинг тўғри ёки нотўғри қирраларини матбуот орқали кўрсатиб туриш – халқнинг тили ва дилидаги муддаони ифодалаши билан аҳамиятлидир. Бу ҳол матбуотнинг халқ турмушиға кириб боришиға йўл очишидан ташқари халқнинг давлат сиёсати моҳиятини тушуниб ва англаб олишиға ҳам ёрдамлашади.

¹Тарихға муҳрланган 90 йил. –Бухоро: Бухоро нашриёти, 2010, 50-52-бетлар.

² Сафаров О., Сафарова Ҳ. Чўлпон Бухорода. –Тошкент: Мухаррир нашриёти, 2013, 129-130-бетлар.

Чўлпон бу мақоласида иккита тезисни ўртага ташлайди: Биринчиси – **“Матбуот – халқнинг тилидур”**. Бу тезис моҳиятини юқорида очиб бердик. Айтилганларга матбуотнинг халқчил бўлиши, тилининг халқ тилида содда ва тушунарли бўлишини ҳам қўшимча қилиш мумкин. Иккинчиси – **“Матбуот – ҳукуматнинг тилидур”**. Яъни “бутун ҳукумат муассасаларининг қилган ишларини ва қилиб турганларини ёзиб, вақти-вақтида хабар бериб, халққа гапириб туриш керакдур”. Демак, матбуот ҳукуматнинг халқ билан жонли мулоқоти ва унга бажарган ишлари ҳақида ҳисоб бериш минбари ҳам. Ана шундай вазифаларини тўғри ва ҳаққоний бажарган “матбуот кучли бир давлат” даражасида фаолият кўрсатишига Чўлпон ишонган ва бу мақола газетанинг кейинги фаолияти учун дастурий моҳиятга эга бўлишини тушуниб етган. Ҳақиқатдан ҳам Чўлпон сўзлари билан айтадиган бўлсак “газета, умуман, матбуот – кучли бир давлатдур. Буни ҳеч бир эсдан чиқармаслик керакдур”.

БАДИИЙ МАТНДА СЎЗ ЛАТОФАТИ

С.Мўминова, ҚарДУ, ф.ф.н.

Илмий-назарий қарашлардан маълумки, бадиий матн деганда адабий асар мазмунини ифодаловчи мураккаб бутунлик тушунилади. У вазифавий жиҳатдан тугалланган, тилнинг тасвир имкониятлари асосида шаклланган бўлиб, ўзига турфа услубий кўринишларни ижодкор ихтиёрига кўра жамлаб олинганлиги билан фарқланади. Шунингдек, бадиий матн асосий эътибор таъсирчанликка қаратилади. Шу сабабли оҳангдор, жозибадор сўзлардан ўз ўрнида фойдаланилади. Яъни, сўзлар матн латофати билан намоён бўлади. Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййиднинг тарихий сиймоларга ҳурмат, эътиқод бутунлиги, Ватан камолини белгиловчи ижтимоий идеал ёрқин бўй кўрсатган “Юз ох, Заҳириддин Муҳаммад Бобур” (Тошкент: Ўзбекистон, 2001) достони ана шундай юксак бадиият намунасидир.

Достонни мутолаа қилар эканмиз, асар Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг машҳур “Бобурнома” асарида таъсирланиш натижаси ўлароқ яратилганлигини ва ҳар бир қўлланган сўз бадиий нафосат билан тарихий ҳақиқатни акс эттирганлигини, ҳар битта шеър

бадийят намунасига, “шоирона топилдиқлар” (Ваҳоб Раҳмонов) даражасига кўтарилганлигини кўрамиз.

Ўзбек адабиётида Бобурнинг бутун бир фаолияти Ойбекнинг “Бобур” достони, П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар. Бобур” тарихий романи, Барот Бойқобиловнинг “Кун ва тун” шеърий қиссаси, Асқар Маҳкамнинг “Таважжух” фалсафий достони, Хайриддин Султоновнинг “Бобурийнома” маърифий романи, Тўлан Низомнинг “Уч сўз” достони, Қамчибек Кенжанинг “Ҳинд сориға”, “Андижондан Даккагача” сингари асарларида атрофлича бадийий йўсинда таҳлил қилинганлигини яхши биламиз. Бадийий ижодда “Ақл-ақлдан қувват олади”, - деган гап бор. Бу– бадийий ижод анъаналар асосида яратилади демакдир. Буюк зотлардан илҳомланиш юксак савиядаги бадийий асарлар яратилишига замин бўла олади. Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййид эса “Бобурнома”ни ихлос билан ўқиб, англаб, ҳис этиб, ундаги кўз илғамас, аммо юрак, қалб билан ҳис этиладиган теранликни кашф этган ҳолда матнлар зимнидаги ҳаётий маъно ва туйғуларни қайта бадийий идрок этади. Уларнинг ҳар биридан Бобур руҳониятига, унинг инсоний моҳиятига йўл қидиради. Масалан, “Қисмат тақозоси” бағишловини ёзишга “Бобурнома”даги “Андижонга бўла Самарқандни иликдин бердук. Андижон ҳам иликдин чиқмиш эди. Бизга ғофил аз инжо ронда ва аз онжо монда, дегандек бўлди. Бисёр шокқ ва душвор келди. Не учунким то подшоҳ бўлуб эдим, бу навъ навкардин ва вилояттин айрилмайдур эдим, то ўзумни билиб эдим, бу йўсунлиқ ранж ва машаққатни билмайдур эдим. Хўжандқа келгач, баъзи мунофиқ шева эллар Халифани менинг эшигимда кўра олмадилар... Беклар ва ичкилар ва йигитларким, менинг била қолиб эдилар, аксарининг кўчлари Андижонда эди. Чун Андижон олмоқтин маъюс бўлдилар, бек ва беготдин ва йигит-ялангдин етисеккиз юз киши тамом мендин айрилдилар...Менга душвор келди, беихтиёр ғалаба йиғладим”. (Тўққиз юз учинч(1497-1498) йил воқеалари); “...Бизга етганда саховат била машҳур бўлгон эл хасис бўлур. Мурувват била мазкур бўлган элнинг муруввати унутилур” (Тўққиз юз олтинчи (1500-1501)йил воқелари) каби мисралар сабаб бўлган:

Бунча узун оҳ тортдингиз, оҳ Бобур,
Муттаҳамлар дунёсида, шоҳ Бобур?
Андижону Ҳиндда – етти иқлимда
Топилмади Сизга бир дилхоҳ, Бобур.

Оллоҳимнинг даргоҳлари кенг, лекин
Сигдирмади Сизни бу даргоҳ, Бобур...

Ҳақиқий асарнинг жозибаси сиртида эмас, ботинда, матн замирида. Бундай асарлар осонгина ўқилиб кетавермайди. Бу асарлар ўқувчидан муайян ҳозирликни, интеллектуал-руҳий зўриқишни талаб қилади. Юқоридаги шеърни минг афсуснадоматлар билан ўқийсиз. Беклару мирзоларнинг беоқибатлиги, нонкўрлиги, қисматнинг қаттиқлиги, аламнинг кўплиги, элнинг ғофиллиги сизни аламлар гирдобига ташлайди. “Умри отда ўтган буюк мусофир”га хайрихоҳ бўласиз, “шоирлиги шоҳлигидан улуғроқ”, “шоҳлиги ҳам шеъридай огоҳ” , ҳатто шоир ёзганидек, “кўкда моҳ ҳам” Бобурнинг мангу оҳи эканлигига иқрор бўласиз. Шеърда қўлланган ҳар бир сўзнинг залвори тарихнинг шармандали саҳифаларидан, ғофиллигимиздан, бефарқлигимиздан, лоқайдлигимиздан сўйлайди, бизни огоҳликка чорлайди гўё! Ҳар сафар кўкдаги моҳга қараганимизда буюк аجدодимиз кўзда ёши билан оҳ чекаётганлигига гувоҳ бўлгандекмиз гўё! Шеър мисралари ана шундай эзгин кайфият уйғотади.

Сирожиддин Саййид “Бобурнома” деб номланган тўққиз бандли шеърида буюк қомусий асарни моҳиятан таҳлил қилиб, ҳар бир банддаги фикрларидан “Бобурнома”га турли номлар беради: Қадрнома, Такдирнома, Жабрнома, Ҳрабийнома, Кабирнома, Ботирнома, Хотирнома, Сабрнома. Шоир ҳар бир номда янги таъсирчан фикрий кашфиёт яратишга муваффақ бўлган.

Бобурнинг асарида ”Яна Ҳиндистон бағриқорасидур, ул бағриқорадин кичикроқ ва ингичкарактур. Бағрининг қораси ҳам камдур. Уни ҳам андин иничкарактур”(2.210.)деган таъриф бор. Бундан таъсирланган шоир қуйидаги мисраларни яратади:

Жаҳонда ҳеч киши мен сингари овора эрмасдир,
Бирор кўнгил менинг кўнглим киби садпора эрмасдир.
Аё, эй, бағриқора қуш, агар бағринг қародур, лек
Менинг бағримдаги доғлар мисоли қора эрмасдир
(1.110).

”Бағриқора қуш” деб номланувчи бағишловидаги овора, садпора, бағриқора, қора каби қофиядош сўзлар ўзининг ёрқин латофати билан шеърдаги поэтик маъно ва оҳангдорликни

кучайтирган. Поэтик идрок этиш орқали ўқувчи Бобурнинг ватан соғинчи туфайли чеккан изтироблари дostonда бағрикора куш тимсолида маҳорат билан кашф этилганининг гувоҳи бўлади.

Ўзга юртларда сарсон-саргардон Бобурнинг бир оқибатли фарзанд сифатида ўз ватанига меҳру муҳаббати шунчалар буюк эдики, унинг доим ”Латофат гулшанида гул киби сен сабзу хуррам қол”ишини истайди. Шоир ўзини бешафқат умр кузининг қахрли шамоллари узоқларга учириб олиб кетган хоксор хазон япроғига қиёслайди. ”Мен арчи даҳр боғидин хазон яфроғидек бордим”. Сирожиддин Саййид ҳам ўзининг ”Хазон фасли” бағишловида Бобур юрагидаги Ватан ҳасратини теранроқ очишни ”хазон” тимсолига юклайди. Бағишловга Бобурнинг юқорида келтирганимиз хазон сайли билан боғлиқ хотиралари, кузатуви асос бўлган.

Боғ хазону тоғ хазону жумлайи олам хазон,
Тилдаги нолам хазону, дилдаги лолам хазон.
Келгил, эй гул, сен менинг фасли хазонрезимни кўр,
Бўлмаган олам мендек ҳеч бирор одам хазон.
Сиз тўкилмоқ дарсини мендан олинг, эй боғлар –
Ким, хазоним олдида минг боғ хазони кам хазон
(1.81).

Сирожиддин Саййид гул тимсолида Ватан, хазон тимсолида шоирнинг ўзини кўради. Мисралардаги ”боғ хазон”, ”тоғ хазон”, ”олам хазон” ифодаларини ”одам хазон” ҳам оҳанг, ҳам мазмун жиҳатдан тўлдиради, лирик қаҳрамон руҳиятидаги контраст ҳолатларни, Бобурнинг қалб диалектикасини янада кучлироқ намоён этишга хизмат қилади.

Кўрамизки, Сирожиддин Саййид бадий сўз орқали Бобур образини тарихий фактларнинг хабарчиси сифатида тасвирламайди, балки қаҳрамоннинг музтариб қалбини теран англаган ҳолда таҳлил қилади ва ўқувчини унга ҳамдард қилиб қўяди. Адабиётшунос олим Ваҳоб Раҳмонов ҳақли эътироф этганидек: ”Замондош шоиримизнинг ушбу ”Бобурнома” воқеаларига ўзига хос назираларини бастакорнинг шеър танлаб, мусиқа басталаганига ўхшатиш мумкин”(1.155). Бизнингча, Бобурнинг кўнгил ҳолатларини Сирожиддин Саййид ўзига бутунлай ”юқтириб” олган. Шунинг учун ҳам дostonда Бобур

сиймоси теран анланган, рангин бўёқларда тўлақонли гавдалантирилган.

Сирожиддин Саййиднинг чин дилдан, меҳр билан ёзилган бағишловлари жамиятимизнинг келажаги бўлган ёшлар онгига таъсир кўрсатади, уларни аجدодларга, ватанга чексиз муҳаббат руҳида тарбиялайди, ўқувчини буюк қадрият соҳиблари ва миллий қадриятларимиз моҳиятини англашга, шоҳ ва султонларимизнинг миллат тарихидаги буюк шахсиятларини кашф этишга ўргатади.

Адабиётлар:

1. Сирожиддин Саййид. Юз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур. - Тошкент: Ўзбекистон, 2011, 160 бет.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008, 287 бет.

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ НАСРИГА ХОС ТАНАТОЛОГИК ТАЛҚИНЛАР

Х.Ҳамроқулова, ТДПУ доценти, ф.ф.н.

Инсон ҳаёти, табиати, руҳияти билан боғлиқ соф инсоний ва табиий муаммоларга қизиқиш бугунги миллий адабиётимизнинг характерли хусусиятларидандир. Қарашларимизда ўлим билан боғлиқ ҳодисалар инсон кўнглида ноҳуш таассуротлар уйғотса-да, яшашдан мақсад нелигини англаганлар учун ўлим мутлақо йўқолиш эмас, абадий дунё учун робитадир.

Туғилиш борки, ниҳояси ҳам бор. Аммо умр поёнига чиройли амаллар билан етиб боришнинг ҳам ҳикмати бисёр. Ҳаёт ва мамот муаммосини ёритувчи бадиий асарлар бугунги адабиётимизда кўҳна муаммога кутилмаган, янги томонлардан ёндашиш тамойили устувор бўлиб бораётганини кўрсатмоқда. Ҳар қандай талқин ва таҳлил асосида инсон тақдири, унинг моҳияти, тириклик ва ўлим фалсафасининг инсон ҳаётидаги ўрни ётади. Бу ҳодиса ижобий маънода китобхонни воқеликка турли ракурса назар ташлаш имконини берди. Энди ўқувчи персонаж ички оламига бемалол кириб боради, унинг ҳар бир бурчини тафтиш қила олади, ҳаёт ва ўлим оралиғида ўзини, ўзгани ҳамда оламни англай боради.

Зулфия Қуролбой қизининг “Аёл” ҳикояси адиба ижодини алоҳида босқичга кўтарган. Бу ҳикоя кутилмаганда инсоннинг ўлим

олди ҳолатларини теран ёритгани ва ҳаётийлиги билан қимматлидир. Унда реал воқелик бадииятга йўғрилиб ўқувчида эстетик завқ уйғотади.

Адиба инсон ҳар қандай вазиятда ҳаётга ташна эканлигини бемор қаҳрамони руҳияти тасвирида акс эттиради: Аёл кўзларини хиёл очди. Шуъла энди унинг қорачиқларида аксланди. Қандай ёқимли!... Тирикликнинг яна бир тонги отди, – аёл кўзларини юмиб, қуёш нурларини симирди, кейин яна оҳиста пичирлади: – Сени қанчалик яхши кўраман қуёш!..” Қуёш нурларини мўл-кўл тўкди. Аёл буткул офтоб нурларига ғарқ бўлди...”. Адиба қаҳрамонининг ҳаётга ташна қалбини, умрининг охирги кунларини яшаётганлигини ишонарли ёритади. Кўз ўнгимизда ҳаётий ҳақиқат тўлалигича гавдаланади. Бугина эмас, Назокатнинг ўлим олдида ўзини мардона тутиши кишини ҳайратлантиради. Тобора қорни шишиб кетаётган бемор ўзини шу алфозда яқинларига кўрсатгиси келмайди. Эри ва болаларининг кўз ўнгида бир умр шу манзара қотиб қолишини истамайди. Ҳатто шифокордан қорнидаги сувни батамом олиб ташлашни, хунук алфозда ўлим топишни хоҳламайди. Умрининг охирги дақиқаларини яшаётган аёлнинг гўзалликка интилиши гўзаллик сифатининг аёл туфайли абадий эканлигини англатади. “Дўхтир... Назокат бармоғидаги тилла узугини врачнинг чўнтагига солди. – Сувни олинг, илтимос. Фақат охиригача! Врач яна жавоб бермади. Ҳатто қараб қўймади. Аёлнинг қўли чўнтагига кириб чиққанидан кейин ҳам юзига қарамади. Бироқ... – Ҳамшира! – дея чақирди йўлакка қараб. Назокат жилмайди. Кейин ёстиғи остидан упа-эликни олди... ”. Ўлимга мардона боқувчи персонажлар адабиётимизда етарлича топилади.

Шундай асарлардан бири Абдулла Қаҳҳорнинг “Минг бир жон” ҳикоясидир.

Ҳикоядаги Мастура Алиева аввало тақдири, қолаверса, кучли иродаси ва ёзувчининг мақсадига кўра ҳаётга қайтади. Ҳаётда бу каби беморлар аксар ҳолларда яшай олмайдилар. Аммо яшашга интилиш ўлимни енгади. Абдулла Қаҳҳор ижодида, айниқса, аёл персонажлар қалбини ичдан ёритиш у қадар кузатилмайди. Шунга қарамай, ёзувчининг ўзига хос услубига кўра бир-икки штрихларнинг ўзиёқ Мастуранинг кучли ирода соҳибаси эканлигини бор баста билан ифодалашга кифоя қилган. Мастура Алиевадаги ирода том маънода адиб шахсиятидан кўчган дейиш мумкин. Негаки, ўлимга тик боқа олиш ёзувчининг ўзида мавжуд

эди. “Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида” китобида К.Симоновнинг Абдулла Қаҳҳор шахси борасидаги муҳим эътирофи диққатимизни тортади. “Мен уни вафотидан атиги бир кун олдин касалхонада кўрганман. У ажал чанг солаётганини билса ҳам ўлишни истамас ва ўзигагина хос табиатига кўра ўлим олдида ҳам ўзини бардам тутар эди. У каравотда устма-уст қўйилган ёстиққа суяниб ётаркан, оғир-оғир нафас олар ва кўрқувни билмайдиган нуроний чехрасида худди ёр-дўстларининг истиқболига югуриб чиқолмаганидан бир оз ҳижолат чеккандек бир ифода мужассам эди... Мен оламдан кўз юмаётган одамнинг бардам қўл сиқишлари-ю теран нигоҳларини кўриб ҳайратда қолдим ”. Абдулла Қаҳҳорнинг йигирма йилдан ортиқроқ вақт қандли диабет билан оғриб бирор марта ҳеч кимга шикоят қилмаганини ҳам эслайдилар. Абдулла Қаҳҳор умрининг сўнгги дақиқаларида ёнида турган Шухрат шундай хотирлайди: “У ҳаётда қандай мардонавор яшаган, ижод этган бўлса, ана шундай матонат билан сўнгги нафасигача ҳаёт кечирди. Унинг ўлимини эсласам: “Ҳаёт билан видолашишнинг ўзи бир санъат экан. Бунга ҳам матонат ва ирода керак экан, деган ҳаёлга бораман ”. У.Норматов “Устоз ибрати” китобида Шухратнинг адиб шахсиятини ёритувчи шундай хотираларини берган: “Пайғамбар ёшини яшадим. На илож, Муҳаммад пайғамбар “Севимли умматим менинг ёшимдан нарига ўтмасин”, - деб эшикни михлаб кетган экан”, – дея у сўнгги видолашув гапларини ҳам ўзига хос ҳазил аралаш образли жумлалар билан бошлайди ва шу руҳда давом этади. Тақдирга тан бераман-да... Сиздан ўтиниб сўрайман, жоним чиққандан то қабрга киргунимгача бошимда турсангиз. Тобутимни Тошкентга олиб боргач, удумга кўра, албатта, яшикка солиб томошага қўясизлар. Улардан олдин ювиб-тараб кафанликка ўранглар. Хунугим чиқиб ётмасин, соқолимни ўзингиз қиртишлаб қўйинг... ”. Ўлимга дадил боқиш, тақдирга тан бериш инсондан кучли руҳий тайёргарликни талаб қилади. Аммо бундай кучни ҳаммадан бирдай кутиб бўлмайди. Шу маънода ёзувчи шахсиятидаги айрим қирралар унинг қаҳрамонларига кўчиб ўтган. “Минг бир жон” ҳикояси бунинг яққол далилидир. Агар Абдулла Қаҳҳор аёл персонажлар руҳиятини бир-икки штрихлар билан гавдалантиришга мойил бўлса, ундан фарқли З.Қуролбой қизи аёл руҳиятига чуқурроқ кириб боради. Ва персонажининг ҳар дақиқада аёллигини ёддан

чиқармайди. Ҳар икки адиб ҳикоясида умумий ўхшашлик шуки, унда аёл қаҳрамонларнинг ўлим олди ҳолатлари ёритилган.

Адиба қаҳрамон ўлимини тасвирлар экан, қуёш нурларига қайта диққат қаратади. “Бирдан қуёш кўзни қамаштирадиган даражада оппоқ бўлиб порлаб бепоён осмонни ёритди, сўнг юришини секинлаштиргандай бўлди ва касалхона тепасига келганида бор шуъласини деразаси очиқ хонага туширди, шуъла шу лаҳза каравотда ётган хушбичим ва гўзал аёл юзида жилва қилди, қовоқларини қизартирмоқчи бўлди, лекин тош қотган қовоқлар қилт этмади, шуъла ўзига кадрдон қорачиқларда аксланмоқни истади, аммо уларни топа олмади, у фақат аёлнинг бармоқларида пайдо бўлиб қолган узукнинг олмос кўзларидагина акс эта олди”.

Ҳикоянинг ютуғи унда қаҳрамоннинг ўлим олди ҳолати ёки ўлими ҳақидаги хабарнинг берилиши эмас, ўлим қаҳрамонга қандай эстетик вазифа юклаганлиги ва китобхон ундан қандай завқ туя билганидир.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, мустақиллик даври насри китобхонга ҳаёт ва ўлим муаммоси моҳиятини англатишда масаланинг табиий-биологик ва миллий-исломий талқинларига, шунингдек, ижтимоий-психологик жиҳатларига урғу берди. Бу эса персонаж ички оламини тадқиқ қилиш имконини берди. Бу каби таҳлиллар моҳиятни аниқлаш томон уринилган дадил қадам бўлди.

YOSH AVLOD TARBIYASIDA SHE’RIY ASARLARNING O’RNI VA AHAMIYATI (Asqad Muxtor she’riyati misolida)

**Z. Qobilova, QDPI dotsenti,
G. Aliyeva, o’qituvchi,
Sh. Ergashev, talaba**

Asqad Muxtor o’zbek adabiyotining taniqli namoyandalaridan biri, faylasuf ijodkor. U shoir, nosir, dramaturg, jurnalist sifatida o’zbek adabiyoti hamda san’atida yorqin iz qoldirgan siymodir. So’z san’ati misli bir tor bo’lsa, Asqad Muxtor ana shu tordan ajoyib kuylar yarata olgan ijodkor. Asqad Muxtor she’rlari tushunarlilik, soddaligi, ta’sirchanligi, kitobxonni mushohadaga chorlashi bilan ham e’tiborlidir.

Asqad Muxtor she'riyatidagi asosiy yo'nalishlardan biri tabiat tasviri bo'lib, ularda shoir oddiy tabiiy hodisalarni badiiylik qobig'iga o'ragan holda, yuksak mahorat va estetik did bilan ifoda etgan.

Shoirning "Yulduzim" she'rini o'qir ekanmiz, quyidagi satrlarga duch kelamiz:

*Bolalikda, bir kun yotsam,
Xayollarim ketib Somon yo'liga.
Yulduz uchdi! Xuddi mushakday
Yonib yerga tushdi. Jizzax cho'liga.
Juda yaqin tushdi. Har ehtimolga
Lippaga qistirib gugurtim,
Tomdan tashlab, o'qariqdan sakrab,
O'sha yoqqa qarab yugurdim.*

Guvohi bo'lganimizdek, she'rda "yulduz uchishi" hodisasi bilan aloqadorlik mavjud. Bu hodisaning ilmiy asosi kometa, meteorit, asteroidlarning yerga yaqin kelishi natijasida yerning tortishish kuchi ta'sir doirasiga kirib qolib, o'z hajmi massasiga teng keladigan kuch bilan tez suratlarda yerga tortib olinish jarayonidir. Bu ilmiy hodisani shoir badiiy usulda o'z tiliga - she'r tiliga "o'girib" bera olgan. "Uchgan yulduz" xuddi mushakka o'xshatilgani holda, Jizzax cho'liga – juda yaqin joyga tushganligi satrlarda bayon etilmoqda. Lekin lirik qahramon shu yaqinligidagi yulduzlarni ko'rmoq uchun – chinakam yulduz qanday bo'lishiga guvoh bo'lmoq uchun uni qidirib, cho'l so'qmoqlari, quvoqlar orasini kezdi:

*Chinakam yulduzni ko'rmoqchiydim men,
Tikanlarni bosdim, toptadim,
Uzoq tentiradim cho'l so'qmoqlarida,
Quvoqlar oralab kezdim... Topmadim.*

Bu o'rinda yulduz orzular, hayotga muhabbat, zabt etilishi mumkin bo'lgan cho'qqilar timsoli. Negaki, inson qalbi hamisha orzular bilan limmo-lim. Orzular bor ekan, yuraklar ezgulikka talpinib, nurli manzillar sari intilaveradi, intilaveradi...

*Topmadim o'shanda bola baxtimni,
Sirli mo'jizaga to'ymadi ko'zim.*

*Hali ham izlayman. Bilaman: Yerda,
Shu cho'llarda mening yulduzim!*

She'r o'quvchini badiiy mushohadaga chorlash bilan bir qatorda uni hayotsevarlikka, hamisha dadil odim tashlab, olg'a intilishga chorlaydi.

“Bir tup o'rik” she'ri ham barchamizda iliq taassurot qoldiradi. She'r mazmuniga ko'ra, soya salbiy obraz. U “sadoqatsiz do'st” sifatida talqin etiladi. Lekin biz soya paydo bo'lishining ilmiy asoslarini ko'rib chiqaylik: soya quyosh nurining biror predmet tomonidan to'sib qo'yilishi, ya'ni fazoning yorug'lik yetib bormagan qismi. Tabiiyki, soyaning harakati quyosh bilan aloqador, ya'ni quyosh qayerga harakatlansa, soya unga qarama-qarshi tarzda harakat qiladi, aniqrog'i, soya quyoshdan “berkinadi”:

*Soya dam o'ngga-yu, dam chapga o'tib,
Dam cho'zilib yotib, dam bo'lib tikka:
- Mendan ham sodiqroq do'st topolmaysan,
Sensiz men ham yo'qman, - derkan o'rikka.*

Lekin tabiiy hodisalarga tayanib shuni ayta olamizki, soya bulutli, ya'ni quyoshi yo'q kunlarda bo'lmaydi. Asqad Muxtor ana shu oddiygina tabiat hodisalaridan badiiy kashfiyot yarata olgan. Bu kashfiyot esa, yuqorida ta'kidlaganimizdek, soyaning “sadoqatsiz do'st” siftida ifoda etilishidan iborat:

*Bir kun qarasa –
Soya yo'q emish.
(Bulut kuni uni izlash - kulgili).
Yomg'ir ham quyibdi – do'sti hamon yo'q...
Yerga yakson bo'pti o'rikning guli.*

She'riyatda do'stlik, do'stga sadoqat mavzulari yangilik emas. Bu haqida qator shoirlar o'z “so'zlarini aytishgan”. Asqad Muxtor mavzuga oid o'ziga xos tashbehlar yaratgan.

She'r so'ngida shunday satrlar bor:

*Do'st bo'lsa, har qanday ob-havoda
Yoningda tursa...*

Bu o'rinda turli obrazlar bor bo'lib, ular quyidagilar:

- “ob-havo” obrazi - hayotdagi turli holatlar;
- quyoshli kun - hayotimizning nurafshon, baxtli damlari;
- bulutli kun – g'am-qayg'uli kunlar.

So'nggi satrlar shuni ko'rsatadiki, atrofimizga nazar tashlaydigan bo'lsak, baxtli (quyoshli) kunlarda yonimizdan jilmaydigan, g'amli (bulutli) kunlarda izlasak ham topilmaydigan insonlar bor. O'quvchilarga she'r tahlillari jarayonida sadoqat, fidoyilik fazilatlarini singdirib boriladi. Chunki ta'lim va tarbiya azal-azaldan yonma-yon yashab kelayotgan tushunchalardir.

Yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek, O'zbekiston kelajagi jismonan sog'lom, ma'nan barkamol va aqlan yetuk yoshlar qo'lida. Shu boisdan ham darslarda o'quvchini mustaqil fikrlashga, fanlararo aloqadorliklarni ilg'ay olishga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, adabiyotdarslarida asarni nozik qalb bilan his etishni shakllantirish, o'sib kelayotgan yosh avlodni so'z san'atiga muhabbat ruhida tarbiyalash yurtimiz ertasi uchun istiqbollidir. Negaki, aql-tafakkurida turli jarayonlarga shaxsiy munosabat, qalbida esa adbiyot va san'atga muhabbat mavjud bo'lgan inson yurt uchun fidoyilik ko'rsata oladi.

ШУКУР ХОЛМИРЗАЕВНИНГ БАДИЙ ТИЛ ВА УСЛУБДАГИ МАҲОРАТИ

М. Ҳамидова, НамДУ доценти, ф.ф.н.

Истеъдоднинг имконияти, бошқалардан устун жиҳати шундаки, у ўзи ҳам иштирок этаётган “Ҳаёт драмаси”да бир вақтнинг ўзида ҳам ижрочи, ҳам томошабин вазифасини ўтай олади. Шу туфайли у четдан туриб ҳамма ҳам илғаб олавермайдиган жиҳатларни кузатиш, маълум хулосалар чиқариш имкониятига эга бўлади. Шу хилдаги имкониятни биз мукаммал истеъдод эгаларида, уларнинг асарларида кўрамиз, кузатамиз. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, ана шундай имконият ва бахт ёзувчи Шукур Холмирзаевга ҳам насиб этган.

“Бадий адабиёт бамисоли мўъжизакор бир боғ бўлса, ҳар бир истеъдодли ижодкор мана шу ажойиб боғдаги гуллар, дарахтлар, гиёҳлар каби ранг-барангдир. Гарчи уларнинг ҳаммаси атрофини қуршаб турган ҳаводан, қуёш нуридан, сувдан, тупроқдан

хоҳишларича озиқлансалар ҳам, лекин уларнинг ҳар бири ўзига хос ҳид таратади, ҳар бири ўзига хос мева тугади”¹, деган фикрни билдирган Келди Қодиров. Биз ҳам унинг фикрига қўшилган ҳолда Шукур Холмирзаевни тўлиқ маънода ўзига хос услубга эга бўлган забардаст ёзувчилардан бири дея оламиз. Албатта, адибнинг мана шундай услуби билан эл орасида машҳур бўлишининг ўзига хос сабаблари бор.

Ёзувчи оддий ҳикояларидан тортиб, йирик насрий асарларидаги қаҳрамонлари ҳаётини шу қадар эътибор билан очишга ҳаракат қиладики, ҳаттоки, унинг ижодини жиддий кузатганимизда қаҳрамонларини шафқатсиз реализм услубидан келиб чиқиб тасвирлашини кўришимиз мумкин. Бу ҳақда унга ўз фикримизни билдирганимизда ёзувчи фикримизга қўшилган ҳолда қуйидагича жавоб берган эди: “Мен биринчи, яъни илк ҳикояларимни ёзганимда еттинчи синф боласи эдим. Мен ҳикоя деб ҳам ўйлаганим йўқ. Бировга ҳасрат қилиб, бировга бир ажиб, у билмаган воқеани айтиб бериш тарзида ёзган эдим. Сўнг дунё адабиётини ўргана бошладим. Ўрганиш жараёнида “Ўн саккизга кирмаган ким бор” асарини ёздим. Бу асар унча-мунча машҳур ҳам бўлди. Лекин бу асарим нашр этилганидан кейин мен адабиётни етти йил ташлаб кетганман. Чунки мен француз, инглиз, ёш бўлса ҳам Америка каби дунё адабиётига тўқнаш келган эдим. Шу билан бирга, рус адабиётини ўргана бошладим. Мана шу нарсалар сабаб мен “Шундай улуғлар бор экан. Менга ким қўйибди, деб адабиётни ташладим. Энди адабиётни, ёзувчиликнинг ўзига хос сирларини чуқур ўргана бошладим. Мана ўргана-ўргана шу даражага етиб келдимки, бугунги кунда мен ўзимнинг кўнглимга ишонадиган бўлдим. Мен ниманидир яхши кўрсам, бу оддий одамни яхши кўриш эмас, бу қандайдир имон билан, туйғу ва ақл билан севишдир. (Шукур Холмирзаев билан 1999 йил 29 августда бўлиб ўтган суҳбатдан – М.Ҳ.)

Адабиётшунос олим Ҳ.Болтабоев таъкидлаганидек, “Шукур Холмирзаев ҳикояларининг услуб жиҳати шу билан ўзига хоски, у маълум характер ва қаҳрамонларга қайта-қайта мурожаат қилиб, уни ҳар томонлама текширишни, унинг феъли ва қалб бисотидаги туйғуларни фақатгина қаҳрамон нутқи ва ҳаракати билан

¹ Қодиров К. Ҳаётбахш шабадалар. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980, 4-б.

ифодалашга эришади”¹. Биз шу ўринда олимнинг ушбу фикрига қўшилган ҳолда бир оз эътирозимиз ҳам бор. Шукур Холмирзаев нафақат ҳикояларида, балки йирик насрий асарларида, драмаларида ҳам маълум характер ва қаҳрамонларга қайта-қайта мурожаат қилиб, уларни кенгроқ текширади. Олдин йўл қўйган хатоларини тузата боради.

Ёзувчининг яна бир қобилияти шунда кўринадикки, кичкина ҳодисалар тагида яшириниб ётган катта ҳақиқатни кўра олади ва уни ифода эта олади. Адиб бизнинг назаримизда ана шундай оддий нарсдек бўлиб кўринган кичик воқеани илғаб ёзадики, уни ўқиганимиздан кейин шу нарсага одинлари эътибор бермаганимизга ҳайрон бўламиз. Шундай ҳикояларидан бири “Ўзбек характери” ҳикояси бўлиб, бу асар 1988 йилда ёзилган.

Мазкур ҳикояда қишлоқ ҳаётини куз фаслида пахта теримида ҳашарга борган талаба – Эргаш нуқтаи назари орқали ёритади. Ёзувчининг кўп ҳикояларида кузатганимиздек, бу ҳикоянинг бош қаҳрамони ҳам ҳикоячи ёзувчидир.

Ҳикояда Бўка туманида бўлган воқеа қаламга олинади. Асар қаҳрамони Эргаш курсдошлари билан ўзларига бириктирилган ерга ҳашарга боради. Ҳашар жараёнида ўзлари истиқомат қиладиган ерга ёндош ҳовлида яшовчи Ботир чўпон ва унинг оиласини кузатади. Эргаш таърифлаганидек Ботир чўпон ва унинг оиласи уйга ўхшамаган кулбада яшаса ҳам, ўзбекларга хос меҳри дарё, танти инсонлардир. Лекин ана шу инсонларнинг хонадонига барча ҳашарчи талабалар таъриф буюришгани ҳолда Эргаш бирон марта кирмайди. Бунинг сабаби нимада?

Эргаш қишлоқда ўсганлиги учун бу ердагиларнинг оғир меҳнатини билар, бунинг қадрига ета олар эди. Шунингдек, чўпон хонадонига меҳмон бўлган талаба йигитлар “Бир кун туз ичган ерингга қирқ кун салом бер” деган халқимиз томонидан айтилган нақлга амал қилмай, унинг отаридан бир кўзини ўғирлаб, тунда пишириб ейишади. Чўпон ушбу кўзи йўқолгач, уни топган инсонга ўз отаридан қўй сўйиб, меҳмон қилишини айтишига қарамай кўзи топилмайди. Лекин ҳашарчиларнинг кетишидан бир кун олдин чўпон уларни яна бир бор меҳмондорчиликка таклиф қилади. Бу орқали ёзувчи Ботир чўпоннинг мард, ўзганинг ҳақидан кўрқадиган, лекин ҳар қандай ҳолда ҳам ўз инсонийлигида собит

¹ Болтабоев Ҳ. Наср ва услуб. –Тошкент: Фан, 1992, 14-б.

турувчи инсон эканлигини акс эттириб бера олган. У кўзиси топилмаса ҳам олдиндан сўз олиб қўйгани учун хашарчиларни охирги бор уйига меҳмонга чақиради.

Чўпоннинг самимий таклифидан кейин хашарчи йигитлар унинг уйида меҳмон бўладилар. Андишасизлик қилиб чўпоннинг ўзига тегишли бўлмаган кўзини ўғирлаб еганларидан пушаймон бўладилар. Қўзи ўғирланганидан кейин талаба йигит Ўрмонжон “Ботир чўпон бир кўзидан айрилса, очдан ўладиган кимса эмас!”- деган бўлса, кейин чўпоннинг мард, тантилигининг охирги бор гувоҳи бўлган йигитлар ўз ишларидан уяладилар.

Китобхон ҳикоянинг охирини ўқир экан Эргаш тили билан айтилган қуйидаги хотима билан танишади: “Хўш, бу ерда нимани кўрдинг, нима хулосага келдинг, деб сўрасиз? Мен бу ерда... оддий –жайдари, содда ўзбекнинг тўпорилигини кўрдим”¹

Умуман олганда, Шукур Холмирзаевнинг тил ва услубдаги маҳоратида бошқа ижодкорлар ижодида учрамайдиган маҳоратни кўрамиз. Бунга эришиш йўлида адиб жиддий изланди, ҳаттоки, ўзи бир неча бор учрашувларда таъкидлаб ўтганидек, бир неча йиллар адабиёт майдонини тарк этган ҳам. Ёзувчининг сир-асрорларини чуқур ўрганиш орқали ўз асарларининг бугунги кун китобхонлар томонидан ҳам кенг қарши олинишига эриша олди. Бунинг учун у доимо аниқлик ва соддаликка кенг эътибор берди. Мақсуд Шайхзода айтганидек “маънодош сўзларни ўз ўрнида ишлатиш сўз санъаткори учун фарз”². Адиб мана шуларга қаттиқ риоя қилган ҳолда тил имкониятларидан кенг фойдаланди. У ҳар бир асарида сўз ва ифоданинг соддалиги ҳамда аниқ бўлишига жиддий эътибор қаратди. Шу сабабли унинг асарларини ўқиган китобхон ўзида ҳаётга бўлган қарашларида бир сеҳрни, тийнатни ҳис этади.

ПОЭТИК ИФОДА КЎЛАМИ ВА ИЖОДКОР МАҲОРАТИ

**Т.Матёкубова, ТДПУ доценти, ф.ф.н.
М.Ҳикматова, талаба**

Илоҳий ишқ поэтик талқинлари муаззам Шарқнинг нафис сўз санъати намуналарида ҳадди аълосига етказиб сайқалланган.

¹ Саримсоқов Б. ва бошқалар. Ўзбек адабиёти, 6-синф. Дарслик-мажмуа. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993, 243-б.

² Мирвалиев С. Ўзбек романи. - Тошкент: Фан, 1969, 162-б.

Мазкур мавзу билан боғлиқ ҳолда кўпгина асарларда муҳаббатда собитлик, вафодорлик, ўз ишқи йўлида ҳар қандай машаққатга бардош қила олиш, сабр-қаноат, имон-этиқод етуклиги сингари кўплаб инсоний фазилатлар улуғланган. Шунинг учун ҳам мумтоз адабиётимизда айни мавзу етакчи ўринда туради. Ушбу мавзу доирасида қалам тебратган кўплаб шоирларимиз ишқ, ошиқ ва маъшуқа образларига мурожаат қилишда мавжуд анъанага эргашишса-да, улар ҳамиша ифода ўзига хослигини таъминлашга интилишган. Зотан, ифода индивидуаллигига эришиш шоир поэтик маҳоратини белгиловчи асосий сифатлардан бири саналган.

Ушбу мақолада юқоридаги фикр тасдиғини жонли мисоллар воситасида кузатиш мақсадида Хоразмий “Муҳаббатнома”си ва Навоий лирикаси мисолида ишқ, ошиқ ва маъшуқа поэтик талқинлари миқёси, ифода жозибаси ва шоирлар бадий маҳорати масалаларига диққат қаратдик.

Маълумки, “Муҳаббатнома”дай лирик дoston муаллифи Хоразмий XIV аср туркий адабиётининг етук вакиллари билан биридир. Шоир яратган асар етакчи жанри (ишқий шеърий мактублар) мисолида кузатилганида ҳам, унда ишқ, висол иштиёқи ва ҳижрон изтироблари юксак пардаларда ифодаланиши ойдинлашади. Зотан, асар ўз номи билан ҳам ишқ ва муҳаббат мадҳиясидир. Аммо, илоҳий ишқни таркидунёчилик деб тушунган шўро мафкураси шоир асарларини бирёқлама изоҳлаб келди. Мустақиллик йилларига келибгина, бундай фикрий маҳдудлик барҳам топди. Хоразмий ижодий нияти, эстетик идеали, асарлари мазмун-моҳияти ва шоир поэтик маҳоратини инкишоф этиш учун кенг йўл очилди.

“Муҳаббатнома”да мажозий ва ҳақиқий ишқ синовлари билан боғлиқ туйғу-кечинма, руҳий-психологик ҳолатлар ҳассослик билан тасвирланган. Шоир ёр васфи, ошиқ кечинмалари ифодасида жонлантириш, тазод, тажохули орифона сингари тасвир усуллари билан моҳирона фойдаланди. Анъанавий образларга “либоси мавзун” кийдирди. Фикр тасдиғи учун халқимиз қадимий тасаввурлари билан боғлиқ бўлган пари образининг поэтик ифодаларини кузатиш мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, ушбу образ мифологиядан ўзбек шеъриятига кириб келган ва унинг маъно қирралари мумтоз лирика бағрида

ривож топган.¹ Пари образи мумтоз шеърятда идеал гўзалликнинг рамзий ифодаси сифатида келади. Чунки парига юксак ақл-идрок ва гўзаллик рамзи деб қарган аксарият Шарқ шоирлари маъшуқа сифатларини унга тенглаштиришади ёки устун қўйишади. Мазкур образга алоқадор фикр-туйғулар ифодаси орқали инсоний гўзаллик, юксак хулқ-атвор, одамийлик сифатлари улуғланиб, романтик орзуларни тасвирлашади². Бу ҳол “Муҳаббатнома” га ҳам тўла дахлдордир. Шоир лирик қаҳрамони ёр ҳусн жамолининг ошиғи. У висолга ташна дилига юпанчни ўз кўнглидан излайди. Ошиқ маъшуқа ситамларига сабр, ўзининг умидсиз онларида умид сарҳадига чиқишига куч, изтиробларидан шодликка етишишига имкон ва қурб топа олади. Талпинувчи манзили тайин, кўзлаган мақсади аниқ бўлган ошиқ кўнгил тилакларидан чалғитувчи ҳар қандай воситалар, хусусан ҳуру парилар жилвасидан кўра севимли ёр ҳаёли билан яшамоқни афзал санайди. Шунинг учун бутун кўркни маъшуқада кўради, уни дилига яқин ҳамдам, жондан ортик жонона деб билади. Тасвир тийиқлиги шу қадар эътиборлики, ошиқ ўз маъшуқасини ҳатто руҳлар олами вакиллари (парилар) га ҳам зинҳор алишмайди. Чунки Аллоҳ макон тутган кўнгилда иккилик, яъни ўзга маҳрамларга мутлақо ўрин йўқ:

Кўнгулга жондин ортуқроқ кераксен,
Париу хурдин ҳам кўрклуроқсен³.

Ажабланарли жиҳати шундаки, Алишер Навоий лирик меросидаги ошиқ образи руҳий тўлғамлари ҳам юқоридаги талқинларга анча яқин туради, ҳатто кўпинча эш келади. Жумладан, ўз лирик меросида парилар ва ҳуру ғилмонлар билан боғлиқ ўринларга салмоқли ўрин ажратган Навоий уларнинг Шарқ поэзиясидаги анъанавий талқинларига ижодий муносабатда бўлган. Шоир ёзади:

Ақлу дониш лофини урғон кўнгул йиғлай юруй,
Ул париваш ҳажрида девона бўлди оқибат⁴.

¹Қаюмов О. Пари ҳақидаги халқ қарашлари ва унинг тарихий асослари//Ўзбекистон ёш адабиётшуносларининг анъанавий илмий анжумани материаллари. - Тошкент: 1995, 60-61-бетлар.

² Матёкубова Т. Поэтик идрок ва маҳорат. – Тошкент: Фан ва технология, 2011, 18-б.

³ Зоразмий.Муҳаббатнома // Муборак мактублар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1987.

⁴ Навоий. Қаро кўзим. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б.40

Алишер Навоий мажоз тилида сўзлайди. Унинг оқибатдан сўз очган лирик қаҳрамони ҳижрон изтиробларига тафаккур кучи билан эмас, балки кўнгил тилакларига эргашиш орқалигина шифо топиш мумкин эканини яхши билади. Ишқда изтиробдан кейин таваллуд топувчи йиғининг муттасил давом этиши (“кўнгул йиғлай юруй”) пировардида дилни дунёвий ғуборлардан поклаб, ошиқни жунунваш ҳолга етказиши табиий ҳол. Демак, ишқ аҳли ақл етиб келган тўхтамлардан сўзлаши бу ҳали лоф уриш холос. Илло, ўзликдан кечилмас ёхуд у маъшуқа йўлига нисор этилмас экан, ҳол кишиси пайдо бўлмайди. Бинобарин, ошиқ муқаррар оқибатни ҳиссий идрок этиши, худди Қайс янглиғ ўзини шунга тайёрлаши жуда муҳим. Англашиладики, Навоий тасвиридаги “ул париваш” нинг ҳам париларга мутлақо дахли йўқ. Шоир бу ўринда чин маъшуқа, яъни Аллоҳни назарда тутмоқда.

Навоий бунинг учун париға йўлиққан киши ақлдан озиши билан боғлиқ халқ орасида кенг тарқалган тасаввурларга таянади. Шу орқали девона (дунёвий ҳавас-хоҳишлардан буткул воз кечган киши) нинг илоҳий ишқ йўлига кирган ошиқ экани ҳақидаги тасаввуфий концепциясини поэтик ифодага кўчиради. Зотан, кўнгил майлига қулоқ тутган “девона” бу – иродаси бақувват, виждони пок, эътиқоди бут, масъуллиқ туйғуси баланд инсон. Демак, юқоридаги байтдаги паривашлик сифати китобхонга илоҳий гўзаллик миқёсини тасавур қилдиришга кўмаклашувчи восита ролини бажаради.

Кичик орқали каттани, қисм мисолида бутунни тасаввур қилмасдан тасаввуфий шеърят меҳварига етиб бориш душвор. Зотан томчида уммон, бир қатим нурда қуёш жилваланганидек, инсонга ато этилган зоҳиран кичик, ботинан барча оламлардан ҳам улуғроқ қалбдагина Яратувчи жилваланади. Айни пайтда, кўнгил кишиси учун яратилганларнинг ҳар бир узвида илоҳий гўзаллик асрори ошкор.

Англашиладики, мумтоз лирикада маъшуқа узвлари (лаб, оғиз, табассум, юз, хол, киприк ва б) нинг нозик жилвалари, бетакрор латофати таърифланиши, аслида биринчидан, шоирнинг томчида уммонни кўриш салоҳиятининг белгиси. Иккинчидан, ҳар бир узвдаги гўзалликдан туйган ҳайрати. Учунчидан, узвлар гўзаллигини ягона фокусга жамлаш орқали маъшуқа яхлит қиёфасини қамраш, унга руҳан қўшилиб кетиш ва ягона борлиққа

айланиш орзусидир. Жумладан, Хоразмийда шундай мисралар келтирилади:

Қатик кулсанг магар оғзинг билургай,
Пари кўрса сени мендек телургай.

Шоир тасвирида машуқа *оғзи* шу қадар кичрайтирадики, бир қарашда уни илғаш ҳам маҳол. Бу бежирим узв қаттиқ кулган кездегина билинади. Лирик қаҳрамон шу нозик ҳолни кўради ва билганларидан мислсиз ҳайрат туйади. Шу ҳайрат миқёсини парининг нигоҳи билан ўлчашга интиларкан, унинг ҳам ҳайрат бармоғини тишлашига шубҳа қилмайди. Чунки, айни лаҳзадаги гўзаллик қошида пари латофати ҳам ҳечдир. Кўринадики, Хоразмий оний лаҳза нафосатини сўз орқали моддийлаштирар экан, ўзининг илоҳий гўзаллик пойидаги мусалламлик ҳолини ошкор этади.

Алишер Навоий шеъриятида қўлланилган машуқанинг *киприк*, *оғиз*, *лаб*, сингари узвлари ва билинувчи белги-сифати саналмиш *табассуми* тасвирида ҳам шунга яқинроқ ифода кузатилади:

Жоним ичра кирпичи ниши тешук қилган кеби
Билгурур оғзи, табассум айлагач ул икки лаб.¹

Кўринадики, машуқа кипригининг нозик ва ўткирлиги зоҳирий нигоҳ билан илганмайди. Уни фақат жонга етган жароҳат излари, яъни ўртагувчи изтироб орқали ботин нигоҳи билан ҳиссий идрок этиш мумкин. Байтнинг иккинчи мисрасида эса, юқорида Хоразмийда кузатганимиздек, оғизнинг мавжудиятини лаблар табассумидан сўнггина билиш мумкин. Демак, илоҳий гўзаллик кўнгилда ҳис этилиши жараёнида ишоралар тилини илғаш, яъни жавҳардаги ишқнинг ҳаракатга келиши муҳим роль ўйнайди.

Хоразмий ёзади:

Қаро менг ол яноқингда ярашур,
Бошим доим адоқингқа ярашур.

¹ Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1989, 25-б.

Бу ўринда маъшуқа бежирим, яноғига ярашиғлик қора холи таърифланган. Таъриф қиммати лирик қаҳрамоннинг унга бўлган муносабати орқали очилади. Чунки ошиқ бу илоҳий гўзалликка тик боқиш, уни на тафаккур, на ҳиссиётда қамраш мумкин эмаслигини яхши билади. Шу боис унинг нигоҳи яноқ ва холга эмас, балки пастга оёққа қараб сирғалади. Навоий шеъриятида ҳам шунга яқин ҳолат ўзига хос тарзда акс этган:

Бошимдур аёғингга фидо, ҳар не керак — қил,
Тўқмоққа муносибдур, агар истар эсанг бош.

Англашиладики, маъшуқанинг истаги бирламчи. Ошиқ эса ҳамиша уни сўзсиз адо этишга маҳкум. Зотан, ишқ шеваси фидокорликни талаб қилади. Ихтиёрий танланган ихтиёрсизлик орқалигина маъшуқа эътиборига сазовор бўлиш мумкин. Чунки хокисорлик, мунислик, шукроналик, сабр-бардош, тақдирга ризолик каби фазилат-сифатларнинг барчаси вафо ва садоқат, рамзи. Иймон-эътиқодни янада қувватлантирувчи, эътиборга муносиб хайрли амаллардир.

Умуман, деярлик бир даврда яшаган, аммо жисмонан нотаниш икки буюк мутафаккир Хоразмий ва Алишер Навоий лирик меросида кузатиловчи юқоридаги сингари ҳоллар улуг шоирларнинг одам ва олам моҳиятини англашда етиб келган тўхтамлари, ижодий ният, дунёқараш, эстетик идеал ва поэтик ифода йўсинида қўллаган усулларидаги яқинлик билан изоҳланмоғи керак.

ХАЛҚОНА ПОЭТИК ИФОДА

**А.Хамдамов, ҚарДУ, ф.ф.н.
Ш.Каромова, ҚарДУ, ф.ф.н.**

Ҳар қандай истеъдодли шоир бадиий тафаккур воситасида ўзига хос санъаткор эканини кўрсатади. Табиийки, бундай ижодкор асарларида бадиий тасвир воситаларини моҳирона қўллаш, бадиий тилнинг тасвир имкониятлари, айниқса, поэтик ифоданинг халқона тарзи яққол намоён бўлади. Ҳар қандай бадиий асар қайси миллат ҳаёти ҳақида ҳикоя қилса, қайси миллатга мансуб инсоннинг ҳис-туйғуларини ифодаласа, шу халқнинг руҳини, анъаналарини,

миллий ўзига хослигини қабарик ҳолда ифодалаши табиийдир. Миллий тил ва халқ руҳи “...ҳар бир асарда бетакрор тарзда уйғунлашадилар ва жонли бир “вужуд”ни - бадииятнинг аниқ бир фарзандини дунёга келтирадилар”[1.114]. Дарҳақиқат, ҳар қандай бадиий асарнинг сеҳрли, жозибали, мафтункорлиги, ўз навбатида, бадиий асар тилига, руҳиятига ҳамда ижодкорнинг индивидуал услубига боғлиқ. Зеро, халқ ёзувчиси Пиримкул Қодиров: “Ҳар бир тилнинг қудрати ва афзалиятлари шу тилни яратган халқнинг ўзи билан бирга яшасагина ривожланиб, ўсиб боради. Ўз халқидан ва сарзаминидан узилиб қолган тил табиий кучини, бойлиги ва гўзаллигини йўқота бошлайди. Демак, эл борки, тил бор. Элдан узилмаган одам тилдан ҳам айрилмайди”[2.7], деб таъкидлайди. Ижод аҳли гўзал ва бетакрор ибораларни, матал, мақол ва ривоятларни, албатта, элдан, халқ ичидан топади; кўпчилик бир оз эътиборсиз бўлган ёки устини бир оз чанг босган ноёб дурдоналарни қайта ярақлатиб ўз халқига тақдим этади. Натижада, ифодаларнинг халқона эканлиги, эл дилига яқинлиги учун таҳсинлар эшитади. Ўзбек халқининг шундай эҳтиромига сазовор бўлган, халқ дилидан, қалбидан ўз шеърлари билан чуқур ўрин олган шоирлардан бири шубҳасиз Абдулла Ориповдир.

Ўзбек адабий тили шеваларда мавжуд сўзлар воситасида бойиб боради. Улкан эпик асарларда қаҳрамонлар нутқи шевадаги сўзлар асосида индивидуллаштирилса, ишонччилик қуввати ошади. Агар шеърини мисралар таркибида ўринли қўлланса, табиийки, шеър халқ қалбидан ўрин олади. Шу маънода Абдулла Орипов шеърлари тилидаги халқ тили элементлари, хусусан, шевага хос сўзларнинг ўз ўрнида қўлланиши кузатилади.

Шоир «Юзма-юз» шеърида ёзади:

*Мамонтлар тўдаси чиқди ўрмондан,
Шимол кўчкинидай ваҳший ва сармаст
Ва лекин ваҳшийроқ тўда ҳар ёндан
Бостириб келдилар гурас ва гурас. [3.60]*

“Сармаст” сўзига оригинал қофия сифатида ишлатилган “гурас” сўзи шоир туғилиб ўсган Қашқадарё шевасига хос бўлган сўз ҳисобланади. Худди шу “Юзма-юз” шеърида шоир халқини таърифлар экан, унинг заҳматкашлигини айтиб “Елда тиним бордир, унда йўқ тиним” деган ғоятда халқона ўхшатишни

ишлатади. Кейинги сатрида: “Шундай ишпарастдир у мунисгинам”, дея халқига бўлган меҳрини ифодалайди. Ишчанлигини, меҳнаткашлигини “ишпараст” деган янги бир ўзи ижодкор сифатида ясаган сўз билан баён этади. Шеърнинг давомида “миллионлаб эгатларга сочилган ўзбек”нинг ҳолига қараб, “Рангпар сингилгинам, ўйлайман сени”, деб ёзади. Бошқа бир ўринда: “Аканинг сингилга ачинганидай” деган бағоят халқона таъбирни қўллайди. “Мунисгинам”, “сингилгинам”, “ишпараст”, “рангпар” – ҳар ҳолда бу поэтик сўзлар, ўзига хос ташбеҳлар шоир шеъриятининг юксак тил бадииятини кўрсатадиган омиллар саналади.

Халқимиз таъбирларини ўз ўрнида қўллаш, халқ тилида мавжуд бўлган иборалардан, ўхшатишлардан унумли фойдаланиш шеър бадииятини кучайтиради; таъсир қувватини оширади. Халқимиз оғир нарсаларни тоққа менгзайди, енгил нарсаларни пахта ёки қуш патига қиёслайди. Абдулла Орипов тўрт сатрдан иборат «Шоир» номли шеърида қуйидагича ёзади:

*Демангиз, дунёнинг ташвиши қолиб,
Ўзини ҳар ёнга уради шоир.
Тоғдай оғир юкни кифтига олиб,
Қушдай енгил бўлиб юради шоир. [3.197]*

Айнан ана шу мисралардаги санъатга диққатини қаратган адабиётшунос олим М.Олимов: “Тамомила бошқа оилага мансуб тилнинг ёки бизникидан узоқ туркий тилнинг вакили бу ўхшатишларни шоирнинг ўз топилмаси деб ўйлаши ҳам мумкин. Лекин улар – халқники”[4. 55]. «Тоғдай оғир», «қушдай енгил» таъбирлари ижод аҳлининг ҳолатини тасвирлаш учун жуда қўл келганини бу ўринда кўриш мумкин. Шоир зоти бир қарашда жуда хушчақчақ, бахтиёр, саодатли бўлиб кўринади. Аслида эса улар зиммасига жуда улкан миссия юкланган бўлади. Иккинчидан, бу сўз бирикмаларида зидлашув мавжуд, шоир тазоддан фойдаланади.

Шоир қалбининг акс-садоси сифатида янграйдиган, туғилган замонга муҳаббат нафаси уфуриб турган «Қарши қўшиғи»да ҳам ниҳоятда топиб айтилган, халқнинг айнан ўзидан олган поэтик сўзларни учратамиз: «Мана букун, эй юртим, ғоз турибман қаршингда», «Бу ерларнинг бори шу: **қип-қизил сахро** бари», «Оёқланган кўзидай довдирар елда майса», «Бош устингда ўт

пуркар самонинг аждаҳоси, Аста секин кун қайтар, босилар қайноқ тўзон» каби мисралардаги «ғоз турибман» (мағрурлик маъноси кучли), «кип-қизил саҳро» (ўта ялонғоч маъноси кучли), «оёқланган кўзидай» (халқона ўхшатиш тасвир реаллигини кучайтирган), «ўт пуркар» (ўта қиздириш маъноси кучли), «кун қайтар» (вақт ўтишини, қуёшнинг ётоғи томон оға бошлашини халқ шу ибора билан ифода этади) каби ўхшатиш ва сўз бирикмаларида халқ тили ва дилининг тафти сезилиб турибди. Шеърнинг бадиий қийматини оширишга бундай таъбирларнинг ижобий таъсир кўрсатиши табиийдир.

Адабиётлар:

1. Умутов Х. Адабиёт назарияси. -Тошкент: Шарқ нашриёти, 2002.
2. Қодиров. П. Тил ва эл. - Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2005.
3. Орипов А. Танланган асарлар.1-жилд., - Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000.
4. Олимов М. Ҳозирги ўзбек адабиётида пафос муаммоси. – Тошкент: 1994.

БОБУРИЙЛАР СУЛОЛАСИ ҲАҚИДА ЯНГИ БАДИЙ АСАРЛАР

М. Қорабоев, НамДУ катта ўқитувчиси

Ўзбекистон замини зукко, тадбирли, буюк ишларга қодир, қомусий билимларга эга шахсларни дунёга келтирганки, уларнинг барча ҳаракату амаллари бугунги кунда инсоният маънавий камолоти ва моддий юксалиши йўлида хизмат қилмоқда.

Оламга “Буюк мўғуллар империяси” номи билан танилган Ҳиндистондаги Бобурийлар сулоласининг илдизи ҳам ўзбек замини экани тан олинган ҳақиқатдир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистонда барпо этган буюк сулоланинг тарихи ва анъаналари, юксалиши ва таназзули ҳақида бугунги кунда ҳам жаҳон адабий майдонида кўплаб янги бадиий асарлар дунё юзини кўрмоқдаки, мазкур асарлар муаллифларини дунё китобхонларига танилиб, китоблари севиб мутолаа қилинмоқда. Ана шундай ёзувчилардан бири Диана ва Майкл

Престонлар бўлиб, улар *Алекс Резерфорд* тахаллуси билан ижод қилишмоқда.

Алекс ва Диана замонавий тарих ва адабиёт соҳаси бўйича Оксфорд университетини тамомлаганлар.

1990 йилларнинг бошларида Диана Престон тарих бўйича оммабоп китоблар ёзишга қарор қилди. Шундай қилиб унинг биринчи асари XVIII асрдаги Шотландия кўзғолони тўғрисидаги *“Каллоденга йўл: Ёқимтой шаҳзода Чарли 45нинг кўзғолони”* китоби дунёга келди. Кейинчалик унинг бошқа асарлари ҳам дунё юзини кўра бошлади.

Диана ва Майкл кўп саёҳатга чиқишади, улар дунёнинг 140 дан ортиқ мамлакатларида бўлишди. Ушбу саёҳатлар Диана Престонга ўз китобларини ёзишда катта ёрдам берди. Борган мамлакатларининг кутубхона ва архивларидан фойдаланди. Диана ўз асарларида қайд этилган жойларнинг барчасида бўлиб, ўз кўзи билан воқеалар жойини кўриб улар билан танишди ва маҳаллий аҳоли яшаш шароити ҳамда анъана ва урф-одатлари билан танишиб чиқди ва мана шу орқали ўз қаҳрамонлари кечинмаларини ҳис этишга ҳаракат қилди. *“Before the Fallout: From Marie Curie to Hiroshima”* асари учун Диана Престон ***Los Angeles Times Science and Technology Prize*** мукофотига сазовор бўлди.

“Бизнинг энг севимли масканларимиздан бири бу Ҳиндистон, биз у ерда умримизнинг қарийиб бир йилини ўтказдик. Бизнинг Тоғ Маҳал қурилишига бағишлаб ёзаётган “A Teardrop on the Cheek of Time”, номли китобимиз, олиб бораётган тадқиқот ишларимиз буюк бобурийлар сулоласи тарихини ўрганишга етаклади. Маълумот йиғиш мақсадидида биз бобурий подшоҳлар тўғрисидаги барча маълумотларни ўқиб чиқдик.”-дейди Диана Престон.

2009 йилдан бошлаб Диана ва Майкл Престон Алекс Резерфорд тахаллуси билан ***“Буюк Мўзуллар Империяси”*** рукни остида тарихий романларини нашр эттира бошлашди.

Бошқа асарларда бўлганидек, муаллифларни қаҳрамонларнинг характери ва ички кечинмалари қизиқтиради. Бадиий асар ёзиш орқали муаллифлар қаҳрамонлар, воқеа-ходисалар, улар яшаб ўтган муҳит ва шароитлар китобхонларга янада яқинроқ бўлишини, уни ўша жой ва вақт муҳитини ҳис қилишини инобатга олишган.

Мазкур рукндаги романлар Бобурийлар империясининг шонли ўтмиши, жангу-жадаллари ҳақида ҳикоя қилади. Улар икки асрлик воқеаларни ўз ичига олади ҳамда Бобурийлар сулоласининг олти

нафар – ҳар бири алоҳида *шахс* сифатида эътироф этилган императорлари тарихини ёритиб беради.

Муаллифларнинг биринчи асари ***“Raiders from the North”*** (*“Шимоллик отлиқлар”*) деб номланиб, у 2009 йилда нашрдан чиққан. Мазкур роман буюк саркарда, шоҳ ва шоир Бобурга бағишланган. Унда Бобурнинг 1525 йили Марказий Осиёдан Ҳиндистонга юриши, унинг Афғонистон тоғлари, Кашмир далалари узра Бенгалия ўрмонларигача бўлган ҳудудда ташкил қилган империяси ҳақида ҳикоя қилинади. Шунингдек, жанг майдонларидаги жасорати, улкан мақсадларни кўзлаши, гўзалликка бўлган иштиёқи дунёнинг олтидан бирига тенг Империяга асос солиниши ҳақида ҳам баён этилади. Муаллифларнинг таъкидлашича, Бобурийлар сулоласи номи узок Европада ҳукронлик ва бойлик рамзи сифатида ҳайрат билан эътироф этила бошланди.

Мазкур асар 2012 йилда таржимони В.Э.Волковский томонидан рус тилига ўгирилиб, 2012 йилда ***“Вторжение в рай”*** номи билан нашрдан чиқди.

Иккинчи асар ***“Brothers at War”*** (*“Оғалар жанги”*) деб номланиб, у 2010 йилда нашрдан чиққан. Асар Бобурнинг тўнғич ўғли иккинчи бобурий шоҳ Ҳумоюнга бағишланган бўлиб, у Ҳумоюншоҳнинг дастлабки ҳукмронлиги ва унинг давлатни қўлдан бой бериши, ҳамда давлатни қайта эгаллашга бўлган курашлари ҳақида, нафақат ташқи балки ўз инилари билан бўлган жанглари тўғрисида ҳикоя қилинади. Ушбу роман таржимон Ю.К.Рыбакова томонидан русчага таржима қилиниб, 2015 йил ***“Великий Могол”*** номи билан нашрдан чиқди.

Мазкур ***“Буюк Мўғуллар Империяси”*** рукни остида тарихий романларнинг навбатдагиси ***“Ruler of the World”*** (*“Дунё ҳукмдори”*) деб номланиб, у 2011 йилда нашр этилган. Асар буюк Бобурийлар сулоласининг энг йирик вакили адолатли ва оқил подшоҳ Акбар ва унинг ҳукмронлигига бағишланган. Асар 2015 йил В.Д.Юргайтите томонидан ***“Владыка мира”*** номи билан рус тилида нашр этилди.

“The Tainted Throne” (*“Дарз кетган тахт”*) асари 2012 йилда нашрдан чиққан бўлиб, Жаҳонгир ва унинг ҳукмронлик даври ёритилган, унда ота ва ўғил ўртасидаги ишончсизлик ва рақобат муҳити ва ана шу муҳит таъсири остида мустаҳкам ва бардошли ҳокимиятни дарз кетиши ҳикоя қилинган.

Кейинги асар *“The Serpent’s Tooth”* (*“Илоннинг тиши”*) деб номланиб, у 2013 йилда нашрдан чиққан. Асарда ўз суюкли рафиқаси Мумтоз Маҳал хотирасига бағишлаб ажойиб Тож Маҳални бунёд эттирган Шоҳжаҳон ва унинг ҳукмронлиги ҳамда бобурийлар сулоласининг энг гуллаб яшнаган даври акс эттирилган.

2015 йил бобурийларга бағишланган навбатдаги *“Traitors in the Shadows”* (*“Соядаги ганимлар”*) романи чоп этилди. Унда Шоҳжаҳоннинг тахтдан кетиши ва Аврангзебнинг тахтга келиши, худуди кенгайган бироқ кучсизланган, шонли ва қачонлардир қудратли бўлган Буюк Империянинг инқирозга юз тутиши ҳикоя қилинади.

Юқорида қайд этилган асарларни яратишда муаллифлар *“Бобурнома”*, *“Ҳумоюннома”*, *“Акбарнома”* асарлари, Ҳиндистонга қилган саёҳатлари давомида маҳаллий халқ вакиллари хотиралари, эшитган ва кутубхоналардан олган маълумотларга таянганлар.

Шунингдек, Акбар давридан кейинги маълумотларни яратишда бобурийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврларига шоҳид бўлган кўплаб европалик савдогарлар, табиблар, сиёсатчилар томонидан ёзиб қолдирилган манбалардан фойдаланишган. Ҳар бир китобнинг охирида тарихий маълумотнома берилиб, унда асарда берилган маълумотларни қай бири ҳақиқат ва қай бири тўқима эканлиги ҳамда у нима мақсадда берилганлигини изоҳлаб берилган.

Алекс Резерфорднинг “Буюк Мўзуллар Империяси” рукнидаги тарихий романлари бенгалиялик ёзувчи Садекул Ахсан Калло томонидан бенгал тилига ҳам таржима қилинган.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, Буюк Бобурийлар империяси асосчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзбек фарзандидир. Шунинг учун ҳам олдимизда турган асосий вазифалардан бири ўз тарихимизни теран билиш ва адабиётимиз тарихи ва равақини чуқурроқ англаб етиш йўлида астойдил илмий изланишлар олиб бориб ҳаракат қилишдир. Зеро, ...одамзод борки, авлод–аждоди кимлигини, насл–насабини, ўзи туғилиб вояга етган қишлоқ, шаҳар, хулласки, Ватанимизнинг тарихини билишни истайди¹.

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.// Мулоқот, 1998, 5-сон, 3-б.

ХУРШИД ДАВРОН ШЕЪРИЯТИДА ПОЭТИК УСЛУБ ҚИРРАЛАРИ

Д. Тожибоева,
НамДУ катта илмий ходим- изланувчиси

Услуб ижодкорнинг ўзига хослигини ифодаловчи, ўзлигини яққол белгилаб берувчи муҳим омиллардандир. Услуб шеъриятда ўзининг яратилиш, тузилиш, идрок этиш жиҳатлари билан ажралиб туради. Қайсидир шоирдаги фалсафийлик, бошқа бир ижодкордаги халқона оҳангдошлик ёки модернистик йўналиш ижодкор услубининг ўзига хослигини аниқлашга ёрдам беради.

Шоир ўзи яшаган замонда шу давр ижодкорлари билан фикрлаши, даврга, жамиятга бўлган муносабати жиҳатидан бири-бирига ўхшашлик ва муштаракликлар бўлиши мумкин, бироқ дунёни идрок этиши, поэтик оламлар дунёси, индивидуал қарашлари нуқтаи назаридан замондош шоирлардан мутлақо ажралиб туради.

“Ижодкорнинг дунёқараши, ғояси, рухий олами, эстетик идеали унинг ҳар бир образи, ҳар бир тасвирий воситасида намоён бўлади”(1. 82.), - дея таъкидлайди адабиётшунос С. Мамажонов. Шу маънода Хуршид Даврон яратган поэтик тимсолларда тарихий шахслар, миллат қаҳрамонлари, ноҳақ бадном этилган халқ шоирлари сиймоларининг гавдаланиши, даврга, замонга бўлган шоирнинг муносабатида ижодкорнинг дунёқараши, ўзига хослиги яққол кўзга ташланади

Хуршид Давроннинг “Улуғбекнинг қасоси” номли шеърида шоҳ ва буюк олим Мирзо Улуғбек ноҳақ қатл этилган 1449 йилнинг 27 сентябрь туни ҳақида ҳикоя қилинади. Шоирнинг назарида Улуғбекнинг ўлимини олдиндан сезган бутун борлик, табиат қотилларга қарши боришга интилади, аммо ўша тунги мудҳиш ўлим ҳақ эди. Бундай қонхўрлар йўлига ҳеч ким, ҳеч нарса ғов бўла олмайди:

*Кўзлари қон билан тўлиб
Учиб борар ўн сарбоз.
Отлар туёғида бўзлар
Эзилган ўт беовоз.*

*Самарқанднинг миноралари
Кўзин узмай ўн отдан
Кузатади даҳшат билан
Қора ўлим ортидан.(2.109.)*

Улуғбекнинг қотилларини ўтлар, миноралар, юлдузлар, ой кузатади. Юлдуз қотилларга нафрат кўзи билан қарайди. Уларга қарши жангга отланади. Ойнинг эса беш асрдан буён қотиллар бошида “қиличдек порлаб” туришини ишонарли ва таъсирли мисраларда ифодалайди:

*Яширмасдан дил ларзасин,
Айни хира, тонг саҳар
Қоронғи уй деразасин
Учган юлдуз синдирар.
Беш асрким кўкда музлаб
Хоҳ қиш,хоҳ ёз, куз пайти
Қотилларнинг боши узра
Ой қиличдек порлайди.(2.109.)*

Шоир “Мунаввар Қори ва ўлим” номли шеърида ҳам асл халқ фарзанди бўлган Мунаввар Қорининг ноҳақ ўлими ҳақида ёзади. Ёш авлоднинг билим олиб юксалиши учун, миллатимиз келажаги учун жонини фидо этган бу инсоннинг номини бугунги ёш авлод эсга олмаётгани шоир виждонини қийнайди:

*Халқ кўр бўлса,
Унутар асл
Уни суйиб, куйган эрларни
Мана, ўтди
Неча бир фасл
Ерга тўкиб хазон, гулларни
Уни тилга олмади биров
Олганлар ҳам дилида ёдлар,
Пинҳон эрур
Дилларда номи, –
Пинҳон бўлган каби исёнлар(2.109.)*

Шоирни миллат учун, хурлик учун жонини фидо этган халқнинг асл фарзандлари тақдири, аянчли фожеаси ўртайди, ўша мудҳиш кунларни ижодкор юракдан кўра олади, хаёлан кўз олдига келтиради:

*Кўз ўнгимда
Жимгина гоҳо
Ўтирганча ертўлада жим,
Зўрга илиб турган тўтиё –
Олов узра тутар ҳовучин.(2.110.)*

“Ўлим”нинг кириб келанини кўриб ўз ёнидан жой бериши, унинг ёлғиз дўсти эса ойнаси йўқ туйнукдан маҳзун боқиб турган ой эканлиги ҳам жонли ва ишонарли тасвирланган. Уни ҳеч ким тингламаган, суҳбатлашишни хоҳламаган замонда мудҳиш ўлимгина уни тинглай олади, уни фақат шу ўлимгина маҳбусликдан озод эта олади:

*Хурлик учун,
Хур Ватан учун
Куйдим, буни бахт деб биларман,
Эрк дегандим,
Маҳбус этдилар , –
Балки ўлсам, озод бўларман.(2.110.)*

Хуршид Даврон бир шеърини “Тарих китобларин кўп варақладим” деб номлайди. Шоирнинг тарихни чуқур ўрганишга ҳаракат қилганлиги, бироқ адолатсизликлар, тарихнинг пасту баландлари унинг қалбини вайрон қилаётганлиги, шунда ҳам янада бу йўлга чуқурроқ кириб боришга интилиши, гоҳида аламдан кўнгилнинг тўлиб кетиши каби ўзига хос ҳис-туйғулар ифодаси китобхонни мушоҳадага чорлайди.

Хуршид Даврон кашф этган поэтик оламда ўтмишдаги хатолардан, инсон деган шарафли номнинг таҳқирланишидан қалби эзилаётган, сотқин, кўрқоқ ва диёнатсиз кимсаларга бўлган нафрат ҳиссини юрагидан чиқара олмаётган, тарихга, ўз миллатининг тақдирига, она юрт истиқболига бефарқ бўлмаган зиёли тимсолининг замонага, атрофдаги воқеа-ҳодисаларга муносабати яққол кўзга ташланади. Шоир инсон деган мавжудликни, унинг

мўъжизакорлик истеъдодини, ўтмишини қадрлайди, келажакка умид билан назар ташлайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мамажонов С. Услуб жилolari.- Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
2. Хуршид Даврон. Баҳордан бир кун олдин.- Т.: Шарқ НМК бош таҳририяти, 1997.

БИРЛИКНИНГ ТРИНАР ТАҲЛИЛИ

Қ.В.Йўлчиев, ФарДУ

катта илмий ходим-изланувчиси

XX асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб, ўзбек шеъриятида шакл ва мазмун ўзгаришлари кучая бошлади. Зеро, “бадий ижод табиати мазмунан ўзгарар экан, у ўзига хос шакл, образлар олами ва ифодага эҳтиёж сезади. Шунинг учун ҳамиша янги жанрлар вужудга келган, такомиллашган ёхуд истеъмолдан чиққан. Айни пайтда, ҳар бир алоҳида жанр табиатида муттасил сифат ўзгариши ортиб борар экан, муайян жанр анъанавий канонлари ҳақида гапириш ўринсиздир. Зотан, жанр хусусиятлари конкрет асар ва унинг табиатига кўра намоён бўлади”[2.110]. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, XV асрда Хожа Убайдулла Аҳрор, Атоуллоҳ Ҳусайний, Восифий, Бобур каби ижодкорлар асарларида у ёки бу тарихий ҳодиса, бирор фикр ва мулоҳазани исботлаш учун ишлатилинган мисра “бирлик” жанри кўринишида қайтадан фаоллашди. Лекин ўз тарихий тадрижидаги мисрадан фарқли ўлароқ, у турли ном ва ифода кўринишларида намоён бўлди. Масалан, Анвар Обиджон “игнабарг”, Фарида Афрўз “фикра”, О.Матжон “насрий шеър”деб атайди. Бунда шоирлар ўз шаклий-услубий изланишларидан келиб чиқишган. Масалан, Анвар Обиджон бирликларни “игнабарг” дейишида бирликларнинг бир қатор ёзилиши, қатъий вазни (9 бўғинли), афористик мазмуни ва ироник ифода усули билан ажралиб туриши ҳамда “чақиб олиш” хусусиятига ишора бор. Чунки қарғайсимонлар барги бўлган игнабарг ҳам доимо яшиллиги балан ажралиб турса, унда ҳам ҳавони тозалаши, қуриганда қўлга санчилиш (“чақиб олиши”) хусусияти мавжуд. “Фикра” эса арабча сўз бўлиб, кўплиги фикрот.

Парчалар, бандлар, бўлимлар; рангин фикарот – чиройли парчалар, гўзал бандлар (адабиётда)деган маъноларни билдиради[3.640]. Фарида Афрўзнинг“фикра” атамасиниқўллаши қайсидир маънода тўғри. Унда бадий оламнинг гўзал парчалари бор. Ана шу хусусияти билан испан шоири Роман де ла Сернанинг грегериеларига жуда ўхшаш. Лекин алоҳида жанр ёки бирлик шеър учун бу атама унча қадар мос келмайди.Қатъий қоида ва жанрга хос лирик композицион хусусиятлар А.Обиджоннинг игнабаргида яққолроқ намоён бўлади:

Инсон ўлди. Туғилди қабр [1.256].

Мазкур шеърнинг дастлабки қисми (Инсон ўлди) тезис, кейинги қисми эса (туғилди қабр) антитезиссифатида келган. Лирик композициянинг бу икки шакли ўқувчи (тингловчи) тафаккурида бирлашиб хулосани шакллантиради. Унда шоирнинг катта ҳаётий тажрибаси, инсон, табиат ва жамиятдаги ҳар бир воқеа-ҳодисага ўз муносабатини билдира олиши, ўз мулоҳазаларини шаклан ихчам, мазмунан оригинал, салмоқли, универсал, фавқулодда образли ва тугал маъно ифодалаш имкони кўзга ташланиб турибди. Шеърда афоризмга хос ҳақиқатга ундовчи, инкор қилиб бўлмас фикр ифодаланган.

Испан адиби Рамон де ла Серна бир қаторли асарлар яратиб, уни “грегерий” деб атаган[4.64-70]. Гарчи муаллиф уларни афористик жанр деб атаса-да, баъзи манбалар уларни шеърый афоризм, бошқа бир манбада эса дoston деб аташган. Профессор Б.Саримсоқов грегериеларни “грегерия” тарзда ёзади ва уларни паремик турга мансуб деб кўрсатган[5.80].

Б.Дубиннинг ёзишича, адиб ўз асарларини қуйидагича баҳолаган: Грегерий – бу из, чиройли сўзлар йиғиндиси, улкан ойнанинг парчалари, эскизлар, кичик асар – гўзал асар! Грегерий – бу нуқтаи назарнинг зарур ўзгариши.Кутилмаганда ракурсини ўзгартириб, грегериий мангу жилваланаётган оламнинг қирраларини акс эттиради...”[4.64].

Дарҳақиқат, биз кузатган грегериелар орасида соф метафорик асосдаги лирик шеърлар ҳам талайгина. Уларда аниқ вазн йўқ, лекин товушларнинг ўзаро уйғунлиги ва мазмуний зиддият, метафора етакчилик қилади. Масалан,

Атирлар – бу гулларнинг саси [4.65].

Мазкур грегерида “атиргул – сас” мазмуний муносабати бадийликни таъминловчи асосий структура саналади. У метафорик фикрлаш натижасида образга айланган. Лекин бу ерда асосий мазмун гулларнинг овози эканлигидадир. Чунки ўхшатиловчи гулнинг овози атиргулдек ёқимли ва гўзал бўлиши, унинг моҳияти ҳам гўзал эканлигидани дарак беради. шунинг учун ифорларнинг кишига хуш кайфият беришида, гулнинг ифори гўёки товуш каби жаранглаб, кишининг қалб торларини чертиши, ташқи гўзалликни юзага келтирувчи омил эканлиги ҳақидаги мулоҳазалардан фойдаланган. Муаллиф образли мулоҳаза яратиш орқали индивидуал бадий маҳоратини кўрсатган ва ўқувчига бадий-эстетик завқ бера олган. Шунингдек, ўқувчини фикрлашга, дунёга янгича нигоҳ билан қарашга ундайди:

Шамолни тўрлайди ўргимчак [4.66].

Бу грегерида мазмуний-услубий қатлам бир неча босқичли бўлиб, дастлаб, муаллифи пейзажни тасвирлаган, иккинчидан, шамол ва ўргимчак орқали катта ҳаётий муаммони, иложсиз нарсани бажаришга уринаётган одам тимсолини яратган. Учунчидан, шамол бу ерда вақт, замон. ижтимоий талотўплар, ўзгаришлар, инқилобларнинг ифодаси бўлса, ўргимчак эса жамиятга қарши борувчи, ўткинчи даврни тартибга солишга уринаётган ҳаёлпараст шахс образидир. тўртинчидан “шамол” ва “тўрламоқ” маъно жиҳатидан ўзаро зидлашиб, янги бир мазмуний структурани ҳам юзага келтирган. Шунингдек, матндаги интонация, товушлар уйғунлиги ҳам борки, улар асарга оҳангдорлик бағишлаган.

Грегерилар орасида матни каттароқ, ҳикматли гапга ўхшашлари ҳам кўпдир. Улардан бир нечтасини қуйида келтирамиз: *“Кўпинча дирижёр оркестрни эмас, балки томошабинни бошқаради”*. *“Қулф тешигининг катталиги унинг арабча тузилишидадир”*. *“Ёлгончини бошқаришининг ягона чораси – қарлик”*. *“Тортинчоқлик ўзганинг кийимида эканлигини эслатади”* (4.66-69).

Мазкур ўринда грегерилар ҳаётий тажриба, воқеликни кузатиш натижасида хулосалар асосига қурилганлиги кўриниб

турибди. Шунинг учун уларда мақол, матал, афоризмга хос ҳукм, қатъий фикр, сўз ўйини учрайди. Уларни Фарида Афрузнинг фикраларида ҳам кузатиш солиштириш мумкин:

“Кимки, ҳаловатларида азоб, азобларида ҳаловатни ҳис қилиб турмас экан, у хатоларга ота, армонларга она бўлгусидир”[6.268], *“Тирик қонунлар одамлар билан яшайди, ўликлари эса китобда”* [6.284].

Шунингдек, грегений ва фикраларда ҳиссийликдан кўра, идрок, тафаккур устун бўлиб, улар анчайин барқарор шаклда ифодаланган. Улардаги образлар ўта умумий бўлиб, ҳар бир сўз, детал, жумла рамзий ва кўчимлилика мойилдир. Масалан, келтирилган фикраларда ҳаётдаги ҳар бир қизиқ воқеа, азоб, изтироб, шодлик, қувончларнинг қадрига етиб, уларни бошқалар билан баҳам кўриш таъкидланган. Улардаги образлар умумлашма образлар бўлиб, қувончли лаҳза, азоб, изтироблар ҳам умумий маънода инсон ҳаётини англашмоқда.

Демак, игнабарг, фикра ва грегенийлар шаклий жиҳатдан бир қатор бўлгани, мазмунан зидлашиш усули, афористиклик, метафоравийлик ифодаси билан ўзаро ўхшашдир. Бироқ, игнабарг шакллан 9 бўғинли, бўлиб, баъзан 4+5, баъзан 3+2+4 ёки яна бошқа тарзда туроқланади. Горизонтал қофия етакчилик қилади. Шунингдек, игнабаргда ирония етакчилик қилади, мажоз ҳам фаол ишлатилади. Фикра ва грегений эркин вазнда бўлиб, уларда прозага мойиллик бўртиб туради, ирония кам қўлланилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Анвар Обиджон. Танланган шеърлар. –Тошкент: Шарқ, 2006, - 400 б.
2. Ёқубов И. Китобда: Истиқлол.Адабиёт.Танқид.../Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар: С.Қуронов. Р.Ҳайдарова, Р.Ҳакимжонова. - Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015.
3. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев ва С.Иброҳимов. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1973. – Б. 640.
4. Рамон де ла Серна // Иностранная литература. 2014, № 4. 64-70-б.
5. Саримсоқов Б.И. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент: ТАИ, 2004, 80-б.

6. Фарида Афрўз. Тасбех. Четки. Rosary. – Тошкент: Шарқ. 2007. -329 б.

АДАБИЁТДА МАЖОЗНИНГ ЎРНИ

Г.Орипова, ҚДПИ катта ўқитувчиси

Бадий асарда қаҳрамон яратиш ва уни характер даражасига кўтариш ёзувчидан катта маҳорат талаб қилади. Характер бадий асар концепциясини ўқувчига аниқ етказиб беради. Ёзувчи яратган ҳар бир қаҳрамон муаллиф бадий ниятини рўёбга чиқаришда муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли ҳар қандай адиб ўз асари қаҳрамонларини ҳаётий тип даражасига олиб чиқишга ҳаракат қилади. Шу қаҳрамон хатти-ҳаракатлари орқали ҳаётий ҳақиқатни бадий ҳақиқат даражасига кўтаришга эришади. Бунда асар қаҳрамони инсон ёки мажоз бўлиши муҳим эмас. Адиб ҳар икки турдаги қаҳрамонда ҳам бир мақсадни – инсонни тасвирлашни кўзда тутди. Шу боис мажозий тимсолларни ўқувчи томонидан инсон тимсоли даражасида тушунишини таъминлашга эришиш ҳар қандай адибдан катта маҳорат талаб этади.

Нормурод Норқобиловнинг “Чангалзор ити” қиссасидаги ҳайвонот олами вакиллари бўлмиш итлар ва асосий фигура ҳисобланган Қоровой (ит) адиб яратган энг сара қаҳрамонлардан саналади. Қоровойнинг бошқа итлар, ҳайвонот ва наботот оламининг бошқа вакиллари, хатто энг мукаммал жонзот бўлмиш одамлар билан “муомала-муносабатлари”нинг тағзаминида бир инсоннинг ҳаёт йўли тасвирланаётганга ўхшаш мушоҳада туғилади. Қиссани ўқиб, Қоровой саргузаштлари, унинг туғилишидан бошлаб, то бўрилар билан илакишиб кетгунча бўлган воқеа-ҳодисалар тасвири мажознинг ҳақиқат билан чамбарчас боғлиқлиги, яъни маълум бир мажозий қаҳрамон ҳаётдаги маълум бир инсон кечмишини тасвирланганига ишонч ҳосил қилишига олиб келади. Бу, айниқса, мажознинг “маънавий олами” тасвиридаги ҳолатда аниқ-тиниқ кўринади. Мажознинг ана шу олами инсоннинг маънавий олами сифатида гавдаланади.

Муҳит одам боласининг қай йўсинда тарбия топишида муҳим ўрин эгаллайди, деган гап бор. Бу фикр нечоғлик тўғри эканлигини ҳаётнинг ҳар жабҳасидан топиш мумкин. Бола тарбияси, унинг яхши ёки ёмон инсон бўлиб вояга етишида оиланинг роли, оила ва

махалланинг ўзаро таъсиридан ҳеч вақт кўз юмиб бўлмайди. Маънавий жиҳатдан баркамол бўлган оиладан ахлоқсиз одам чиқмайди. Ва аксинча, ахлоқ мезонларига риоя қилмайдиган оилалардан дуруст инсон етишиб чиқишига ҳам ишониш қийин. Масаланинг бошқа томони ҳам бор. Дуруст оилада тарбияланиб вояга етиб бораётган фарзанд ножўя муҳитга тушиб қолса, ёмон томонга кетиб қолиши ҳам мумкин. “Чангалзор ити”даги Қоравойнинг кучуклик даври буни тасдиқлайди. Чунки Қоравой катта қирнинг этагидаги одам қадами етмаган бир чакалакзорда туғилиб ўсади. Қоравойнинг кўз очиб, илк кўргани новдалари бири-бирига чирмашган девордай қалин буталар бўлган. Она ит – Олапар уни ана шу чакалакзорда дунёга келтирган. Олапар аслида хонаки ит бўлган. Фақат кечроқ ёввойиликни касб қилган. Қоравой шу ёввойилик даврининг ёдгори. Олапар нафсининг кўйига кириб, илиқ гўшт илинжида эгаси Ҳайдар кўсанинг товукларига қирон келтиради. Буни сезиб қолган Ҳайдар кўса уни ўлимга ҳукм этади. Олапар Ҳайдар кўсанинг билагини ғарчча тишлаб, чакалакзорга қочади ва шу ердан кўним топади. Ана шу отасининг тайини йўқ оила зурриёди бўлган Қоравойдан нимани кутиш мумкин! Қиссадаги кейинги воқеалар бунинг нечоғлик ҳақиқат эканини далиллайди. Бир оз чекиниш жоиз бўлса, айтиш мумкинки, оилада она ахлоқсиз чиқса, унинг касри фарзандга уради. Бунга мисолни ҳаётий воқеалардан ҳам, бадий асарлардан ҳам истаганча топиш мумкин. Айниқса, ёлғиз аёлларнинг айримлари ҳаёт қийинчиликларига сабр қилмасдан, ёмон йўللарга кириб кетишади. Агар унинг бирорта ўғли ёки қизи бўлса, уларнинг комил инсон бўлиб етишишига ҳеч ким кафолат бера олмайди. Қоравойнинг тақдири ҳам шундай. Олапар ўз эгасига хиёнат қилган. Қоравойни қандай орттиргани ҳам маълум. Қоравой чакалакзорда яшаб, у ердаги қайноқ ҳаётни кўради. Онаси унга емиш олиб келмагани учун очликдан ҳар нарсага суқ билан қарайди, уларни “меники” деб ўйлаб, ташланади, ғашланади: гоҳ қолдиқ нарсаларга етишади, гоҳ қарши зарбага учрайди. Вақт ўтгач, кучга тўла бориб, онаси ўзи учун олиб келган суякка ёпишади. Онасини ириллаб тишлайди. Олапар илк бора ўз кучукваччасига кучи етмаслигини ҳис қилади. Кейинчалик бир мушукваччанинг ўлжаси ва ўйинчоғига айланган чалажон сичқонни тирналиш-у таҳдидларга чидаб тортиб олгач, илк бор иссиқ қон ҳидини туяди. Шундан эътиборан унда ов қилмоқ ҳисси уйғонади. Аввал сичқонларга ўрганади, кейин

юмронқозикни пойлайди. Сурувдаги қўйларга хужум қилиб, чўпоннинг итларига таланади. Уч кун ёмон азоб тортиб ётади. Қиссадаги бу тасвирлар ўқилганда, ўқувчи кўз ўнгида Қоровой лақабли ит эмас, балки бир бебош оиланинг бир бебош фарзанди кечмишлари кечаётгандай туюлаверади. Бунга, шубҳасиз, адиб маҳоратининг меваси, деб қараш лозим. Чунки адибнинг ишонтириш санъати мажозий қаҳрамонни худди ҳаётий инсондек тасвирлашга эриша олгани сабаб бўлган. Қоровойнинг бундан кейинги “ҳаёт йўли” бундан ҳам ғаройиб. У шохли жондорларга таҳдид қилиб икки оёқли махлуқлардан қаттиқ зарба ейди, хонаки итлар билан олишиб гоҳ мағлуб бўлади, гоҳ ғолиб чиқади. Бир ерда кўним топмайди, ҳаёти азоб-у уқубатга айланади. Гоҳ худ, гоҳ бехуд бўлади. Охир-оқибат ёввойилиги ғолиб келиб, бўриларга қўшилиб кетади. Энди, унинг кейинги тақдири маълум.

Назаримизда, Н.Норқобилов қиссада бир жонзот хатти-ҳаракати, кечмишларини шундай дақиқлик билан кузатиб, ҳис қилиб, Қоровойдек мукаммал ит тимсолини ярата олган. Унинг феъл-атворидаги манфий ва онда-сонда учраб қоладиган мусбат хислатларни кузатиб, беихтиёр бу жонзотнинг итлигига ўқувчининг ишонгиси келмай қолади. Китобхон қиссани ўқиб тугатгач, чуқур ўйга толади, мажоз ҳақиқат билан чамбарчас боғлиқ эканини ҳис қилади ва буларнинг барчаси юксак маҳорат меваси бўлганига ишонч ҳосил қилади.

БАДИЙ МАТНДА ТАБИАТ ТАСВИРИ **(Т.Муроднинг “Отамдан қолган далалар” асари мисолида)**

Б.Р.Тажибоев, НамДУ ўқитувчиси

Маълумки, бадий асарларда табиат тасвири муҳим аҳамиятга эга. Китобхонни асардаги вазиятга, ўша муҳитга олиб кирадиган улкан куч ҳам табиат тасвиридир. Бадий асарда акс эттирилган жой ва табиат тасвири адабиётга *пейзаж* термини билан киритилган.

Бадий асарларда табиат тасвиридан фойдаланишда ижодкор воқеа-ҳодиса рўй бераётган жой билан асар қаҳрамони характери, унинг руҳий ҳолати, шунингдек, инсон ва табиат орасидаги узвий боғлиқликни акс эттиришда турлича тасвир воситаларидан фойдаланади. Масалан, жонлантириш, сифатлаш, ўхшатиш каби

воситаларни ўз ўрнида қўллаб, асарда ўзига хос жозиба ҳосил қилинади.

Биз бугун сўз юритмоқчи бўлган Тоғай Мурод асарларида бу хусусиятларнинг барчаси жамланган. Ёзувчи ўз асарларида табиат ҳодисаларини шундай жонлантирадики, бу тасвирларда инсон характер-хусусиятини, унинг кечинмалари, дардлари, туйғуларини кузатасиз, табиатни ўзимиз таниган инсондек қабул қиламиз ва беихтиёр ўзимиз ҳам табиатнинг бир қисми эканлигимизни ҳис этамиз. Масалан, ижодкорнинг “Отамдан қолган далалар” асари Ватанимизнинг меҳнаткаш, сахий, серҳиммат деҳқонлари-ю, серҳосил ерларига қўйилган ҳайкалдек гўё. Бу асарни ўқиганингизда деҳқон билан далани худди кадрдон сирдошлардек, йўқ, тўғрироғи, ота-боладек, қон-қариндошдек яқинлигин ҳис қиласиз.

Эътибор қилинг: *Далаларим кўпчиб-кўпчиб қолди. Далаларим тўлғонди. Далаларимдан оппоқ-оппоқ ҳовур ҳаволанди. Далаларимдан элас-элас овоз ҳаволанди. Овоз далаларим остидан келдими ё олислардан келдими-билиб бўлмади. Овозда ранг рўй-да бўлмади, овозда бўй-баст-да бўлмади. Овоз дейин дедим-овозга менгзамади, овоз демайин дедим - овоз шундай пешонамдан келди. Далаларим энтикди. Далаларим уйғонди. Далаларим кўз очди. Далам мени имлади, далам мени чорлади.*

Келтирилган парчада, одатда, оддий дала тасвири, баҳор қуёшидан буғланаётган, шудгорланган ер кўз олдингизга келиши керак. Аммо ёзувчининг мақсади бу эмас, ижодкор ўз китобхонида далага нисбатан меҳр уйғотишни, бу боболардан қолган меросни кадрлашни, уни худди инсонлардек ардоқласак, даламиз, момо еримиз ҳам бизни севишини ҳис қила олишимиз мумкинлигини айтмоқчи...

Юқорида “Отамдан қолган далалар” асаридан келтирилган матндан ҳам кўриниб турибдики, ер инсонлардек “тўлғонади”, қаҳрамонга “имлайди”, “чорлайди”, “овоз беради”. Шунингдек, маҳоратли ёзувчи дала тасвирини бериб, баёнчиликка йўл қўймасдан, уни образ (асар қаҳрамони) даражасигача кўтаради, дала деҳқоннинг яқин сирдоши, инжиқ маҳбубаси, сахий отаси, қаттиққўл тарбиячисидир.

Демак, бу асарда ернинг ҳам қаҳрамонлик даражаси мавжуд. Қаҳрамонларни қўзғатган ҳам, бошига мушкулотни қалаштириб ташлаган ҳам, севинч ва ризқ берган ҳам шу ердир, даладир.

Тоғай Мурод асарларида табиат тасвири билан қаҳрамоннинг ёки адибнинг ички кечинмалари бирлашиб, бир бутунликка айланиб кетган. Шунга кўра, табиат тасвирлари турли хил мазмун касб этади:

1. Қаҳрамон тасвирлар орқали ахборот бериши мумкин:

Жўялардан жилдиратиб- жилдиратиб яхоб сув оқиздим. Далаларим бир ҳафта яхоб сувлади. Далаларим бир ҳафта захлаб сувлади, Ана энди далаларим донатор-донатор бўлади. Ана энди далаларим серкесак- серкесак бўлади. Донатор дала намдор дала бўлади. Сув ана шу донатор оралаб ер сингади. Ҳаво ана шу донатор оралаб ўтади.

2. Воқеа ва табиат тасвири уйғунлашиб қаҳрамон кайфиятини кўрсатиб бериши мумкин:

Қалдирғочларимиз инларида қатор бўлиб ўтирди. Қалдирғочларимиз бизга мўралаб-мўралаб ўтирди. Қалдирғочларимиз бизга мўлт-мўлт ўтирди.

Келтирилган матнда баҳор фаслининг ифори димоғингизга келиб урилади, қалдирғочларнинг хонадонларга ин қўйиши эса ўша хонадон эгасининг қалби тоза, оиласининг тинч ва хотиржам эканлигидан далолат беради, қалдирғочларнинг келиши уй эгаларига қут-барака келаётганидан дарак беради.

Ижодкорнинг маҳорати шундаки, асар қаҳрамони қалбида кечаётган шунча ҳис-туйғу: кайфият, келаётган ҳосил даври масъулияти, табиат инжиқликларидан хавотири, меҳнат қилиш иштиёқи каби кечинмаларини биргина: “*Мен таиқарилаётим эдим, бир қалдирғочимиз бошим узра чирқ-чирқ айланди. Қалдирғоч қанотлари телпагимга тега-тега айланди*” жумласи таркибига сингдира олган.

3. Табиат тасвири қаҳрамоннинг фикр ва қарашларини ифодалаши мумкин: *Тулки қизига тўй берди. Кун қиялаб нур тўкди. Кун сариқ- сариқ нур тўкди. Лайлакқор тоққа тинди. Ерда қор тугул, нам-да бўлмади. Қор ҳавосида бўлмади. Қор ёғмади дейин дедим- Ҳавода лайлаклаб қор ўйнади. Лайлаклаб қор ёғди дейин дедим. Ерда қордан нишона бўлмади жумлаларидан ўринли фойдаланиб деҳқонларнинг фикр ва қарашларини ифодалаган. яъни “тулки қизига тўй берди” ибораси эса нима сабабдан қўлланиши тасвирлар орқали очиб берилган.*

4. Ижодкор асар қаҳрамони тилидан, рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан эътироз мазмунини ҳам табиат тасвири ифодалаш мумкин.

Масалан: *“Мен бегона ўт учун гўнг солиб эдимми, далаларимни шундай ўт босди, шундай ўт босди! Ғўзаларим бегона ўт остида қолди. Ғўзаларим бегона ўт чангалида қолди.”*

Келтирилган парчада асосий эътибор эътирозга қаратилган бўлса ҳам айнан шу эътироз табиат тасвирини юзага чиқаради, яъни унинг ички моҳиятида далани ўт босган ҳолдаги тасвири тенг юзага чиқади. Кейинги мисраларда эса эътироз сусайиб тасвир олдинга чиқади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Тоғай Мурод асарларида табиат тасвири ўзига ҳос услубда берилган, ёзувчи ижодида табиат бадиий тасвир воситалари орқали китобхонга ўз муаммолари ҳамда дардлари, бекиёс истаклари ҳақида сўзлаб беради, инсоннинг меҳр ва ардоғига ҳамиша ташна эканлигига ишора қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мурод Т. Отамдан қолган далалар. – Тошкент: Шарқ НМК нашриёти, 1994.
2. Матжонов С., Сариев Ш. Адабиёт. – Тошкент: 2010.
3. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: 2006.

ESTETIK IDEAL, GO‘ZALLIK VA AXLOQ MASALALARI (“O‘tkan kunlar” romani misolida)

**A. Yo‘lchiyeva, Farg‘ona
tibbiyot kolleji o‘qituvchisi**

Badiiy adabiyot ijtimoiy ongning mahsuli sifatida jamiyatda yashaydigan har bir insonning tasavvur va tushunchasidagi oliy jamiyat, komil inson, mutlaq go‘zallik, mutloq haqiqat kabi tasavvurlar majmuasini o‘zida aks ettiradi. Yetuk shoir va yozuvchilarning asarlaridagi badiiy-estetik ideal va axloqiy mezonlar o‘quvchiga ta’sir ko‘rsatub uni tarbiyalaydi. A.Qodiriyning Otabek va Kumush obrazlari zamiriga singdirilgan badiiy estetikasi o‘quvchini Otabekdek yetuk va Kumushdek sadoqatli bo‘lishga undaydi. Yoki Oybek, Mirtemir,

Zulfiya, E.Vohidov, A.Oripov, R.Parfi, Sh.Rahmonlarning she'rlarini o'qisak, undagi his-tuyg'ularning go'zal ifodasi bizga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday xususiyatni biz rassomning yetuk kartinalari, mahoratli ressiyorning yuksak saviyadagi badiiy filmlari, arxitektura asarlari yoki raqqosaning go'zal raqsida ham kuzatishimiz mumkin. Chunki san'atning bosh vazifasida mushtarak bo'lib, bu insonning ichki dunyosini aks ettiradi, tarbiyalaydi va ijobiy tomonga yo'natirish namoyon bo'ladi. Masalan, A.Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanida o'quvchiga Kumushni tanishtirishdayoq samimiy mehr, ichki muhabbat sezgisi va ixlos bilan tasvirlaydiki, bunday iliq munosabat o'quvchiga o'tadi. Romanning Kumush qatnashgan har bir syujet liniyasida uning tashqi va ichki go'zalligiga ishora bor.

"Go'zallik – inson ongidagi moddiy olamning universal shakllaridan biri bo'lib, unda hodisaning estetik ma'nosi-mohiyati ochiladi, insonning huzurlanish, ruhiy lazzatlanish, idrok etish kabi ichki va tashqi fazilatlar namoyon bo'ladi. Go'zallikning yuqori darajadagi mavjudligining estetik boshlanmasi chiroyli, keyingisi esa ko'rkam, joziba, maftun qilish, latofat deyiladi" [5.101]. Go'zalikdan farqli ravishda chiroylilik ko'proq kundalik hayotni bir butunlikda qabul qilishni anglatadi va inson ongi, tafakkurida olam, tiriklik, borliq haqidagi tasavvur va tushunchalarni estetik yaxlit qabul qilishning davomi hisoblanadi. Bunda asosan inson yaratgan go'zallik, olamning chiroyli tasviri, umumiy tasvir sifatida baholanadi. Shu yerdan chiroyli ifoda, chiroyli xulq, chiroyli kiyinish kabi inson idroki bilan yaratiladigan narsalar haqida so'z yuritiladi. Bu ko'proq san'atning barcha turlarida uchraydi. Masalan, rang tasvirda chiroyli tasvir, kinoda chiroyli ijro, adabiyotda esa chiroyli ifoda kabi iboralar qo'llaniladi.

Chiroyning zidi sifatida biz xunuklik, badbasharani anglaymiz. Go'zallikning aksi sifatida esa tartibsiz, obrasiz (безобразное), shaklsiz narsalarni tushunamiz. Obrasizlik ham xunuklik kabi estetik kategoriya sanaladi. Faqat unda go'zallik tushunchasiga zid bo'lgan narsalar ifodalandi. Xunuklik ana shu shaklsizlikning inson idrokidagi boshlanishi hisoblanadi.

Go'zallik va xunuklik badiiy-estetik kategoriya sifatida bir-biri bilan dialektik aloqada mavjud bo'ladi. Lekin alohida holatda go'zallik haqidagi qarashlar turlichadir. Kimdir chiroyli ochilgan gullarni go'zal deyishi mumkin. Aslida esa unday emas. Bu yerda ochilgan gullardan bahra olgan odamning gullarga bo'lgan munosabati go'zaldir. Biroq u ham doimiy emas. "Bizning tushuncha va tasavvurimizdagi hayotni biz

qanday xohlaganimizdek anglatgan narsa go‘zallikdir. “O‘zida hayotni namoyon etgan yoki tiriklikni eslatuvchi barcha narsa o‘z holicha go‘zallikdir. Demak, qalbni huzurbaxsh tuyg‘ularga to‘ldiruvchi go‘zallik – bu hayotdir”[3.403]. Demak, borliqqa estetik munosabatning o‘ziyoq go‘zallikdir. Ya’ni borliqqa nisbatan yuragimizda tug‘ilgan ijobiy ma’nodagi hissiy munosabat go‘zallikdir. Aslida “go‘zallik”ning tugal ilmiy ta’rifi yo‘q va u juda keng qamrovli atamadir. “Shuning uchun estetika mavzusini san’atdagi (jumladan, badiiy ijoddagi – Y.A.) go‘zallik bilan cheklash o‘rinli”dir [1.3]. Misol uchun A.Qodiriyning “O‘tgankunlar” romanidagi Kumush obrazini olsak, uning zamirida, avvalo, yozuvchining ideali va so‘ngra umummilliy ideal go‘zallik namunasi sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, asarda Kumush tasviri dastlabki berilgan qismda Kumush erinibgina uyg‘ongani, so‘ngra hovlidan oqib o‘qib o‘tuvchi ariq bo‘yiga borgani tasviri bor. “Suv bir do‘konning ostidan chiqib, bu havlida uch-to‘rt quloqchasi ochiq havoda oqar va ko‘prik-tom ostig‘a ketar edi. Kumushbibi ariq bo‘yidan bir o‘rinni ko‘zladi-da, sakrab narigi yuzga o‘tdi va cho‘nqaydi. Uning ko‘zlari muloyimg‘ina suv ustiga og‘dilar. Ariqning musaffo tiniq suvi yovoshg‘ina oqib kelar, Kumushbibining qarshisig‘a yetkanda go‘yoki, uning ta’zimi uchun sekingina bir charx urib qo‘yar, o‘z ustida o‘lturgan sohira(sehrchi qiz)ning sehriga musahhir (sehrlangan) bo‘lg‘an kabi tag‘in bir kattaroq doirada aylangach, ohistagina ko‘prik ostig‘a oqibketar edi. Ariq suvining nihoyasiz bu harakatini uzoq ko‘zdan kechirib o‘ltig‘ach, qo‘l uzatib suvdan oldi va yuzini yuvdi. Uning yuzini o‘pib tushkan suv tomchilari bilan ariq harakatga kelib chayqaldi, go‘yo suv ichida bir fitna yuz bergan edi...Ikkinchi, uchinchi qaytalab yuz yuvishga bu fitna tag‘i ham kuchaydi...” [4.35] Bu yerdagi suvning harakati yozuvchi qalbidagi mehr va roman zamiridagi idealning go‘zal suratini beradi. Avvalo, tasvirdagi hayotning o‘zi ham o‘quvchi qalbida huzur baxsh tuyg‘ularni uyg‘otadi. Ayniqsa, tongda erinibgina uyg‘onish, suvning buralib oqishi, shovullashi o‘z holicha go‘zaldir. Ikkinchidan, mazkur lavhadayoq o‘quvchi qalbida Kumushga nisbatan iliqlik paydo bo‘ladi. U suvlar hasad qilganidek go‘zal edi. Asar voqealarining keyingi o‘rinlarida yozuvchi Kumushdagi ma’naviy go‘zallik bilan tashqi go‘zallikni ta’riflaydi.

Ayniqsa, soxta taloq xati oshkor bo‘lgan “Xayrixoh qotil” bobidagi tasvir e’tiborga molikdir: “Maktub o‘quli bitkanda Oftob oyim, ayniqsa, Kumush qutidorning boyagi holiga tushgan edilar. Kumushning bu daqiqadagi holini qalam bilan chizib ko‘rsatish, albatta, mumkin emas

edi. U tutrar edi, ko'karar edi, to'lg'onar edi... Hozirgi eng kuchli hissiyotini, hissiyotning a'lo ifodasi bo'lgan yosh bilan to'kar edi"[4.258].

Shu tariqa Kumushning tig'iz ruhiy holatini jonli, ishonarli tasvirladi. Bunda uning orzusidagi kishisiga "soxta taloq xati"ga aldanib, ota-onasi bilan birgalikda yetkazgan ozori va bundan qalbida kechayotgan xijolatpazlik, buhronlar, vijdon qiynog'i kabilar inson ichki dunyosi, tasavvuridagi kechinmalarning eng yuza qismini ifodalaydi. Lekin shuning o'ziyoq uning qalbida go'zallikning sifatlaridan bo'lgan tug'yon, vijdon qiynog'i, o'z qilmishidan pushaymonlik kabilar borligi va ular Kumush obrazining yanada go'zallashishiga omil bo'ladi. "Shu tariqa Qodiriy estetikasida haqiqatning badiiy ifodasi, shakl, uslublar masalasi muhim o'rin tutadi" [4.67].

Yuqoridagi parchda Kumushining dastlab tashqi go'zaligi berilgan bo'lsa, keyingi o'rinlarda esa ma'naviy go'zalligi ham o'z aksini topgan. Lekin u milliy qadriyat doirasida shu qadar ta'sirli chiqqanki, bu yozuvchi estetikasidagi muhim jihat milliylik va umuminsoniylik go'zallikning ikki qanoti ekanligi haqidagi qarashlarining ifodasidir. Chunki "soxta taloq xati"ni sof milliy detal deb olsak, uning soxta ekanligi oshkor bo'lishi natijasida Mirzakarim qutidor, Oftob oyim va Kumushlar qalbida uyg'ongan kechinmalar umuminsoniydir. Demak, shu birgina lavha orqali A.Qodiriy bizga go'zallikning bir nechta qirralari va millik, umuminsoniy tamoyillarini ko'rsatib berganki, bu jihatlar asarningi estetik jihatdan yuksakligini ta'minlagan.

O'zbek romanchiligiga asos solgan Abdulla Qodiriy XX asr o'zbek adabiyotida go'zallik, ezgulik, insoniylik idealining birinchi galdagi shakli ekanligiga alohida e'tibor qaratgan. Bu bilan o'zbek badiiy-ijtomiy tafakkurida yangi sahifa ochgan.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гегель. Эстетика. М.Абдуллаев таржимаси. – Тошкент: Файласуфлар жамияти, 2012.

2. Норматов У. Қодирий мўъжизаси. –Тошкент: Ўзбекистон, 2010.

3. Чернышевский Н.Г. Избранные сочинения. – Москва: Художественная литература, 1989.

4. Қодирий А. Ўткан кунлар–Тошкент: Шарқ НМК нашриёти, 2000.

5. Sher A., Husanov B. Estetika: uslubiy qo'llanma. –Тошкент: 2010.

ASAR BILAN TANISHMISIZ...

M.Saidakbarova, QDPI o'qituvchisi

Iste'dodli yozuvchi Gulnoza Ernazarovanning "Tiyramoh tushlari" asari qo'limizga etib kelishi bilan, katta qiziqish bilan tanishib chiqdik. Asar tili o'quvchiga tanish, tasvirlar jonli. So'z tanlashda ijodkor didining nozikligi sezilib turibdi.

Asarda muallif insonning ruhiy xotirjamlikka bo'lgan cheksiz ehtiyoji va halovat manziliga qadar odamizot oyog'idan chalishga harakat qiluvchi Isyon muammolari xususida mushohada yuritgan.

Odam bolasi yorug' dunyoga kelgan kunidanoq Isyon uning yoqasidan tutganicha hali hanuz qo'yib yubormaydi. Unga hayoti davomida har qadamda "beminnat" maslahatlari va yordamini ayamaydi.

Qissa juda ta'sirli chiqqan. Soxta bo'yoqlardan xoli. Yozuvchi aytishga joiz deb tanlagan masalalar yuzasidan bilgan, anglagan haqiqatini boricha qog'ozga tushirgan. Ayol ruhiyatiga ochiq nazar tashlangan.

Musiqachi qiz, sirli Opa, bevaqt olamdan o'tgan Ona, go'zalligi "bir chaqaga qimmat Tangrigul obrazlari bilan tanishar ekanmiz, shamolga qarshi borayotgan ayollar kartinasi ko'z oldimizda namoyon bo'ladi. Ammo u ayollarning barchasiga ham shamolni yengish nasib etmaydi.

Asarda bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri - ota-ona va farzand tarbiyasi masalasiga ham e'tibor qaratilgan. Inson yolg'iz o'zi unutilgan holda yashay olmaydi. U doimo odamlar, yaqinlari qurshovida bo'lishi lozim. Tabiatan shunday yaratilgan. Go'dak dunyoga kelib, ulg'ayib to so'nggi manziligacha mehr-muhabbatning chashmasidan oziqlanib yashaydi. Mana shu bahramandlik uzilib qolgudak bo'lsa, oqibatida, albatta, azob bor. Bosh qahramon Jahon taqdirida ham huddi shu holat kuzatiladi. "Madaniyat"li bo'lish uchun yaqinlar mehri, oilada yaxshilik ne'mati qurbon qilinadi.

Asar asosiy obrazlar - Jahondagi baxtga intilish, ruhiy taskin va muhabbatga bo'lgan ehtiyoj, aslida, insonning o'zini o'zi anglash yo'lidagi kurashidir. O'zini anglash jarayoni qay darajada tez yoki sekin kechishi uning iymoniga bog'liq. Iymonning zaifligi isyon

hukumronligini kengaytiradi, o'tkinchi hislarni muhabbat bilan chalkashtiradi.

Asarda o'qiymiz: "Menga atalغانingni buncha kech in'om etding, yo'llar tikonmidi o'tolmading, yo daryomidi kecholmading, sahromidi ucholmading. Ko'ksim chamani qurib, sahro bo'lganda suv berding... sinovlaring muncha qattiq, buncha og'ir imtihonlaring..."

Bosh qahramon kechikkan muhabbatini taqdir sinovi ekanligini garchand ta'kidlasada, o'z fikriga zid o'laroq ne'mat deya qabul qilyapti. Biz muhabbatni inkor qilmaymiz, ilohiyligini tan olamiz. Faqat chinakam muhabbatni o'tkinchi hoyu-havaslar bilan aralashtirib yubormaslik kerak.

Jahon ne'mat deb qabul qilgan muhabbat esa, taqdirning navbatdagi sinovi edi. Shunday bo'lsa hamki, uning qalbi har qanday holatda ham yaratgandan uzoqlashmadi, o'ziga talpindi, o'ziga yukundi. Asarning muvaffaqiyati ham aynan mana shu nuqtada namoyon bo'lgan. Bu uzviy bog'liqlik Jahonning mudhish xato, zulmatli chuqur jarlikdan saqlab qoldi. Oxir-oqibat "Junun vodiysi"da biyday dasht qo'ynida isyon taloto'laridan charchagan "jismu zorini" sajdaga egilgan ka'bi g'ujanak, pajmurda holatga istig'for so'zlarini aytishga imkon bergani holda azoblardan olib qochdi, olib ketdi.

Yana qo'shimcha qilib aytadigan bolsak, qissa shaklining rahg-barangligi, mazmunining ko'lamdorligi bilan ajralib turadi. Bu janrda yaratilgan asarlar asosan shaxsning o'ziga xos tabiatini, ko'nglidagi sezimlar va mayllarni aks ettirishga intilishining kuchliligi bilan o'ziga xosdir.

Qissada ijtimoiy hayotda shaxs tabiati, ruhiyatining badiiy tadqiq va tahliliga katta e'tibor qaratilgan. Asar sarlavhasining o'zidanoq, inson hayotiy kechinmalari go'yoki bir tushga qiyoslanishi, shu bilan birga tushlar ijobiy yoki salbiy ma'nolar kasb etishini anglagan holda inson umri o'zi bir mo'jiza ekanligini tan olmaslikning iloji yoq. Umr yoqimli va yoqimsiz, achchiq va shirin sinovlardan iboratdir. Adiba Gulnoza Ernazarova "sinov" deb atalmish hayot bekatlarining birida biroz to'xtab, u yerdagi yo'lovchilardan birining taqdiri, ruhuyati manzaralari bilan qiziqib, uni keng omma e'tiboriga taqdim etgan.

Xulosa qilib aytganda, asar muvaffaqiyatli chiqqan. Falsafiy mushohadalarga boy. Yozuvchining tafakkur olami kengligi oynaday ravshan. Qissa o'quvchini befarq qoldirmaydi, o'ylashga majburlaydi. Asarga mumtoz asarlar nafasi yangicha uslubda kiritilgan. Asar mutolaasi jarayonida Alisher Navoiyni, Lev Nikolayevich Tolstoy kabi

buyuk adiblarimizni sog'inayotganingizni his qilasiz. Muallif ruhiy halovat izlayotgan kitobxonga asqotadigan fikr bera olgani tayin!

OSMON YIROQ, YER QATTIQ
(yoxud Pirimqul Qodirovning “Qora ko‘zlar” asari asosida)

M.Shermatova, NamDU o‘qituvchisi

Tabiiyki, milliy g‘oyamiz shu yurtda yashayotgan barcha odamlarning olijanob niyatlarini, hayotiy manfaatlarini mujassam etadigan yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq farovonligi degan yuksak tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Milliy g‘oya tushunchasi shoirlarimiz, yozuvchilarimiz, ijodkorlarimiz asarlarida ham o‘z ifodasini topgan. Bu so‘zlarning yaqqol namunasi sifatida Pirimqul Qodirovning “Qora ko‘zlar” asarida ko‘rishimiz mumkin. Milliyligimiz, qadriyatlarimiz yo‘g‘rilgan chorvachilik va bog‘dorchilik qishloqlari Oyko‘l va Bodomzor aholisi va cho‘ponlar hayoti ajoyib tasvirlar orqali gavdalanadi. Avaz, Xolbek, Suyunboy, Eshmurot va Turdi kabi cho‘ponlarning mashaqqatli hayoti orqali cho‘ponlar hayotini yoritib berilgan. Yuqoridagi so‘zlar Zamonali va Avazning fikr-u xayollari erkin va farovon hayotni istaklarini namuna qilib olishimiz mumkin.

O‘z kindik qoni to‘kilgan, ota-bobolari xoki yotgan ona yurtning dunyoda tengsiz, muqaddas Vatan deb biladigan odamning maqsad-muddaolari aniq, g‘urur va iftixori yuksak bo‘ladi. Prezidentimizning bu so‘zlari menga yana Zamonalidek shijoatkor yoshlarni eslatadi. Uning uchun o‘z manfaatlarini emas, sevgilisi uchun beriladigan qimiz ham emas, balki qiynalayotgan birlashgan qishloqning ahvoli muhim edi.

Hulkarning tog‘asi Norboy ota qarib qolganligi, cho‘ponlik unga og‘irlik qilayotganligini Avazga tushuntiradi. Otasini e‘tirozi va Zamonalining “ilgari boshqacha eding, hozir o‘sha Avaz emassan”-demoqchi bo‘layotgani uni cho‘ponlikka qaytardi. Buni xohlamagan Hulkar “ketadigan bo‘lsangiz, oling, to‘shagingizni o‘zingiz to‘shang”, - deyishi bunga javoban Avazning “Mana, topshirig‘ing bajarildi”, - deyishi ularni bamisoli qushning ikki qanotidek hamma o‘ylari, dardlari bir joydan chiqayotganini anglatar edi.

Milliy g‘oya - millatning o‘tmishi, buguni va istiqbolini o‘zida mujassamlashtirgan, uning tub manfaatlarini ifodalab, taraqqiyotga xizmat qiladigan ijtimoiy g‘oya shakli. Ya‘ni bu g‘oya jamiyat uchun, xalq hayoti uchun xizmat qilar ekan. Hulkar eri Avaz bilan tog‘da qo‘y

boqishga chiqib ketar ekan qaynonasi Sanam xolaga shunday deydi: “Qirg‘izlar, qozoqlar er-xotin birga qo‘y boqishar ekan”. Bu gapi bilan Hulkar qaynonasiga qarshi emas albatta. Milliy g‘oya shundan iborat ediki, nima ish bo‘lmasin, kim qilmasin halol mehnat bilan kun ko‘rish, non topish, cho‘ponlik kabi ota-bobolarimizdan qolgan kasb ekanligida edi. Devdaradan topilgan devoriy suratlarni arxeologlar Zamonali boshchiligida o‘rganishdi. Unda aks etilgan holat qadim zamonlarda ham diyorimizda ayollarga alohida e‘tibor-ehtirom borligini tasdiqlab turibdi.

G‘oyalar bor yon-jihatingizni bir onga yorituvchi chaqmoqqa o‘xshaydi, g‘oyalar bor kapa-yu oshyoningizni bir tunga yorituvchi chiroqqa o‘xshaydi, g‘oyalar bor makoningizni mudom nurafshon etuvchi quyoshga o‘xshaydi. Milliy g‘oya o‘z mohiyatiga ko‘ra, xalq, millat taqdiriga dahldor bo‘lgan, qisqa yoki uzoq muddatda hal etilishi kerak bo‘lgan vazifalar va mo‘ljallarni ham aks ettiradi.

Qambar ota va Norboy ota o‘tirgan dasturxonga Avaz poygahga kelib chordana qurib o‘tirganligi millatimiz qadriyatlarida kattalardan yuqorida o‘tirmaslik, ulardan pastroqda o‘tirishlik ularga bo‘lgan hurmat-ehtiromni anglatar edi. Shuningdek, Sanam xola va Hulkarning orasidagi gap-so‘zlarga qarata Qambar otaning “ayollarning gapiga aralashmayman” deb, o‘zini chetga olishi qadriyatlarimizga xos urfdir. Qadriyatlarimiz namunasidan biri bo‘lgan “ko‘chmak” cho‘ponlar o‘yini Avaz va Hulkar tomonidan o‘ynalishi ularning an‘analarimizga sodiqligini anglatib turardi. Shuningdek, milliy qadriyatlarimizga misollardan cho‘ponlar tomonidan “oshihalolni” aytilishini kuzatishimiz mumkin.

Milliylilik-muayyan xalqqa xos bo‘lgan, uni boshqalardan farqini ko‘rsatuvchi xususiyatlar majmui. “Bir onani emgan aka-uka shunday bo‘ladimi?” – usta Qambarning aka-uka nosoz bo‘lgan paytda aytadigan bu gaplari boshqa hech bir xalqda uchramasa kerak. “Usta Qambarning kichik o‘g‘li akasini uribdi.” Bu gapning qishloqda gap-so‘z bo‘lib ketishi, bizning an‘analarimizga ko‘ra “kattaga hurmatda, kichikka izzatda” naqlini yana bir bor eslatib o‘tadi.

Milliylilik millatning tarixi, qadriyatlari, an‘analari, madaniyati, yashash tarzida yaqqol namoyon bo‘ladi. Milliylilikni bilish va anglash uchun millatlar o‘rtasidagi farqlar va tafovutlarni ham o‘rganmoq zarur. Hulkarning o‘n yasharligida Ortiqning o‘n uch yashar qaynisi Xolbekka “fotiha” qilib qo‘yilishi xalqimiz tarixida ko‘p uchraydigan udum hisoblanadi. Shuningdek, taomil binoan u o‘zining bo‘lajak kuyovi

Xolbekdan ham, uning ota-onasidan ham qochishi, to‘ygacha ular bilan ko‘rishmasligi va gaplashmasli kerak edi.

“O‘zlikni anglash”, “Milliy o‘zlikni anglash” va “milliy istiqlol g‘oyasi” uzviy bir-biri bilan bog‘liq. Milliy g‘oyani – milliy o‘zlikni anglatuvchi omil deyish mumkin. Milliy istiqlol g‘oyasi tarixiy xotirani uyg‘otish, o‘tmishidan saboq chiqarish va o‘zlikni anglash mezonini sifatida xalqimizning tub maqsadlari ifodasi va jamiyat a‘zolarini birlashtiruvchi g‘oyaga aylanishi mumkin. Xalqimiz hayotida ham o‘zlikni anglash tuyg‘usini uyg‘otish, pirovard natijada, ularning yuksalishiga, birlashishiga, boshqa xalqlar bilan ijobiy, o‘zaro manfaatli hamkorlikka kirishuviga turtki bo‘lgan. Demak, millat o‘zini xalq sifatida, el sifatida anglamasa, u o‘zining sha‘ni qadr-qimmatini, or-nomusi haqida qayg‘urib, milliy g‘urur va iftixor tuyg‘usini to‘la his eta olmaydi. “Ma‘lumki, o‘zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o‘rtasidagi ruhiy-ma‘naviy bog‘liqlik til orqali namoyon bo‘ladi.” Avazning o‘zi bilan birga o‘qigan ba‘zi sinfdoshlarining oliy ma‘lumot olib kelganligini ko‘rganda o‘zi kunjara tashib yurganini o‘ylaganda, maktabdan ketib xato qilgani hali-hali yuragiga armon soladi. Bundan ma‘lumki Avaz milliy o‘zligini anglab yetgani, har qanday taraqqiyot uchun ta‘lim zarur ekanligini tushunib yetadi.

Milliy vijdon- ideal yoki ilohiy tuyg‘u emas. Insondagi ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Insonning dunyoqarashi orqali rivojlanadi. Muayyan milliylik bo‘lib, ahloq-tarbiya tarbiya orqali shakllanadi. Ya‘ni milliy tarbiya asosidagi dunyoqarash. Ismat bobo Hulkar bilan Xolbekka to‘y qilaman deb yurgan paytda, “Qiz Avazga ko‘ngil bergan ekan” degan gapni eshitib, sochi tikka bo‘lib ketdi. Uning ba‘zi bir yaqinlari ham bu hodisani chidab bo‘lmaydigan bir isnod deb bilishar edi. Ularga qarab Xolbekning avzoyi battar buzildi. Bu yerda milliy g‘urur toptaldi, milliy vijdon esa aziyat chekdi. Qizning muhabbatiga tan berish ham tanti yigitlarning qo‘lidan kelishi, bu ham or-nomusga kirishini hamma madaniy odamlar bilardi. Shu vaqtlarda Xolbek Avaz va Hulkarni ko‘chada ko‘rib qolishi, jahl ustida Avazni otib qo‘yishi, Avazning esa davo qilmagani Avazdek o‘zbek yigitlarining tantiligini namoyon etdi. Qambar ota o‘z polaponlarini uchirma qilgan qushdek Avaz va Hulkarni tog‘ga ketkizib yuborar ekan: “Ota-ona roziligisiz ketgan bu ikkovining ahvoli nima kecharkin? – degan gap ko‘nglidan o‘tdiyu shu zahoti ichida: - Nima bo‘lsa ham, zavol ko‘rmasin, boshlari toshdan bo‘lsin!” –

deb qo'yishi o'zbek nuroniy otaxonlariga mos vijdoni borligini namoyon qildi.

Avaz o'zi bilan tog'ga chiqqan xotiniga to'kis turmush berolmayotganidan vijdoni qiynalib dedi: "odamlar yaxshi ko'rgan xotinlari uchun qasrlar qurgan ekan. Sening yotishing bu, Hulkar. Chetdan qaragan kishi "shu ham turmushmi" desa kerak." Bunga javoban Hulkar ham vijdonan: "Men sizga o'xshagan yigitlarga havas qilar edim... Chodirdan chiqib, yoningizda yotganim ham shundan." deyishi tahsinga loyiq. Asarda Madaminjonchalik vijdoni azoblangan kimsa bo'lmasa kerak. U yoshligidan "Erkak degan xotinidan o'zini bir-ikki parda yuqori tutmasa obro'si qoladimi?" naqliga amal qildi. Otabobolarining milliy qadriyati, milliy g'ururi deb bilgan oilada erkakning ustun turishi bir ojizaning zavol topishiga sababchi bo'ldi. Uning "odamlar shunaqa xotinlar bilan yashab yurganda men uni boshimga ko'tarishim kerak emasmi, ko'z qorachig'imday asrasam bo'lmasmidimi?" degan so'zlari vijdoni qiynalayotgani, afsus-nadomat chekayotganini va pushaymonligini anglatardi.

Avvalo yozuvchi Primqul Qodirov tug'ilgan qishloq hayoti aks etgan roman Qora ko'zlar asarini o'qib chiqar ekanman hayolimda rang-barang o'ylar charx ura boshladi. Bu o'ylar menga kun-u tun tinchlik bermadi. O'z-o'zidan savollar paydo bo'laverdi. Nega Avaz va Hulkar buncha muammolarga duch keldi?, nima uchun Xolbek va Jannatxon bu tarzda taqdir hukmi ostida qoldi?

Qora ko'zlar milliyligimiz yo'g'rilgan asar. O'tgan asrning 60-yillari haqida bilmoqchi bo'lsangiz shu asarni o'qib chiqing deb tavsiya bergan bo'lardim. Negaki, odamlari deysizmi, jamiyat hayoti deysizmi bari-barisi shunda namoyon.

Ayollar komillik izlamaydilar, chunki komillarni tug'ish va komillarni tarbiyalashning o'zi komillik belgisidir. Bu so'zlarni Sanam xola, Rixsi xola, Hulkar, Jannatxon, Cho'lponoylarga qarata aytgan bo'lar edim.

Eshmurot va Turdi, Madaminjon va Ortiqlarga qarata shunday degim keladi: "Ayol mehri-muhabbatidan benasib bo'lganlargina uni borligini rad etadilar." Shu o'rinda ta'kidlab o'tsam: o'zbek ayollari o'qimishli, ziyoli ekanligi quyidagi parchada aks etib turibdi. "Mansurov kitoblarni ko'ra boshladi. "O'tgan kunlar", "Qutlug' qon", Xemingueyning "Chol va dengiz"i, "Hojimurod", so'ng yana V.Gyugning "Dengiz zahmatkashlari", "Hammasi o'zbekcha".

Davlatbekov kabilar uchun ham atalgan soʻzlarim bor. Behiyla amaldor yoʻq, amaldorning hiylagar boʻlishiga yo turli manfaatlarning toʻqnashuvi, yoki ularga oʻz manfaatini qarshi qoʻyishi sababdir. Oʻz davrining mard oʻgʻlonlari Zamonali, Avaz va Xolbeklar quyidagi satrlar orasida gavdalangandek tuyildi: “Barcha kishilar ham biror gʻoya va maqsad bilan yashayvermaydi, ammo avlodlari baxtiyor yashashini istaydigan har bir xalq gʻoya va maqsad bilan yashashi shart.”

Asardan olgan taassurotlarim orqali milliy gʻurur, milliy gʻoya, milliy qadriyat, milliy oʻzlik, milliy vijdon tushunchalariga toʻxtalib oʻtishga harakat qildim. Maqolani bunday nomlashimdan sabab, kim uchundir osmon yiroq, kim uchundir yer qattiq boʻlgan asarda qanchalik kibrga berilmaylik, qanchalik quvonmaylik yoki qanchalik azoblanmaylik osmonga uchib ham, yerga kirib ham ketolmas ekanmiz, lekin oʻzligimizni, milliyligimizni unutmasligimiz kerak degan xulosaga keldim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qodirov P. Qora koʻzlar. – Toshkent: Sharq, 2008. - B.294
2. Milliy istiqlol gʻoyasi. Oʻzbekiston Respublikasi Oliy taʼlim bakalavriyat bosqichi uchun darslik – Toshkent: Akademiya, 2005, 368-b.
3. Karimov I.A. Yuksak maʼnaviyat yengilmas kuch.- Toshkent: 2008.

МУҲАММАД ЮСУФ ИЖОДИДА ОНА ТИМСОЛИ

М.Хожиева, ҚДПИ ўқитувчиси
С.Ахмедова, КХК ўқитувчиси

Ўзбек элининг атоқли шоирларидан бири Муҳаммад Юсуф мустақиллик даври ўзбек адабиётининг кўзга кўринган вакилларидан бири эди. Шоирнинг дилтортар шеърлари самимий, дилхуш қўшиқларга айланиб, мухлислар қалбидан жой олган.

Муҳаммад Юсуфнинг шеъриятида соддалик билан бирга, ўзбекона миллийлик, содда ва оддий кишиларга хос инсоний фазилатлар устунлик қилади. Бу хусусиятлари эса шоир Муҳаммад Юсуф ижодида ўзининг ўта самимий, халқона ва миллий ифодасини топган. Шоир шеъриятининг мавзу доираси кенг. Унда севги ва муҳаббат, она Ватанга бағишланган тароналардан ташқари, ёшлик, табиат тасвири, жайрон, капалак каби

Яратганнинг мавжудодлари инсоннинг турли руҳий ҳаётининг турли ҳолатларида тасвирланади.

Шоир ижодида аёл образи, хусусан, она образи ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бу ёруғ оламда фарзандга жон қадар азиз бўлган барча нарсаларни, фақат яхшилиқни раво кўради. Фарзандининг униб-ўсишини, камол топишини Яратгандан сўрайди, фарзандининг омадсизлиги ўзининг омадсизлиги, деб билади. Муҳаммад Юсуфнинг “37-йил йиғиси” шеъри ўзбек онаси тилидан битилган ва бу ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий вазият билан боғлиқ ҳолда тасвирланади. Она “тилаб олган” ўғлининг ўқиб олим бўлганлигидан, аммо омадсизлигидан куюнади. Фарзандига бирор кор-хол бўлса, аҳволи қандай кечишини тасаввур ҳам қила олмайди.

Олов эди, шўх эди ўғлим,
Шамол эди, ўқ эди ўғлим.
Уйимда нон йўқ эди, ўғлим,
Энди менинг ҳолим не кечар?¹

деб бошланади мазкур шеър. Тарихдан бизга маълумки, ўтган асрнинг 30-40 йиллари ўзбек халқи тарихида мудҳиш изларини қолдирган. Мана шу қора кунлар халқимизнинг “азим чинорлари”ни, “зилол булоқлари”ни, тоғдек қалқонларини йўқ қилган. Ўзбек оналари тилидан айтилган мазкур шеърда айбсиз айбдорларнинг тақдири тасвирланади.

Ёниб кетсанг майлийди, ўғлим,
Чўкиб кетсанг қанийди, ўғлим.
Айбли бўлсанг қанийди, ўғлим,
Энди менинг ҳолим не кечар?...

Жон аччиғи устида, ўғлининг айбсизлигидан аччиқланган она жигарбандининг ёниб кетишига, ҳатто чўкиб кетишига ҳам чидаши мумкинлигини, бироқ айбсиз бўла туриб турли бўҳтонларга, тухматларга қолишига асло чидай олмаслиги тасвирланади.

¹ Муҳаммад Юсуф. Сайланма.- Т.: 2005, 222-б.

Дехқон бўлсанг, ўлмасдинг ўғлим,
Чўпон бўлсанг ўлмасдинг ўғлим.
Ёмон бўлсанг ўлмасдинг ўғлим,
Энди менинг ҳолим не кечар?

Дунёдаги барча оналар фарзандининг комил инсон бўлишини сўрайди, унга инсоф тилайди, ортида қолиб чироғини ёқиб юришини сўрайди. Лекин она кўз олдида боласининг қийналишини ҳеч қачон хоҳламайди. Яхши инсон бўлиб турли таънадашномларга, тухматларга қолгандан кўра, ёмон бўлса ҳам, ҳаётда яшашини истайди. Оллоҳ нега оналарни фарзанди учун бунчалик куюнчак қилиб яратган экан?...

Ўқимай ўл, унмай ўл, ўғлим,
Ўқиб олим бўлмай ўл, ўғлим.
Олти тилни билмай ўл, ўғлим,
Энди менинг ҳолим не кечар?

Ҳар бир она боласини ўқимишли бўлишини, унга ҳамма ҳавас қилишини истайди. “Олим бўл” дея дуо қилади. Аммо ўша пайтлардаги бу ширин орзуларнинг “бадал”и, “товон”и жуда қиматга тушган. Сабаби ўқиб олим бўлганлар, олти тил тугал, ҳатто ўз ҳаққи-ҳуқуқларини билганлар душманлар томонидан йўқ қилинган. Она ўз фарзандини мана шу душманлар, золимлар қўлида хазон бўлишини истамайди. Шунинг учун ҳам нола қилади, ўз ҳолини фарзандисиз қандай кечишини тасаввур ҳам қила олмайди. Ўша пайтдаги тузум, сиёсат онанинг орзуларига, унинг гулдек асраб-авайлаб, “олим бўлиши”ни чин дилдан истаган жигарбандининг ҳаётига нуқта қўяди. Бундай фарзандларнинг (Чўлпонлар, Қодирийлар ва б.) мунгли тақдири ҳаммамизга маълум.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, шоир Муҳаммад Юсуф ижодида она сиймоси ўзига хос тасвир усули ва ўзбек шеъриятида муҳаммадона мислсиз миллий руҳда тасвирланган. “37-йил йиғиси” шеъри ўша давр ўзбек оналарининг дарди, ҳасрати. Шу нуқтаи назардан қараганда, ҳозирги дориломон кунларга етиб келганимизган беҳад шукроналар яйтиб, диёримиз равнақига ўз ҳиссамизни қўшмоғимиз фарздир.

TO‘MARIS OBRAZINING BADIY TALQINI

**N. Teshaboyeva, Farg‘ona
tibbiyot kolleji o‘qituvchisi**

Ijodkor tarixiy shaxs obrazining badiiy talqini va ifodasiga murojaat qiliar ekan, avvalo, o‘zining badiiy-estetik, ijtimoiy-falsafaiy qarashlaridan kelib chiqib ularga turlicha vazifa yuklaydi. “San’atkor yaratadigan obraz oddiy in’ikoslardan farqli o‘laroq, voqelikni badiiy tarzda hissiy aks ettiradi. Badiiy hissiy mazmunni esa faqat badiiy g‘oyagina bunyodga keltiradi olishi mumkin” [1.108]. Natijada tarixiy shaxs obrazi turlicha shaklda namoyon bo‘ladi. Misol uchun To‘maris obrazini olish mumkin. To‘maris badiiy obrazlari adabyotimizda, asosan, XX asrda yaratilgan. Bular M. Osim, H.Xudoyeberdiyeva va X. Davron asarlaridagi obrazlardir. Xalq og‘zaki ijoddagi “To‘maris” tarixiy afsonasi va keyingi hamma asarlar Gerodotning “Tarix kitobi”da hikoya qilingan voqeaga asoslanadi. Vatanparvalik, tinchlik va osoiyshtalik uchun kurash, qabiladoshlarga sadoqat, tajovuzkor dushmanlarga qarshi g‘azab va nafrat, jasurlik va qahramonlik “To‘maris” afsonasining g‘oyaviy asosini tashkil etadi.

M.Osim hikoyasi tabiat tasviri va massagetlarning qarorgohidagi to‘y marosimi bilan boshlanadi. Asarning tabiat tasviri bilan boshlagnani asardagi yurt tinch bo‘lsa, obod bo‘ladi degan tamoyilga mos tushadi.

“Cho‘l bahor kelinchagi oyog‘i ostiga chechaklar bilan bezalgan yashil poyondozini yoyib tashlagan. To‘rg‘aylar havoda pirillab ko‘klamga madhiya aytmoqda. Rango rang kapalaklar chechaklarning xushbo‘y hididan mast. Allaqanday uzun oyoli qushlar o‘tlar orasida dumlarini likitlatib, katta-katta bosib yuradi. Qizg‘ish qo‘ng‘ir bir ilon o‘t orasidan o‘rmalab kelib atrofni tomosha qilayotgandek, qaqqayib qolgan yumronqoziqqa tashlandi, qushlarga o‘xshab chirqillab turgan kaltakesaklar qo‘rqib ketib, oyoqlari bilan qumloq yerni ikki yonlariga chiqarib, tuproq ostiga yashirindi”[2.113-114].

Hikoya ekspozitsiyasi bo‘lgan mazkur parcha asarning yakuni, jang va g‘alabaga hamohanglik mavjud. Bundan tashqari, tasbiatning go‘zal va sokin tasviri To‘maris obrazining epik kechinmasi bilan ruhiy parallel holda tasvirlangan. Bu esa obrazning tabiiy va mukammaligi ta‘minlagan.

Asarda To‘maris o‘g‘i Sparangizga kelin sifatida Zarinani olib kelishi, ularning kurashga tushishi va chimildiqqa kirishi bilan bog‘liq

jarayon hikoyada aniq va lo'nda bayon qilingan. Hikoyaning keying qismida esa To'marisni vatanparvar, mard qilib tarbiyalagan vatanning Orol bo'yi qismidagi tabiat va massagetlar qarorgohidagi to'y marosimi tasvirlanadi. Bu ham o'z navbatdida To'maris boshqarayotgan massagetlarning obod va tinch hayoti, o'zlariga qat'iy ishonchini ko'rsatadi. Asardagi ruhiy paralelleizm quyosh va To'maris tasvirida ham ko'rinadi. Masalan, "Oftob nuri To'marisning yelkasiga tushib, go'yo Mihra nurli qo'llari bilan uni siypab, olqishlagandek bo'lar edi". Bu yerda oftob massagetlar sig'ingan ma'bud emas, balki ko'proq asardagi ruhiy parallelizmni ochishga ko'proq xizmat qilgan. Shuningdek, asarda burgutning parvozi ham To'marisning vatanparvar, shiddatli, jasur ayol ekanligi ochib berish uchun keltirilgan.

"Shu payt tip-tiniq osmonda bir burgut qanorlarini keng yozib, ular ustida aylana boshladi. Qurolli yigit-qizlar boshlarini ko'tarib, uning parvozini tomosha qildilar. Hamma ko'zlar chaqnab, yuzlar yorishib ketdi, chunki ularning e'tiqodida bu yaxshilik alomati edi..."[2.135]. Mazkur tasvir ham hikoyaning umumiy pafosi baland ekanligi ko'rsatish, To'maris o'z xalqining ishonchili g'alabaga boshlashi ifodalangan. Shu o'rinda tasvirda qizlarning ham qurolli ekanligi orqali qadimgi massagetlarda vatan himoyasi uchun barcha birdek mas'ul bo'lgani aniq berilgan.

X.Davron To'maris obrazining badiiy ifodasini ham lirik ham epik janrda yaratgan ijodkor hisoblanadi. "To'marisning ko'zlari" deb nomlagan to'plamda "To'marisning ko'zlari" sarlavhali she'r bor. Unda asosan ko'z detali orqali shoirning badiiy maqsadi ifodalangan:

Bir kuni qop-qora, sovuq so'qmoqda
O'ngimda bo'larsan birdan namoyon –
Ota-onasini yarim kechasi
Bo'g'ib o'ldirarkan yog'iylar pinhon,
Shovqindan uyg'onib ketgan bolaning
Ko'zlar misoli chaqnab qahrdan... [5.75]

Lirik qahramon ko'z detali orqali ilojsizligini anglagan, fojeani sezgan va kurashga otlangan bolaning badiiy ifodasini yaratgan va uni "To'marisning ko'zlari" deb nomlagan. She'rdagi "qop-qora, sovuq so'qmoq" milliy o'zligini bilmasdan, adashib yurgan odam uchun To'marisning tarix zarvaraqlari osha chaqnab turgan ko'zlarigina odamni vatan mustaqilligi uchun kurashga, o'zligini anglashga undaydi.

X.Davron badihasi ham “To‘marisning ko‘zlari” nomli she’ri bilan boshlagan[4]. Birinchi qism “Afsona va haqiqat” deb nomlanib, unda eron shohlari va massagetlar, saklar tarixi tarix qisqacha hikoya qilinadi. Bunda asosan yunon va qadimgi fors manabalariga tayanidi. Ikkinchi qism esa “Qon to‘la mesh va kesilgan bosh” deb nomlanib, unda Amudaryoning Kaspiy dengiziga borib quyilishi va uning bo‘ylarida massagetlar yashashi, ularning turmush tarzi, kiyinishi, urf-odatlar haqida mulohazalar yuritilib, ularning rahbari To‘marisning oqila va dono siyosatchi, jasur sarkarda ekanligi bayon qilinadi. Bunda, muallif asosan Geradot, Pomponiy, Pliniy manbalariga tayanadi va To‘maris obrazini imkon darajasida mukammal chiqishiga intiladi. Umuman olganda, bu asarda ham Kurushning massagetlar yurtiga hujumi va uning alamli mag‘lubiyat, To‘marisning o‘z ayonlari bilan kengashib, dushmani yenggani to‘liq bayon qilingan. Asar tilida ilmiy dalillar, badiiylashtirilgan voqealar uni boshqa asarlardan ajralib turishini ta‘minlagan. Shuningdek, asarda To‘maris hayoti va qahramonligiga uncha katta o‘rin berilmagan. Xususan, Kurushning hokimiyat tepasiga kelishi, ahmoniy sulolasining tarixiga ko‘p e‘tibor berilgan holda To‘maris shaxsi haqida, uning ichki dunyosi oldingi asarlarda berilganlardan ortiq ma‘lumot berilmagan. Lekin massagatlarni qaysi manbalarda qanday nomlangani, ular saklar bilan bir urug‘dan ekanligi, massagatlarning turmush tarzi, marosimlari, davlat boshqaruvi, jangovor qobiliyati haqida aniqroq tasavvur beradi.

To‘marisning ona obrazi sifatidagi talqini Halima Xudoyberdiyeva she’rlarida uchraydi. “To‘marisga iltijo” she’rida lirik qahramon To‘maris onaga murojat qilib shunday deydi:

Jonim onam, sensiz quyosh kulmas endi,
Uyg‘onmasang, sen turmasang bo‘lmas endi,
Bu ko‘r-u kar bolalaring silkitmasang,
Avlodlarga gapirmasang bo‘lmas endi [3.235].

Shoira To‘maris ona orqali mustamlaka elni, o‘zligini anglolmay bog‘lari harob bo‘lgan, go‘daklari o‘layotgan, o‘zi esa parvo qilmay yashayotgan qul jonlarni uyg‘otish kerakligini, bu ishni o‘zi eplolmaganini, chunki atrofida ochiq dushman yo‘q, hamma joyda fitna, pistirma, tuzoq bo‘rligidan olimlari bir-birini yeb tugatayotgani, akaukalarning qalb dog‘iga malham keraklidan shikoyat qilib yordam so‘raydi. Bu yerda ham To‘maris ona vatanni ozodlik sari olib boruvchi

timsol sifatida kelgan. To‘maris obraziga iltijo qilish orqali shoira o‘z davrining eng dolzarb bo‘lgan bolalar o‘limining ortishi, onalarga farzandlarini yetuk qilib tarbiyalash uchun yetarli ijtimoiy sharoit yo‘qligi, yurt kattalari esa xalq dardini ko‘rmasligi va eshitmasligi kabi muammolarni olib chiqish bilan birga milliy o‘zlikni anglash, xalq hayotini yaxshilash, ozodlik kerakligi ham uqtirgan.

Boshqa bir she’rida esa shoira To‘marisni quyidagicha tasvirlaydi:

To‘marisning taroqlari yo‘qolgan,
Uchqur oti, yaroqlari yo‘qolgan,
Yo‘l ko‘rsatar chiroqlari yo‘qolgan,
Qorong‘ida paypaslab yo‘l izlaymiz ...
Qadim Turon dashtlari nim qorong‘i,
Qay burchida pinhon To‘maris dong‘i.
Ammo ulgusi tekkan bor, inongin!
Qorong‘ida paypaslab yo‘l izlaymiz [3.210].

She’rdagi “taroq”, “ot”, “yarog’”, “chiroq” kabi detallar orqali shoira xalqning erk, ozodlik, mustaqillik uchun kurash, vatanni himoya qilish haqidagi qarashlari unutilayotgani va xalq mutelikka ko‘nikayotganidan qayg‘uradi. Lekin bundan manfaatdor odamga murojaat qilib (inongin!), Turon dashtlari hozircha nim qorong‘i bo‘lsa-da qaysidir yerida To‘marisning xalqni uyg‘otuvchi shuhrati yashayotgani, To‘marisdan ulgi borligidan ko‘ngli to‘q holda kuylaydi. Demak, bu yerda To‘marisning o‘zi emas, balki uning buyumlari, xalqqa qoldirgan merosi haqida so‘z yuritilgan. Bu avvalo ma’naviy merosi, vatan, yurt, ozodlik, sadoqat, fidoiylilik haqidagi tushunchalaridir.

Badiiy asarlarda To‘maris obrazining turli qiyofasini ko‘rar ekanliz, barchasida uni qat’iyatli, kurashchan, vatanparvar, mard, jasur, shujoatli, bugungi avloqlarga ham turli muammolarni hal etishda yordam berayotgan umumturkiy qahramon degan xulosaga kelish mumkin. Nasriy asarlardagi tasvirida real tabiat bilan uyg‘unlik birlashib ketgan. She’rlarda XX asrning ikkinchi yarmida, ya’ni mustaqillikni qo‘lga kiritish arafasidagi dolzarb muammolar – xalqni ozodlik uchun uyg‘otish, milliy o‘zlikni anglash, haq uchun kurashish, adolatsizlikka qarshi isyon kabi qator masalalar olib chiqilgan. Bu esa To‘maris va uning jasorati asrlar osha xalqimizni kurashga, ozodlikka chorlovchi mayoq vazifasini bajarib kelgan, degan xulosaga kelishimizga to‘la asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Адабиёт назарияси. 2 томлик. –Тошкент: Фан, 1978, 1- том.
2. Osim M. To'maris. Kitobdan: Karimov N. Normatov U. Adabiyot. 5-sinf uchun darslik-majmua. –Toshkent: O'qituvchi, 2000.
3. Xudoyberdiyeva H. Yo'ldadurman. –Toshkent: Sharq NMK, 2006.
4. Davron X. Massagetlar malikasi va forslar shohi. // <http://kh-davron.uz>
5. Хуршид Даврон. Тўмариснинг кўзлари. Шеърлар. – Тошкент: 1984.

SAMAR NUROV OCHERKLARDA DAVR MUAMMOLARI TALQINI

Sh. Usmonov, QarDU o'qituvchisi

O'zbek ocherkchiligida zamondoshlarimizning yorqin qiyofasini badiiy bo'yoqlarda mohirlik bilan chizgan yozuvchilardan biri Samar Nurovdir.

Samar Nurov XX asr 70-yillar boshlarida zabardast ocherkchi sifatida tanildi. Uning davrimizning muhim masalalariga bag'ishlangan g'oyaviy baquvvat badiiy pishiq ocherklari respublika gazeta jurnallarida tez –tez ko'rinib turdi, to'plamlar holida chop etildi.

Hayotda shunday voqealar bo'ladiki, o'z mohiyati, ibrati faolligi e'tibori bilan bu haqda asar yozishni, voqeaning tub mazmunini ko'rsatib berishni taqozo etadi.

Ammo bu qisqa muddatda bo'ladigan ish emas. O'rganish, izlanishni, uzoq vaqtni talab qiladi. Voqea esa davr nafasi ufurib turgani uchun ham oxorini tushirmay, tezroq kitobxonlar ommasiga yetkazishni talab etadi. Ana shunday paytda ocherk janri qo'l keladi. Qisqa hajmli ocherkda qahramonlarning badiiy portretlari chiziladi, imkon boricha ularning ichki dunyosi ochib beriladi, voqeaning kelib chiqishi , ahamiyati badiiy so'z vositasida qisqa muddatda keng kitobxonlarga yetib boradi, ommalashadi. Ocherkning o'zi esa muallifning navbatdagi asariga xamir turish bo'ladiki, yirik proza asarlari yaratishda buning ahamiyati benihoya kattadir. Ocherk operativ, jangovor, hozirjavob janr bo'lishi bilan birga katta badiiy asarning xamir turishi hamdir.

Samar Nurovning respublikamizning eng nufuzli gazeta va jurnallarida faoliyat ko'rsatishining o'zi ham bu hozir javob janrda ijod

qilishni taqozo qilardi. Bu o'rinda juda ko'p o'zbek adiblari, xususan, H.Olimjon, Oybek, A.Qahhor, N.Safarov, H. Nazir, S. Norboyev singari yozuvchilar gazeta va jurnallarda ishlab, o'z ijodlarini lavhalar va ocherklar yozishdan boshlaganligini eslatib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Samar Nurov zamondoshlari obrazini chizib berishni o'z ijodining asosiy yo'nalishi deb bildi. Shu sababli muallifning ocherkchilik faoliyati o'z vaqtida ilmiy – adabiy jamoatchilik e'tiborini tortdi. Xususan, o'zbek publitsistikasi janrlari – nazariyotchisi, taniqli adabiyotshunos, filologiya fanlari doktori professor Ochil Tog'ayevning fikrlarini keltirish o'rinlidir. U yozadi: “ Samar Nurov o'ziga xos badiiy – publisistik talantga ega bo'lgan ziyrak, o'ychan, ocherkchidir. Bu voqelikni ijtimoiy idrok etish talantidir. Uning ijtimoiy publitsistik oy-fikrlari ba'zi jurnalistlarning mulohazalari kabi serko'pik emas. S.Nurovning o'y va mulohazalari hamma vaqt yangi, bama'ni, obrazlidir. U obyektini loqayd kuzatuvchi sifatida emas, qalbdan his etadi, unga aktiv munosabatda bo'ladi. Uning o'y – fikrlarida aql bilan hissiyot mutanosibligi hukmron. Bunday ijodiy hislatlar voqelikni o'ziga xos badiiy – publisistik kashf etadi.”¹

Haqiqatdan ham uning ocherklarida obrazli fikr, qahramon obrazidagi, uning ma'naviyatidagi bosh xususiyatni tasvirlash orqali davr va jamiyatning muhim voqealar taraqqiyoti tamoyillarini ko'rsatib beradi. Uning ko'pgina ocherklari Qarshi cho'li va uni o'zlashtirayotganlar haqida hikoya qiladi. Ularda saraton qizig'ida, kunning tig'ida mehnat qilayotgan, quruq va bo'z yerlarini o'zlashtirib, cho'lda hayot yaratayotgan cho'lquvarlar mehnati ulug'lanadi. Uning “Oltin vodi” to'plamiga kirgan ocherklarining aksariyati ana shunday xarakterda.

Darhaqiqat, Amudaryo etaklarida ikki million gektarli ulkan Qarshi dashti yastanib yotishini ko'pchilik biladi. O'zbek xalqi ana shu qadimgi daryo – Amudaryo suvini cho'lga oqizish, sahroda oltin vodi bunyod etishni asrlar boyi orzu qilib keldi. Lekin o'tmishda bu istak sarobdek yo'q bo'lib ketdi, ro'yobga chiqmadi.

Samar Nurov ocherklari mavzu va muammo nuqtayi nazaridan ham bir-birini to'ldiradi. Uning “Chin mavjlari” va “Tug'ilish” nomli ocherklarida cho'lning qaqragan siynasini yashnatish uchun bunyod etilgan yirik suv inshootlari – Chimqo'rg'on va Pachkamar suv omborlari qurilishi va bu qurilishda jonbozlik ko'rsatgan mehnat pahlavonlari haqida hikoya qilinadi. Ocherkning bosh qahramoni Safar aka suv ombori qurilishida “qirq hunar egasi”ga aylanadi. U ham

buldozerchi, skreyperchi, greyderchi, ekskavatorchi. Turli millat vakillaridan bo'lgan do'stlari bilan cho'l qoynida yangi dengiz bunyod etadi. Ocherkda Safar akaning fidoiyligi ishonarli tasvirlangan. Buni Sardor akaning gapidan ham yaqqol sezsa bo'ladi: "Ha, dengiz bo'ladi-, gapga aralashdi Safar aka suhbatga yakun yasab, - to'g'oni yeti kilometr, balandligi o'ttiz yetti metr keladi, dengizimiz kunchiqarga qarab ellik kilometrga cho'ziladi, unda yarim milliard kubometr toshqin suv yig'iladi. Qani, dengiz bo'lganda ham haqiqiy dengiz demasdan ko'rchi, oshno..."

Ocherkda tasvirlanayotgan voqea muallif tilidan hikoya qilinadi. Muallif obrazining berilishi va uning tilidan hikoya qilinishining esa o'z asosi bor. Chunki "Chim mavjlari"da tasvirlanayotgan voqealar, unda amalga oshirilgan bunyodkorlik ishlari suvombori sifatida tanlangan joy – "dengiz"ning tagida qolib ketgan qishloqlar va bu qishloqlar aholisining boshqa hududga ko'chirtirilishi muallif ko'z o'ngida sodir bo'lgan. Yanada aniqrog'i muallif Chimqo'rg'on suv ombori qurilshida ekskavator mashinistining yordamchisi bo'lib ishlagan.

"Tug'ilish" ocherkida muallif Pachkamar suv omborining cho'l o'zlashtirilishi borasidagi o'rni haqida hikoya qilar ekan, tog' ustida dengiz yaratish jarayonida o'z zamondoshlaridan birining qayta tug'ilishini hikoya qiladi. Xususan, Davlatning hayotda qayta tug'ilishi jarayoni orqali, mehnatning inson hayotidagi o'rni, jamoaning tarbiyasi ishonchli tasvirlangan. Ocherkda epizodik tarzda berilgan suv ombori qurilishining boshlig'i Respublikada xizmat ko'rsatgan irrigator, mehnat qahramoni M.Sherbakovning quyidagi so'zlari orqali uning rahbarlik qiyofasini kitobxon ko'z o'ngida jonlantiradi:

"Boshliq yigitning bir oz ma'yus, chiroyli qora ko'zlariga yana tikildi: "Odamning yomoni yo'q, tarbiyaning yomoni bor. Yoshligida biror yo'l ko'rsatuvchi odam bo'lmagan, inson mehri, himmatini ko'rmay o'sgan. Qum orasidan chiqqan oltinday yaltillab ketsa ajab emas. Eng muhim, ishlayman, mehnat bilan dog'ni yuvaman deb kelgan yaxshi so'z, ishonchning gadosi. Ishonmasang butun umri odamlarga ishonmay ketishi mumkin... Qing'ir qo'l, dog'li vijdon bilan sahroda ravon kanal qazib, toza suv keltirib bo'lmaydi" ("Oltin vodi", 20-bet).

Samar Nurov ocherklarining mavzu doirasi tobora kengaya bordi. Buni, ayniqsa, "Moviy orol" nomli ocherkda ko'rish mumkin. Ocherkda Orol muammosining kelib chiqish sabablarini aniqlaydi. O'sha yillari ba'zi olimlar issiqlik va boshqa omillar ta'sirida Orol suvi kamayib ketayotganini qayd etishgan edilar. Samar Nurov Qarshi cho'li

o'zlashtirilishi va boshqa kanallarga suv olinishi munosabati bilan Orolni ta'minlab turgan asosiy tarmoq – Amu suvining qariyb hammasi sug'orishga sarflanib dengizga yetib bormasligini ko'rsatadi. "Professor V.L.Shulovning hisobiga qaraganda, - deb yozadi kengaytirilishi natijasida 1980-yilga borib, daryoning sakson foiz suvi sug'orishga sarflanib dengiz sathi 19-20 metr pasayib ketadi".

Amuning quriy boshlashi o'lka tabiiy sharoitiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, albatta. Bu hol hozirdanoq sezilmoqda. Borsakelmasdagi mashhur qo'riqxonada direktori Lidiya Smirnovanng ko'rsatishicha, Orol yashillik chekinib, eng nodir parrandalar, hayvonlarning soni kamayib keta boshlagan. "Baliqlar urug' qo'yadigan joylar qurildi. Orol bir vaqtlar besh yuz ming sentnerlab baliq tutilar edi. Hozir bu raqam yuz ming sentnerga tushib qoldi".

Ocherkchi Orolning bundan keyingitaqdirini ham faktlar asosida tadqiq etadi. Bu masala bo'yicha mutasaddi taniqli mutaxassislarning fikrlarini o'rganadi. "Orol qurisa nima bo'ladi?" degan savolga mutaxassislarning javobidan ayanchli manzara hosil bo'ladi. Pomir va Tyanshanda yig'iladigan suvning bir qismi yerga singib Qizilqum ostidan Orolga sizib boradi. Orol qurisa yer osti suvlari 20-30 metr pastga sizib, artezian quduqlaridan suv chiqmay qoyadi, yaylovlar xarob bo'ladi, sekundiga 36 metr esadigan Orol shamoli ekinzorlarga qum, chang va tuz yo'gdiradi" (60-bet).

Ma'lumki, Orol boshiga ko'lanka solib turgan bu falokat o'lkamiz tabiati uchun jiddiy xavfdir. Bu xavfning oldini olmoq uchun har yili Orolga qirq ming kub suv quyilib turishi kerak. Bu suv qayerdan olinadi? Muallifni ana shu muammolar o'ylantiradi. Orolni saqlab qolish loyihalaridan biri Sibir daryolarini O'rta Osiyoga oqizish muammosidir. Bu juda katta iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy ahamiyatga egadir. Bu sobiq ittifoq rahbariyatining tadbirlaridan edi. Katta avlod vakillari yaxshi eslasalar kerak: bu tadbir o'z paytida ancha –muncha bahsga sabab bo'lgan edi. Sobiq Ittifoq matbuotida rossiyalik mutaxassislardan ham, o'zbekistonlik mutaxassislardan ham bu tadbirni loyihani qo'llab-quvvatlovchilar bilan birga bu loyihaning zararli tomonlari haqida bot-bot maqolalar fikrlar e'lon qilingan edi. Sobiq Ittifoq tarqalib ketgach, bu masala unchalik ham kun tartibiga qoyilmadi. Chunki, bu ikki-uch mustaqil mamlakatlarning ichki va tashqi siyosatiga bog'liq bo'lgan va tashqi siyosatiga bog'liq bo'lgan xalqaro muammo tusini oldi.

Samar Nurov ocherklarida u qaysi muammo bo'lmasin, an'anaviy-axloqiy yoki ijtimoiy-iqtisodiy muammomi uni ma'naviy-psixologik tadqiqot hamda obrazli yo'sinda badiiy talqin etish yetakchlik qiladi.

ФИҚРАЛАР ВА ИНСОН РУҲИЯТИ МАНЗАРАЛАРИ

Н. Акрмалиева, АнДУ магистранти

“Фикра” сўзи адабиётимиз тарихида “фикраи рангин” йўсинида бирикмали қўлланган бўлиб, у адабий жанрни эмас, балки асарлардан олинган гўзал парчаларни англатган. Фарида Афруз фикрани жанр мақомига чиқариб, бу ном остидаги битикларида ўз руҳиятининг парчаларини ифодалашга уринган.¹ Фикралар учун ташқи шакл атрибутларга амал қилиш эмас, унда фикр ва руҳий ҳолатнинг динамик ҳаракати ифодаси муҳим.

Фикра истилоҳ сифатида тазкира типидagi асарлардаги маълум ижодкор асаридан олинган парчани ифодалаб келган. Бундан кўринадики, шоира фикраларида ҳам руҳият парчалари ўз аксини топган. Фикраларда воқеа тасвири мавжуд эмас, ҳатто унда ортиқча тавсиф-у тафсилотлар ҳам йўқ. Фикраларда шоиранинг маълум бир ҳолатга, воқеага якуний хулосаси, лўнда қараши ўз аксини топган:

Тафаккур ухлаганида – ошқозон уйғонади

фикрасида шоиранинг тафаккур ухлаганида ошқозоннинг уйғониши ҳақидаги лўнда ва қисқа хулосаси оддий ахборот сифатидагина берилмайди. Унда мавжуд ҳолат натижасида лирик субъект қалбида пайдо бўлган туйғу тасвири ҳам борки, уни ҳис қилиш учун фикрадаги шоира ифодаламоқчи бўлган фикрни англашимиз лозим. Фикрламаслик, яъни тафаккур қилмаслик натижасида фақат ошқозон, яъни қорин дарди уйғонар экан. Тафаккур қилмаслик бир шахсга тегишли бўлса, у даражада фожеа эмас, лекин у микробдек инсониятга тарқалса-чи? Бундан ортиқ фожиа йўқ. Фикрада ана шу фожиани ангалаган қалб тўлғонишлари ўз аксини топган.

¹Қ. Йўлдошев. Улкан туйғуларнинг мўъжаз суратлари // Тасбеҳ.-Т.: Шарқ, 2007, Б.9

Фарида Афрўз фикрани жанр мақомига чиқариб, бу ном остидаги битикларида ўз руҳиятининг парчаларини ифодалашга уринган. Шоира фикрнинг шаклий хусусиятларини қатъийлаштиришга, ундаги сўзлар миқдори ва битик композициясини тайин этишни мақсад қилмаган. Лекин фикрларда фикр билан биргаликда суратланган руҳий ҳолат ҳаракати сезилиб туришини таъминлашга эришган. Уларда тугалланмаган ҳаракат динамикаси, айтилганларни ҳаёлан давом эттириш имкони бор.

Бир қарашда, Фарида Афрўзнинг фикралари “қийқим фикрлар” ёки “дафтар ҳошиясидаги фикрлар”, “ёзувчи ён дафтарида” тарзида номланадиган мўъжаз битикларга ўхшаб кетади. Лекин бу фақат бир қарашда, холос. Аслида, Фарида Афрўзнинг фикраларида руҳият чизгилари, сезимлар манзараси, ҳаракатдан тўхтамаган фикр динамикаси мавжуд.

Чунончи, “Кўнгли чўккан одамнинг елкасида тоғ ухлайди” фикрасини шунчаки ҳаётий кузатиш ёки фикрий тўхтам деб бўлмайди. Чўккан кўнгил ҳақидаги ўй ўқувчига ҳам ўтиб, уни безовта қилади. Ёки “Ижод йўли мисли карвон йўлидир. Унинг қай манзилга, қай ҳолатда етиб бориши сарбонга – устозга боғлиқ” ва “Шеърят – баланд тоғ чўққисидаги шифобахш булоққа ўхшайди. Унга фақат ўзинг чиқиб борасан. Булоқдан юз – кўлингни ювиб, бир қултум ичганингдан кейин эса ортга сира ҳам кетгинг келмай қолади”, ёхуд “Уммони бор томчисини қизғанмайди” каби фикраларида ҳам ҳаракатдан тўхтамаган руҳий ҳолат суратланган. “Бойнинг аҳмоқлиги эриш туюлар экан, одамга, қашоқнинг донолиги каби...” фикраси хусусида кўп ўйлаш, узоқ мулоҳаза юритиш ва турли хулосаларга келиш мумкин.¹

Фарида Афруз фикраларида ижтимоий воқеликка дардчил киноявий муносабатни кўрамиз. Фикрларда ижтимоий воқеликда омма томонидан қадрият сифатида қабул қилинган ҳодисаларга муаллифнинг киноявий муносабати берилади. Фикрларнинг лирик қаҳрамони ҳамма томонидан қабул қилинган нормалар билан келиша олмайди, мантикий қолипларга парадоксал муносабат билдиради:

¹Қ. Йўлдошев. Улкан туйғуларнинг мўъжаз суратлари // Тасбеҳ. -Т.: Шарқ, 2007, Б.10

“Поданинг ўртасида бўл!”-дейдилар.

Менинг эса, сира, подага киргим келмайди.

Халқимиз орасида бу мақолнинг “қозикнинг боши ҳам , охири ҳам бўлма, ўртаси бўл ”,-деган варианты ҳам учрайди. Шоира кўпчилик томонидан қабул қилинган фикрга зид гапни айтади. Фикрадан пода эмас, фикрловчи одам, омма эмас, индивидуал шахс бўлишга интилан лирик субъектнинг дардчил руҳияти парчалари аксланади.

Фикраларни бир марта ўқиган ўқувчи унинг ботинидаги мазмунни бирданига англаши мушкул. Уларни тушуниш учун эса ўқувчидан махсус тайёргарлик талаб этилади. Хусусан, унинг:

Кўйнингда нонинг бўлмаса, ортингдан итинг ҳам эргашмайди фикрасини турлича талқин қилиш ва давом эттириш мумкин. Одамнинг кўйнида нони бўлмаса, ортидан ити ҳам эргашмас экан, унинг пули бўлмаса дўстлари ва яқинлари ҳам бўлмаслиги ёки инсонга моддий жиҳат ҳам сув ва ҳаводек зарур эканилигини англашимиз мумкин. Фикра худди ўзбек халқининг асрлар оша шаклланган мақолига ўхшайди. Биз биламизки, мақолдаги қатъий ҳукм халқнинг минг йиллар давомида шаклланган тажрибаси натижаси ўлароқ майдонга келади. Шу каби фикраларда шоиранинг ҳаётий кузатишлари ва тажрибаси асосида юзага келган яқиний ҳулосаси, фикри қатъий ҳукм сифатида берилади.

Фарида Афрўз фикралари турли шаклларда ёзилган. Айрим фикралар насрий йўлда ёзилади:

Кўпдан қуён қочиб қутулолмас, деганлари рост, чунки, қувганларнинг ҳаммаси ҳам мен тутсам, дейди-да уни.

Бундай фикраларни насрий шеър дейишимиз мумкин. Насрий фикралар ҳам ритмик жиҳатдан ўлчовга солинмаган, нутқий жиҳатдан насрий йўлда ташкилланган. Юқоридаги фикрада ҳам лирик субъектнинг “кўпдан қуён қочиб қутулмас” мақолига киноявий муносабати акс этган. Шоиранинг киноявий муносабати фикранинг “чунки, қувганларнинг ҳаммаси ҳам мен тутсам, дейди-да уни” қисмида ифодаланади. Бу фикрада қуён –ёлғиз, бирлашмаган, ноаҳил ва қўрқоқ инсонларнинг рамзий образидир. Шоиранинг ноаҳиллик ва қўрқоқлик натижасида инсонлар тушадиган ҳолатга дардчил муносабатини сезиш мумкин.

Айрим фикраларда эса сарбаст шеър элементлари устунлик қилади:

Осмоннинг остида ҳамма нарса омонат,
Мангулик – ернинг тагида.

фикраси ритмик жиҳатдан нутқий бўлакларга- мисраларга бўлинган бўлиб, бу нарса график ва интонацион жиҳатдан таъкидланган. Фикранинг биринчи мисрасида осмоннинг остидаги нарсаларнинг омонатлаги ҳақидаги лирик субъект хулосаси берилади ва у иккинчи мисрадаги ернинг тагидаги мангулик ҳақидаги фикр билан параллел берилиб, қиёсланади. Фикрада лирик субъект қалбидаги бу дунёда ҳамма нарсанинг ўткинчилиги ҳақидаги дардли туйғусини сезамиз.

Шоира фикраларида фалсафий мушоҳадага чорлаган вазият ҳақида узундан-узун таърифу тавсифлар берилмайди, балки ана шундай вазият ҳақида якуний ҳукм ёки лўнда хулоса берилади:

Шоир шамолда шам кўтариб кетаётган кимсадир

фикрасини бир марта ўқиган ўқувчи муаллиф нима демоқчи эканлигини тушунмайди. Муаллиф учун шоирнинг кимлигини англатиш ва унга таъриф бериш бош мақсадми? Муаллиф мазкур фикрада ижодий тахайюлидаги шоир ҳақидаги фикрни берар экан, унинг оқибатида шоира қалбида пайдо бўлган дарднинг суратини ҳам муҳрлайди. Фикрадаги аллитерация ва ассонанс тасвир воситалари ўқувчи қалбига шамолнинг шовуллашини ҳамда унда инсониятга ёруғлик улашиш мақсадида қийналиб кетаётган кимса-шоирнинг ҳолатига дардчил муносабатни олиб киради. Дарҳақиқат, шоир ўзи учун эмас, башариятга зиё тарқатиш мақсадида ижод қилади, лекин унинг шами зиёсини ўчиришга ҳаракат қилаётган шамоллар-жаҳолат аҳли мавжудки, ижодкор уларга қарши доимо курашади. Фикрада айтилиши сезимлар манзараси акс этган. Шоирга нисбатан дардчил сезимлар манзараси унинг “Шоир-ўликлар ичинда тирик, тириклар ичинда унут зотдир”, “Шоир –бахтсизлар юртининг султонидир” каби фикраларида ҳам давом этади.

Донишмандлик –баланд девор
Унга ҳамма ҳам мўралайвермайди.

фикрасида донишмандлик баланд деворга ўхшатилади. Баланд деворга эса ҳамма ҳам чиқа олмаслиги ҳаётий мантиқ. Шоира айтишди шу ҳаётий мантиқдан ҳамма одам ҳам донишманд бўла олмаслиги ҳақидаги лўнда хулосасини беришда фойдаланади. Лекин шоиранинг мақсади хулоса ёки фикр айтишгина эмас. Фикрада ўзи ҳеч нарсани билмай туриб, донишманд бўлишга даъво қилаётган инсонларга киноявий муносабатни, лирик субъект қалбидаги дардчил истеҳзони сезамиз.

Ақл ҳайвонда ҳам бор,
фақат у мақтанишга уялади

фикрасида эса мақтанчоқ инсонларга нисбатан танбеҳомуз туйғуни ҳис қиламиз. Фикрада мақтанчоқ одам ҳақида умуман гап йўқ, шоира ўқувчига “мақтанма” дея панд-насихат ҳам қилиб ўтирмайди. Шоиранинг маҳорати шундаки, бадиий матндаги ҳайвоннинг мақтанишдан уялиши ташхиси орқали у ҳақидаги фикрни ўқувчига англатади.

ЎЛМАС УМАРБЕКОВ АСАРЛАРИДА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР ВА УРФ-ОДАТЛАР ИФОДАСИ

Н. Саттибоева, АнДУ магистранти

Ўлмас Умарбеков қаламга олган қаҳрамонлар ўзларининг меҳри дарёлиги, юксак эътиқоди, она-Ватанга, дўстга чексиз садоқати, чин муҳаббати, оналик меҳри, аёллик латофатини ҳаёси, кўйинки, барча шарқона ғазилатлари билан алоҳида ажралиб турадиган самимий, оқкўнгил ва бағри олам қадар кенг инсонлардир. Энг муҳими, бу қаҳрамонлар сиз билан бизнинг орамызда, ёнимизда яшаётган одамлардир. Биз уларни ҳар куни кўрамыз, суҳбатлашамиз, у ёки бу яхшилигидан баҳраманд бўламыз. Ўлмас Умарбеков асарларида тасвирланган қаҳрамонлар ҳақидаги ҳикояларни ўқиганимызда эса “Бу фалончи эмасмикин? Ахир у ҳам худди адиб тасвирлаган қаҳрамонга ўхшайди, мудом ўзгаларга яхшилик қилади, эл-юрт манфаати йўлида жон қўйдирадиган, ёвузликдан нафратланади, ҳақиқат учун курашади”, -

деймиз. Булар шуни кўрсатиб турибдики, Ўлмас Умарбеков ҳикоя ёзадими, қисса ёки роман ёзадими, уларнинг қаҳрамонларини халқ орасидан олади. Бу айтишга осон. Боиси ёзувчи у ёки бу қаҳрамон тимсолини яратиш учун ҳаётни синчиклаб кузатишга, қаҳрамонларни, халқ ҳаёти, урф-одатларини ойлаб-йиллаб ўрганишига тўғри келади. Ана шундагина ёзувчи яратган қаҳрамонлар ҳеч қачон китобхон ёдидан чиқмайди.

Инсоний изтиробларни таҳлил қилиш инсоннинг барча фаолияти; руҳий ҳолати, борлиққа ва одамларга бўлган муносабати, ўй-фикри, ички кечинмаларини ифодалаш демакдир. Бу ҳол туйғуларнинг ҳаққоний манзараси билан уйғун келса, асарнинг бадиийлиги янаям ортади. Чунки инсоннинг бирорта фаолияти у ва бу маънода изтиробсиз кечмайди. Айниқса, маънавий юксак одамларда бундай жиҳат бевосита туйғулар тарбиясига боғлиқ. Инсон қачонки ўз онг йўналишини олам ва одам гўзаллигининг ботиний мазмунини англашга йўналтирса ва англаш қобилиятига эга бўлса туйғулар тарбияси амалга ошади. Бу ҳолатни таҳлил ва талқин қилиш инсоннинг гўзаллигини, яъни ички оламини инкишоф қилишдир. Ўзбек насрида, хусусан, Ўлмас Умарбеков ҳикояларида худди шу нарсага эътибор жуда кучли. Маънавият олами инкишоф қилинган. Бу ҳолатни ёзувчининг қатор асарларида учратиш мумкин.

Ўлмас Умарбековнинг “Менинг ўғил бола жияним” ҳикоясини Афғонистонда бўлган урушга нисбатан қўйилган айбнома дейиш мумкин. Боиси ҳикояда афғон уруши туфайли сўнгсиз алам ва кулфатларга дучор этилган, тирик туриб севган кишисидан айрилган ўзбек аёлининг қисмати ҳақида ҳикоя қилинади.

Орият, шаън, номус каби фазилатлар инсоннинг азалий қадриятларидир. Бундай фазлат эгалари жўмард одамлар ҳисобланган. Ўлмас Умарбековнинг “Менинг ўғилбола жияним” ҳикоясининг қаҳрамони - Ўғилой шундай одамлар сирасидан. У фақат ўзининг, оиласининг шаънини ўйлаш билан кифояланмасдан, қишлоғи ва Ватанининг ор-номусини ҳам ўйлайди, ўзини бунга жавобгар ҳисоблайди, қишлоқ шаънига гард юқтирмасликни ўзининг инсоний бурчи деб ҳисоблайди.

Ҳикоя қаҳрамони Ўғилой шаддод, меҳнатсевар ва покиза қалб эгаси. Ҳикоя тоға тилидан ҳикоя қилинади. Тоғаси Ўғилойнинг ўсмирлигидан бошлаб бошдан кечирган барча-барча саргузаштларини ҳикоя қилиб беради.

Ўғилой ўқишга кириш ниятида шаҳарга - тоғасиникига келади. Бироқ ўқишга киролмайди. У Ботирали билан турмуш куради. Фарзандли бўлишади. Сўнг Ботиралини Афғонистонга олиб кетишади. Ботиралининг бедарак йўқолганлиги ҳақида хабар келади. Ўғилой Тошкентга келиб ҳарбий идоралардан Ботиралини суриштириб юрганда бу дардни кўтаролмай қайнотаси вафот этади. Ўғилой Афғонистондан олиб чиқиладиган солдатлар орасидан Ботиралини тополмайди. Бир офицер Ўғилойга Ботирали Қодиров тирик эканлигини, лекин асирга тушганлигини, унинг қаердалигини билмаслигини айтади.

Ўғилой Ботиралининг Покистонда эканлигидан хабар топади. Ўғилой учун ор-номус кураши бошланади. Ўғилойнинг дадаси машинасини сотиб, қизига йўлкира қилгани беради. Ўғилой кўп машаққатлар билан Ботиралини топиб боради. Ботирали Карочи шаҳридаги дўконлардан бирида ишлаётган, уйланган, иккита фарзанди ҳам бор экан. У асир тушган, уни Ҳасан-Ҳусан исмли ака-ука афғонлар асир қилиб олишган экан. Қишлоғига олиб келиб Ботиралини ишлатишибди. Ботиралининг кўли гуллигини кўриб, сингилларини унга никоҳлаб беришибди. Ботиралига “Уйланмасанг ўлдириб юборамиз” дейишибди. Ботиралининг рози бўлишдан бошқа иложи қолмабди. У уйланиб, озгина кўниккандан кейин, эркин юра бошлагандан кейин қочмоқчи экан. Аммо иложи бўлмабди.

Ўғилой Ботирали ҳақида уйдагиларга айтмайди. Қайнука, қайинсингиллари, қайнонаси ташвишида яшайди. Уларга: „Ботирали асирда, ҳеч қаерга чиқолмайди, хат ҳам ёзолмайди, ҳаммаларингга салом деди”,- дейди. Ташқаридагилар учун бир қоп ёнғоқ, бир гапириб ўн кулиб яшаётган Ўғилойнинг тоғасига айтган қуйидаги иқрори қалбингизни ларзага солади:

Лекин тоға, бир нарсага ҳеч тушунолмаيمان. Покистонга бориб келганим, Ботиралини кўрганим, ўша ёқда у бошқа турмуш куриб кетганим худди тушга ўхшайди. Одамни эзадиган, йиғлатадиган туш... Ҳеч ишонгим келмайди. Ҳамма кўрганларим ёлғонга ўхшайди. Намангандаям, Паркатдаям эшик ланг очилиб, Ботирали кириб келадигандай бўлаверади. Келиб Бахтиёрни кўтаради. Бўйнига ўтқазади. Мени бағрига босиб, бошимдан ўпади... Ўйиб, ўйиб билагимни чимчиласамам кўз олдимда пайдо

бўлаверади... Биламан, Покистонга бориб келганим туш эмас, ҳақиқат. Барибир ишонгим келмайди. Туш дейман. Туш-а, тоға?¹

Агар Ўлмас Умарбеков тасвирлаган Ўғилойдан бошқа аёл бўлганда балки бундай шафқатсизликка бардош беролмаган, додвой қилиб оламини бузган бўлармиди? Ахир Ўғилой ҳам она, у ўғли Бахтиёрни отасиз улғайишини хоҳламайди. Бундан ташқари ўртада муҳаббат аталмиш пок туйғу ҳам бор. Боиси Ўғилой Ботиралини севган, ҳаётини усиз тасаввур қилолмайди. Бироқ Ўғилой буларнинг ҳаммасига сабр бардош билан чидайди. Чунки у ўзбек аёли, унда орият ва номус ўта кучли. Энг муҳими, у виждонли ва бағри кенг. Етти ўлчаб бир кесадиған аёл. Шунинг учун ҳам у барча қийинчиликларни ўз зиммасига олишга қарор қилади. Ботиралининг янги оиласини бузишни, фарзандларини етим қолдиришни истамайди. Мардларча ёпиғлик қозон ёпиғлигича қолишини хоҳлайди. Ўзи ичида минг ўлиб, минг тирилса ҳам бошқаларда Ботирали ҳақида умид уйғотишга, яхши таассурот қолдиришга ҳаракат қилади. Албатта, бундай тантилик, олийжаноблик кўрсатиш Ўғлойдан учун осон эмас. Инсон учун азиз кишисини ўз қўли билан ўзга аёлга бериб келиш ўлимдан ҳам оғир жудоликдир. Ўғилой ана шундай мард ўзбек аёлининг тимсолидир.

Ўлмас Умарбеков қаҳрамонлар характерини шаклланишини кўрсатиш орқали китобхонни ҳеч қайси миллатда бўлмаган ўзбекона урф-одатларимиз, ўзбекона феъл-атвор ва шарқона фазилатларимизнинг сир-синоатларига шерик қилади. Натижада Ўлмас Умарбеков яратган ҳар бир образ ўз шакл-шамойили, асардаги ғоявий вазифасидан ташқари, характернинг бирон томонини очишга, ёритишга хизмат қилади.

АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИГА ХОС НОЗИКЛИКНИ ИФОДАЛОВЧИ АЙРИМ ЁР СЕМАЛИ БИРЛИКЛАР ХУСУСИДА

Н. Баҳодирова, НамДУ талабаси

Алишер Навоий ўзбек мумтоз адабиётининг энг йирик вакилидир. Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, ўзбек адабиёти юлдузлар тўла осмон бўлса, Навоий мана шу самонинг порлоқ

¹ Умарбеков У. Танланган асарлар. I жилд. - Тошкент: Шарқ НМК, 2002, 429-бет

куёшидир. Унинг асарларида кўнгил кечинмалари, қалб оғриқлари, юрак титроқлари самимий ва таъсирли ёритилган. Буюк шоирнинг бу борадаги ўрни ҳақида Юртбошимиз Ислон Каримов: *“Инсон қалбининг қувончу қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан кам топилади”*, – дея эътироф этганларида ғоят ҳақли эдилар.

Инсон қалбига ҳам қувонч, ҳам қайғу олиб кирадиган, ўйга толдирадиган бир туйғу борки, унинг номи ҳаммага таниш, бу – муҳаббат! У ҳақида барча шоиру носирлар қанча-қанча сатрларни битганлар, бироқ унинг таърифу тавсифи ҳеч қачон тугамайди. Алишер Навоий ҳам ўзининг асарларида бу илоҳий туйғуни тараннум этади. Уларда ошиқнинг муҳаббати, маъшуқанинг малоҳати пафос билан тасвирланади. Ўзбек мумтоз адабиётида ҳасби ҳол тасвиридан тортиб сиёсий қарашларгача ишқий сатрлар қатига сингдириб юборилган. Асосий мавзу муҳаббат экан, ошиқ ва маъшуқа тимсоллари энг муҳим поэтик образлардир. Ёр тимсоли мумтоз адабиёт вакиллари томонидан турли ўхшатишлар, чиройли сифатлашлар ёрдамида тасвирланган. Алишер Навоий ҳам бу анъанани давом эттиради ҳамда айни пайтда турли янгиликлар қўшади, янада бадиий тус беради.

Навоий ёрнинг гўзаллигини англатиш, кўз олдимизда яққолроқ намоён этиш учун поэтик манзарага қараб турли-туман сўз ва бирикмалардан фойдаланади. Шоир шеъриятида ёр тимсолининг ҳар бир хислати ҳар томонлама мукамал тасвирлаганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Ёрнинг зоҳирий ва ботиний олами гўзалликлари, нози, истиғноси, меҳри ва жафосини тараннум этиш учун ёр семали бирликлардан кенг фойдаланилади, ҳар бир жиҳатга алоҳида эътибор қаратилади. Хусусан, ёрнинг қоматини ифодалаш учун *сарв, сарвқад, сарвқомат, қадди хушрафтор* каби бирликлар ишлатилади. Маълумки, мумтоз шеъриятимизда ёр нафақат хушқомат, балки жуда ҳам нозик ва нозли. Алишер Навоий ёрни гўзалликда гулнинг нозик гулбаргларига қиёслайди:

*Баҳору богдин ортар малолату дардим
Ки, йўқ чаман аро гулбарги нозпарвардим.¹*

¹ Навоий А. МАҚ, 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990, 293-б. Китобдан олинган кейинги шеърини парчаларда жилд ва саҳифа кўрсатилди.

Форсий изофа бўлган *гулбарги нозпарвард* нозли гул, гулдек гўзал ёр маъносини англатади. Маълумки, гулбарглар ғоят нозик бўлади, шоир унга *нозпарвард* сўзи билан изоҳ бериш орқали маънони янада кучайтиради. Ушбу сўз “*нозли, ноз қилишга ўрганган*”; “*эрка*” маъноларини англатади.¹

Табиатдаги кўплаб нозик хилқатлар ошиққа гўзал маъшукани эслатади. Шоир бундай ўхшатишлар асосида ёр маъносини ифодаловчи кўплаб бирликлар яратади ва улардан унумли фойдаланади. Хусусан, ёрни нозикликда янги экилган ниҳолга менгзаш мумкин:

*Не нахлқомат экинким, кўнгул хароби эрур,
Не турраким қаро жонимда печу тоби бор.* (6, 113)

Маъшукасининг ғоят нозиклигидан ҳайратланган ошиқ уни *нахлқомат* деб атайди. Бу қўшма сўз арабча *нахл–ниҳол* ва *қомат* сўзларининг бирикувидан ҳосил бўлган. Ҳозирда *нахл* сўзи қўлланмаса ҳам, арабча, форсча сўзлар кенг ишлатилган Навоий яшаган замонда у фаол қатламда бўлган ва бошқа сўзлар билан бемалол алоқага киришган. Қуйидаги байтда фикримизнинг исботини кўришимиз мумкин:

*Лаълинг олса чоклик бемор кўнглумни, не тонг,
Эй малоҳат нахли, чунким хастасиз бўлмас рутаб.*²

Ўзбек тилида бу сўзнинг сифатдош шакли бўлган *ниҳол* кенг қўлланади. Навоий ёрга мурожаат қилишда бу лексемадан ҳам унумли фойдаланади:

*Эй ниҳоли ноз, оҳимдин ҳазар қилким, букун
Кўп кўҳан пайкар шажарни йиққудектур сарсарим.* (6, 288)

Арабий *ниҳол* ва форс-тожикча *ноз* сўзларининг қўшилуvidан ҳосил бўлган ушбу изофали бирикма ўзида ёрнинг ҳам нозиклигини, ҳам нозлилигини ифодалайди. Нозиклик маъносини

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик (Э. Фозилов таҳрири остида), 2-том. – Тошкент: Фан, 1983. 472-б.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.59.

кучайтириш учун шоир *ниҳол* сўзини *нозик* сифатловчиси билан бирга ишлатади:

*Сарвдек хазро либосинг бирла, эй **нозик ниҳол**,
Тўтиесен жилвагар, шаккар санга ширин мақол.*¹

Алишер Навоий *ниҳол* сўзига қўшимча маънолар юклаш учун уни турли сифатлашлар билан бирга қўллайди. Масалан, *зебо ниҳол*, *раъно ниҳол* каби. Уларда ёрнинг нозиклиги билан бирга гўзаллиги ҳам эътироф этилади:

*Қоматингга ҳар замон юз жилва, эй **зебо ниҳол**,
Нотавон кўнглумга ҳар бир жилвасидин ўзга ҳол.* (1, 352)

Зебо ниҳол бирикмаси таркибидаги *зебо* сўзи тожикча *зеб* отига -о қўшимчасини қўшиб ясалган бўлиб, асли *безакли* деган маънони англатади. Юқоридаги байтда ёрнинг жилва қилиши айтишу маъно орқали далилланган.

Раъно сифатлаши орқали эса ёрнинг гўзаллиги янада аниқроқ англашилади. Бу сўз одатда *гул*, *сарв* сўзлари билан бирга қўлланади. *Ниҳол* сўзи билан қўлланиши эса шоирнинг ижодий топилмаларидан биридир:

*Гулианингдаин елдек, эй **раъно ниҳол**,
Мен ёмон бордим, вале сен яхши қол.*²

Раъно сўзи арабча бўлиб, ўзбек тилига “қизил ёки сариқ рангли хушбўй гул” маъносида ўзлашган. Кўчма маънода эса “гўзал ва барно” маъносини англатади, айтишу маъноси билан атоқли от сифатида ҳам ишлатилади.

Юқоридаги шеърий парчаларда ёрнинг юзи ва қомати таърифланган бўлса, қуйидаги байтда ёрнинг қомати ва кўзлари эътибор марказида:

*Бу чаман раъноларига йўқтурур бўйи вафо,
Савсани озоддин кеч, **наргиси фаттондин** уз.* (6, 142)

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – Б.343. Китобдан олинган кейинги шеърий парчаларда жилд ва саҳифа кўрсатилди.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.275.

Савсан ҳозирги гулсапсарга тўғри келиб, оқ, пушти, зангори, бинафша ёки сариқ гулли кўп йиллик ўсимликни ифодалайди. *Савсани озод* бирикмаси эса “оқ савсан”, “қомати келишган” маъноларини билдиради.¹ Ёрни *сарви озод* деб аташ анъанавий ўхшатиш бўлса, *савсани озод* бирикмаси Навоийнинг ижодий топилмасидир.

Наргис сўзи форс-тожикча бўлиб, оқ, сариқ гулни ифодалайди. Юнон мифологиясига кўра, Наргис – ўз ҳуснига ошиқ бўлиб, шу ишқдан ҳалок бўлган ва маъбудлар томонидан шу номдаги гулга айлантирилган ёш йигит.

Кўзларнинг латофати ҳамда кичиклиги бу ўхшатиш учун асос бўлган. Ёрнинг кичик бир аъзосини айтиш орқали унинг ўзини тушуниш синекдоха санъатини рўёбга чиқарган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу сўз асл маъносида ҳамда *Наргис*, *Наргиз*, *Наргиза* шаклларида атоқли от сифатида ишлатилади.

Юқоридаги мисралардан кўриниб турибдики, Навоий ўз асарларида ҳеч бир сўзни тасодифан қўлламайди, аксинча чуқур мантиқ, шоирона тафаккур ва тахайюлга таяниб иш кўради. Шоир сўзларнинг нозик маъно қирраларини худди заррабин орқали кўраётгандай англайди, моҳир заргардек саралайди ва маржондек сатрларга тизади. Мана шу жиҳатлари билан Навоий шеърини ўзбек поэзиясининг гултожигга айланган, десак муболаға бўлмайди.

ОБРАЗЛИ ИФОДА ВА БАДИИЙ МАҲОРАТ

С. Ёкубова, ТДПУ талабаси

Маълумки, шеърят воқеликка эҳтиросли муносабатни ифодалаши, ҳис-туйғу ва кечинмаларни таъсирчан акс эттириши билан сўз санъатининг бошқа турларидан ажралиб туради. Ундаги ҳар бир образ, деталь ва тасвирий воситалар руҳий кечинмаларни акс эттиришга ёрдам беради. Профессор Б.Саримсоқов таъкидлаганидек: “*Ҳар бир янги шеър – янги бир ҳодиса. Демак, унинг ўз табиати, ўз кечинмаси, ўз образлар жилваси мавжуд. Шундай экан, умуман шеърининг барча сеҳрли, нозик*

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, 4 томлик (Э. Ғозилов таҳрири остида), 3-том. – Тошкент: Фан, 1984. – Б.21.

қирраларини тўла қамраб олиш мумкин эмас”¹. Бинобарин, ҳар бир шеърнинг ўз табиати, образлар олами, кечинмаси бўлса-да, бадийятнинг шундай умумий қонуниятлари борки, улар бизга муайян шеърӣй асар ботиний қатламларини ҳиссий идрок қилишга ёрдам беради.

Шу маънода, мутафаккир шоир Алишер Навоӣй лирик меросини кузатар эканмиз, турфа хил поэтик образлар қўллаш бобидаги маҳорат асрори билан танишамиз. Лирик қаҳрамон руҳӣй кечинмалари таҳлили орқали шоир поэзиясида ифодасини топган ранг-баранг образлар унинг инсон ва ҳаёт, жамият ҳамда борлиққа бўлган поэтик муносабатини ташишини ойдинлаштира борамиз. Айни фикр тасдиғини Алишер Навоӣй шеърӣятада кенг қўлланилган образлардан бири бўлган *чумоли* образи поэтик талқинлари орқали кузатиш мақсадга мувофиқдир. Зотан, навоӣйшуносликда мазкур образ ханузгача тадқиқотчилар назаридан хорижда қолиб келмоқда. Бизнингча, Навоӣй ижодидаги чумоли образини ўрганиш ҳам шоир дунёқараши, фикрлаш тарзи, ўй-кечинмалари, сўз қўллаш маҳорати ҳақидаги қарашларимизни янада тўлдиради ва теранлаштиради.

Жаҳон мифологиясида чумоли образи билан боғлиқ талқинлар аксарият ҳолларда унинг биологик хусусиятлари билан чамбарчас боғланади. Чунки ушбу мавжудот жисман митти, сон жиҳатидан ниҳоятда кўп, бениҳоя ҳаракатчан, табиӣй муҳитга мослашувчанлиги, жамоа бўлиб аҳил яшаши билан кишилар эътиборини тортиб келган. Демак, унинг мифологик талқинларида ушбу хусусиятларнинг етакчи экани табиӣй ҳол. Айни пайтда, қадимӣй асотирлар ва адабий-тарихӣй манбаларда юқорида таъкидланган характерли фазилат-сифатларнинг турли рамзӣй маъноларни ифодалашга асос бўлганини кузатиш мумкин. Хусусан бадӣйй ёхуд тарихӣй-адабий манбааларда учровчи чумоли образи баъзан ҳимояга муҳтож, аммо бениҳоя донишманд, айримларида эса адолат, ҳаққонӣйлик, меҳнатсеварлик рамзини ифодалаб келади.

Ш.Аҳмедованинг Қувайт адибаси Лайло ал-Усмон ҳикояларида мифологик образлар ва уларнинг функционал юқламаси муаммоси тадқиқ этилган мақоласида² ёзувчининг

¹ Саримсоқов Б. Лирикада бадӣйй тафсил // Ўзбек тили ва адабиёти, 1992, № 5-6, 10- б.

² Аҳмедова Ш. Лайло ал-Усмон ҳикояларида мифологик образлар ва уларнинг функционал юқламаси (?)

“Малларанг чумолилар” ҳикоясидаги чумоли тимсолига диққат қаратилади. Олима ҳикоядаги ушбу образ моҳият эътибори билан вайронагарчилик ва зўравонлик рамзи эканини қайд этади. Бу ҳол чумоли образи ифодасини топган асарларда у баъзан барча нарсани ёб битирувчи ёвуз куч рамзи бўлиб келиши мумкинлигини кўрсатади.¹

Навоий лирик меросида мазкур образ қандай функцияни бажаради, деган саволга жавоб излаш учун биз унинг “Қаро кўзум” номли шеърӣ тўпламини варақлаймиз. Аён бўладикӣ, улуғ шоир чумоли тимсолини турли хил маъноларда қўллаган. Даставвал, Навоӣда чумоли тимсоли кўпинча ишқ билан боғлиқ ўринларда учрайди. Мазкур тимсол ошиқнинг заҳматкашлик, хокисорлик, фидойилик, камтаринлик ҳолларини ифодаловчи ишоравӣ мазмун ташийдӣ.

Мўр хайлига қачон пил айламиш изҳор куч.

Қош агар будур, сенинг ёйингни чекмак саъб эрур

Шоир маҳбуба қошини таърифлар экан, бетакрор ўхшатиш қўллайди. Қошни ёйга ўхшатаркан, уни тортиш ғоят мушкул эканини чумолилар галасига бас келолмаслигини англаган филни қиёс тариқасида келтиради. Кучлар нисбатининг имкондан хориж даражада беқиёслиги боисини шоир бир жиҳатдан аҳиллик ва бирдамлик, жипсликда, мушкулотнинг иккинчи жиҳатини эса маъшуқа ҳайбатӣю гўзаллигидан туғилувчи ҳайратда кўради.

Кўйида мен заъфдин ўйлаки, ҳар ён мени

Ит демайин, балки мўр тўъма учун судрамиш.

Маъшуқага етишиш йўлида чексиз изтироб чеккан ошиқ жунундан келадиган заифлик туфайли ўзини беҳад ожиз ва беҳол сезади. Бинобарин бу ўринда жисмонӣ заифлиги эмас, балки заъфи жунун, девоналикдан келадиган ожизлик назарда тутилган. Ошиқ шу даражада ҳолсиз ва ожиз ҳолга етадики, натижада жисмни унутади. Шундай экан, ошиқ учун кераксиз ва ортиқча юк, яъни тўсиқ бўлаётган бу вужуд ит ёхуд чумоли учун бир ошам луқма бўлиши мумкин. Кўринадикӣ, лирик қаҳрамон ит ва чумоли

¹ «Ёшлар маънавий-ахлоқӣ тарбиясида адабиётнинг ўрни ва роли» (?)

образларини жисм таъмасидаги махлуқот деб билади ва ўзинининг ишқ йўлида фидойи эканини тасдиқлайди. Кўнгил ҳолини образли ва таъсирчан йўсинда баён этади. Ишқ қудрати қаршисидаги ошиқ ҳоли унинг мақсад йўлидан зинҳор оғишмагани, машаққатларга бардош, балоларга сабр билан чидаб муттасил талпинишда экани, ҳаракатларида узлуксиз давомийлик борлигидан дарак беради. Демак, шоир чумоли образига бу ўринда ҳам таққослаш ва қиёлар учун мурожаат қилган.

Баъзи ўринларда шоир лашкар оёғи остида қолган ёлғиз чумоли тимсолига мурожаат қилади. Навоий бундай вазиятларда ишқ туғёнининг қудратини намоён этиш мақсадини кўзлайди. Зотан, баъзан кўнгилдаги ишқнинг пўртанавор қудрати шу қадар юксаладики, бундай кезде лирик “мен” иложсизлик, чорасизлик ҳолларига тушади. Бироқ зинҳор умидсизланмайди:

Мен андоқ мўрдурменким, аёқ остида қолмишмен,
Кўнгул мулкини бузғанда сипоҳи ишқ туғёни.

Шоир яратган бетакрор манзара орқали биз сипоҳ - ишқнинг лашкари кўнгил мулкига ҳужум қилган оний лаҳзани тасаввур этамиз. Чумоли тимсолидаги Навоий лирик “мен”ининг ҳоли – зоҳиран муболағадор, аммо ботинан самимий туйғуларига ошно бўламиз. Зотан, чумоли тимсоли оний кечинма, лирик туйғу ифодасига хизмат қилдирилган.

Навоий шеърларида ўз вазнидан оғир нарса (ривоятда келишича, бу нарса чигиртка оёғи)ни Сулаймонга совға қилиб, жонзотлардан кўра кўпроқ эъзоз топган чумоли образига¹ ишораларни кузатиш мумкин. Жумладан, шоир бир ўринда чумолилар лашкари шоҳи билан Сулаймон суҳбатини келтирар экан: *“Бизнинг аёғимиз остида мўр озурда бўлмас”*, деган иборани қўллайди. У пайғамбар муборак қўлидаги чумолига “навозишлар” қилгани, чумоли ҳам Сулаймон алайҳиссаломни чигиртка оёғи билан зиёфат қилгани хусусида сўзлайди.

Бизнингча юқоридаги каби воқеий баён, яъни воситали ибратномадан кўзланган мақсад фидокорлик, ўзини аямаслик ҳам баъзан махлуқотнинг мислсиз қадр топмоғига восита бўлишига китобхон эътиборини қаратиш бўлган. Илло, чумолилар шоҳи ва

¹ Матёкубова Т. Поэтик идрок ва маҳорат. – Тошкент: Фан ва технология, 2011.

пайғамбар образлари ёнма-ён қўлланиши бежиз эмас. Диққат қилинса, Сулаймон – катта қудрат соҳиби. Чумоли – митти жонзот эканини миқёсли тарзда тушунмоқ кераклиги ойдинлашади. Навоий чумолидай кичик жоннинг моҳияти орқали инсоний фидокорликни, Сулаймон образи тимсолида эса барча эзгу амалларни эъзозловчи мислсиз қудрат соҳиби бўлмиш Яратувчини тамсил қилган. Зотан, ҳар қандай амал ажр ва мукофотга сазовор.

“Ғаройиб ус-сиғар” девонида юқоридаги фикрни тасдиқловчи шундай байт бор:

Не елланмақдур, эй шаҳ, мўр хайлидек черигдинким,
Сулаймондек бу водий ичра барбод ўлди чандинлар¹.

Танишганимиздек, шоир моддий дунёга эғалик қилиб, лак-лак черик йиққан неча-неча Сулаймонлар ўлим лашкари қошида барбод, пировардида чумолларга емиш бўлгани хусусда сўзлайди. Байтда чинакам қудратли шоҳ Тангридан ўзга зот эмаслиги таъкидланади. Банданинг ортиқча ҳаволаниши, бемаъни ғурурга берилиши мутлақо мантиқсиз экани уқтирилади. Бизнингча, Навоий юқоридаги байтда ўткинчи умрнинг ҳар нафасини қадрлаш, камтарин ва хокисор бўлишнинг файзи ҳақида сўзлаш орқали ўз ҳаётий тамойилларини ҳам изҳор этган. Умуман, Навоий шеъриятида чумоли тимсоли муҳим ижтимоий-фалсафий, бадий-эстетик вазифа бажариб келади ва бу тамсил кўзланган мақсад жилвакор ифодаси учун хизмат қилади.

RANGIN RUHIYAT MUSAVVIRI

Z. Nishonova, AnDU talabasi

She`riyat olamini “Ko`ngil bo`stoni” deydilar. Sababi shoirlarning ko`ngli oddiy odamlarning ko`nglidek emas. Oddiy odamlar ilg`amagan hodisalardan benihoya zavqlanib, kim uchundir odatiy hol deb hisoblangan voqealar ular qalbini larzaga soladi. Shuningdek, bu bo`stonga havas uchun qadam qo`yadiganlar ham ko`plab topiladi. Yana kimdir shuhrat uchun, kimdir esa shaxsiy manfaatlarini ko`zlab she`r qoralaydi. Bugungi kun o`zbek she`riyatida esa o`z o`rni va yo`nalishiga

¹ Алишер Навоий. МАК. 20 жилдлик. Ж 4. – Т.: Фан, 199- Б.98

ega, faqatgina ko`ngil tug`yoni va yurak dardini ifodalab beruvchi shoiralardan biri Zebo Mirzodir. Shuni aytib o`tish lozimki, shoiraning she`rlari ommaviy o`qilgan emas, kitobxonlarning aksariyati uning she`rlariga ko`pam tushunavermaydi. Chunki uning she`rlarini tushunish va his qilish uchun keng dunyoqarash, hissiyotga boy qalb, tasavvufona idrok kerak bo`ladi. Zebo Mirzoning she`rlarini o`qigan kitobxon shoirani “rangin ruhiyatning rassomi” deb ta`riflashi shubhasiz. Sababi uning ifoda yo`sinini o`zgacha, talqini murakkab va faqatgina yorqin hissiyotlar aks ettiriladi. Shoirada chin iste`dod va haqqoniy dard yashiringan. Qolaversa, ruhiyatining turfaligidan, uning ifodalanishidan hayratga tushadi inson. Zebo Mirzoning she`riyatida sayoz fikrlarni ko`rish mumkin emas. Birgina she`rini qayta-qayta o`qiganingizda ham har gal o`zgacha ma`nolar paydo bo`laveradi:

Umrinni
o`tkinchi saboga berdim,
Eng so`nggi chaqamni gadoga berdim,
Bu telba ruhimni
Xudoga berdim...

Xuddi bahor yomg`iridek sabo ham kelib-ketguvchi, o`tkinchi yel hisoblanadi. Umr ham misoli oqar suv, bir zumda o`tadi-ketadi, insonlar buni sezmay ham qoladilar. Lekin insonning umri xuddi sabodek o`tkinchi ekani, boylik esa vafo qilmasligi, baxt keltirmasligini har kim ham yodida tutavermaydi. Qolaversa, tananing foniyligi, ruhning boqiyliigi ham insonni mushohadaga chorlaydi. Shoira faqatgina ruhning manguligi, uni pok saqlash lozimligini ta`kidlaydi. Shu bilan birga, har bandaning umri cheksiz emasligi, umrning ham o`lchovli ekanini bayon qiladi. Umr yakuniga yetib, insonlarning barcha amallari hisob-kitob qilinishini yodga soladi. Bunday vaqtda esa insonlarga ularning umr bo`yi yiqqan boyliklari ham yordam berolmasligini, shoh ham, gado ham barobar bo`lib qolishini eslatadi. Ruh faqatgina Allohning ishq bilan limmo-lim bo`lishini, gunohlardan xoli bo`lishini istaydi. Yoinki ruh ham ishqdan telba bo`lganligini ifodalab beradi.

Men- shu yurtga to`kilgan bir baxt,
Mayli, izlang, ildizim Ko`kda.
Men- chaqmoqlar urgan bir daraxt,
Tik o`saman qorong`ulikda!..

Shoiraning sheʼrlarida doimo umid boʻladi. Har qanday holatda ham umidvorlik kayfiyati ufurib turadi. Yuqoridagi satrlardan koʻrinib turibdiki, lirik qahramonda shu yurtda tugʻilgani uchun shukronalik hissi barq urib turibdi. Shunday aziz Vatanda tugʻilishni baxt deb hisoblamogda. “Ildizim- Koʻkda” soʻzlari orqali esa bandalarning yaratuvchisi- Allohni ifodalab berganini sezish qiyin emas. U ming izlanganda ham barcha mavjudotlarning Yaratuvchisi borligini yozadi. Yoki yuragiga turli azoblar berishganini, koʻngil ogʻriqlarga toʻla-yu oʻzi zulmat aro qolgan boʻlsa-da, dardlardan choʻkib qolmasligini, aksincha, yaxshilikka umidvor boʻlib, ezgulik uchun kurashib yashashini, qorongʻulikda ham tik oʻsishini baralla aytadi. Shoir hayotning bir tekisda ketmasligini, uning turfa sinovlari-yu qiyinchiliklari borligini eslatib oʻtish bilan birga, ularga yengilib qolmaslikni taʼkidlaydi. Inson “chaqmoqlar”ga urilsa ham, “qorongʻulik”da qolsa ham kurashib, oldinga intilib yashashi kerakligini ifodalab bergan.

Zebo Mirzoning aksari sheʼrlarining mavzusi- ishq. Zero, muhabbat nazmda ham, nasrda ham qadimiy va anʼanaviy mavzu hisoblanadi. Shoiraning oʻzi yozganidek, “Muhabbat qabrtosh, eng qadimiy tosh”. Yoki:

Isming-yuragimga urilgan xanjar,
Sugʻurib olsalar oʻlaman.
Men seni shu qadar muhabbat
va azob bilan...
jim sevaman!

Dunyoda sevmagan va sogʻinmagan, hijrondan iztirobga tushib, ayriliqdan azoblanmagan qalb boʻlmasa kerak, nazarimda. Har bir inson umr yoʻllarida oʻzining muhabbat savdosini boshidan kechiradi. Muhabbat inson hayotining maʼnosini tashkil etadi. Uning qarshisida shoh ham, gado ham barobar. Shohni gado darajasiga tushiradigan ham, gadoni shoh darajasiga koʻtaradigan ham faqatgina muhabbatdir. “Muhabbat- shirin azob” deydi. Shoir taʼriflayotgan lirik qahramon- oshiqning sevgisi ham shunday: ham azobli, ham shirin. Yurakka urilgan xanjarni sugʻurish qanday azob boʻlsa, sevgan odamni ham unutish shunchalar azobdir. Inson sevdimi, tamom: sevgan insonidan ayrilish, uni unutishning iloji yoʻq. Xanjarni sugʻurilishi

o`limga olib kelganidek, yordan ayrilish ham abadiy halokatdir. Bir yurakda ham muhabbat, ham azobni sig`dirish uchun esa ulkan yurak kerak bo`ladi. Shoira ifodalayotgan lirik qahramonning sevgisi ham o`ziday sokin. O`zining tengsiz muhabbati, cheksiz tuyg`ulari bilan olamga jar solmaydi. Jimgina, hech narsa talab qilmay, hech narsa kutmay sevadi...

Shoiraning hech kimnikiga o`xshamagan ko`nglidan to`kilgan so`zlar anchayin zalvorli. Uning she`rlaridagi obrazlar tizimi ham bir oz farqli. An`anaviy oshiq, ma`shuqa, yor obrazlari bilan birgalikda Alloh, Odam Ato, Momo Havvo, tuproq, o`lim, ayriliq, nur kabi obrazlar ham o`ziga xos yo`sinda ifodalangan:

Men - balki Havvoman,
Sen - Odam Ato,
Jannat bog`laridan tushganim haqdir.
Bizning diydorimiz- eng buyuk ato,
Bizning diydorimiz- ilohiy taqdir...

Rivoyat qilishlaricha, Odam Ato va Momo Havvo yaratilganidan so`ng jannatda yashay boshlaydilar. Ularga jannatdagi istagan ne`matlardan totinish mumkin bo`lgan, lekin bittagina bug`doyni iste`mol qilish ta`qiqlangan. Shunda odamzodning dushmani bo`lgan shayton Momo Havvoni avraydi va bug`doydan tatib ko`rishga undaydi. Odam Ato va Momo Havvo uni gapiga kirib Allohning g`azabiga uchraydilar. Vajannatdan quvilib, yerga, butunlay bir-birlaridan uzoqqa tushiriladilar. 400 yildan so`ng esa yana qayta uchrashadilar. Shoiraning she`ri xuddi o`sha voqeaga ishoradir. Odam Ato va Momo Havvoga eng buyuk tuhfa- diydor. Shu bilan birga, ularning qayta topishishlari ham ularning Alloh tomonidan belgilab qo`yilgan taqdiridir. Zebo Mirzo talmeh san`atidan foydalangan holda o`z maqsadini bayon qilgan.

Zebo Mirzoning she`rlarida ortiqcha bezaklar, ohang uchun yozilgan qofiyalar, sun`iylik, madhiyabozlik, dabdabali so`zlar yo`q. She`rlari mazmunan va shaklan erkin, tabiiy ifodalangan. Satrlardagi tasavvufona ohang jilolarini his qila olsangiz, bas. Uning "Taxayyul" she`ri Allohga munojot tarzida yozilgan. Shoiraning ko`ngli uning misralarida yashiringanini payqash qiyin emas:

Gulning ovozini eshitgim kelar,
Yomg`irning tushini ko`rgim keladi.

Layliga aylanib,
Majnun tilida
Sen bilan sirlashgim kelar, Xudoyim!

Yerdagi barcha mavjudotlarning Yaratuvchisi bor. Hattoki hayvonlar, qushlar, gullar har lahzada Allohni zikr etib yashashi ham bor gap. Yomg'ir esa Allohning bandalariga ko'rsatgan marhamati, yerga sochgan barakoti, rizqidir. Layli va Majnun timsollari o'zbek adabiyotida dunyoviy sevgidan emas, ilohiy ishqdan darak beradi. Majnun Laylining timsolida Allohga oshiq bo'lgan obraz sanaladi. Zebo Mirzo esa bu obrazlarni jamlab ko'rsatgan. U gulning ovozi eshitishni, ya'ni Allohning zikr etilganini eshitishni niyat qiladi. Yomg'irning tushini ko'rishni, ya'ni Allohning marhamatiga sazovor bo'lishni istaydi. Shuning barobarida, Layliga aylanib Majnun kabi Allohga oshiq bo'lishni xohlaydi. Lirik qahramon Laylidek sevilishni-yu Majnundek sevishni orzu qiladi. Shu bilan birga, Majnundek buyuk muhabbatga ega bo'lishni- Alloh bilan sirlashishni istaydi. Fikrimcha, "Alloh bilan sirlashish" shoira tomonidan yaratilgan ajib bir topilma. Chunki sirlashish faqatgina bandalarga nisbatan ishlatilgan. Lirik qahramon esa Allohga sirlarini aytishni, dardlarini aytib dardlashishni, iztiroblarini aytib yengillashishni istaydi. U qalbini tushunadigan sirdoshga muhtoj. Bundan kelib chiqadiki, lirik qahramonning ko'nglini tushunadigan, qalb tubidagi hislarini teran anglay oladigan zot insonlar orasida yo'q. Bunday ahvolga tushgan insonning qalbi taskin istaydi, atrofdagilardan najot qidiradi. Shoiraning lirik qahramoni najotkor topa olmay, Allohga murojaat qiladi. Eng buyuk najotkor esa faqatgina Alloh ekanini anglab yetadi.

Shoiraning ko'ngli muhabbatga boy. Qalb tug'yonlarini ifodalash uchun hech qanday dalil, isbotlardan foydalanmaydi. Ko'nglidagilarni qog'ozga to'kib soladi, xolos. Sababi Zebo Mirzoning tuyg'ularini o'zi hambetakrordir. Taniqli yozuvchi F. Dostoyevskiy aytganidek, "Dalil tugagan joyda adabiyot boshlanadi". O'zbek adabiyotida o'z o'rniga ega Zebo Mirzoning she'rlari umrboqiy ekanligiga shubha yo'q. Hozirgi o'zbek she'riyatining "ko'ngil ishi" ekanligini ko'rsatib bergan shoira doimo o'z kitobxonlariga ega bo'lishi shubhasiz.

JEK LONDON ASARLARIDA AYOL TIMSOLLARI

Sh. Hojiqo'ziyeva, NamDU talabasi
Ilmiy rahbar: M. Sulaymonov

Amerikaning buyuk yozuvchisi Jek London o'zining qirq yillik umri davomida ellikdan ziyod kitoblar yozdi. Nashrlarning sonidan ham ahamiyatli jihati ularning o'ziga xosligi, mohiyati va mazmuni, izlanishlar ko'lamining kengligidadir. Kitoblardagi qahramonlar esa rang-barang.

Jek London – asl ismi Jon Griffit 1876-yil, 12-yanvarda tug'ilgan. Mustaqil hayotni juda erta boshlagan Jek Kaliforniya universitetiga o'qishga kirgan va ko'p o'tmay o'qishni tashlab ketgan. U hayotini adabiyotga bag'ishlagan. Adib ijodiy faoliyatini 1893-yildan boshlagan. 16 yillik ijodiy hayoti davomida 19 ta roman, 18 to'plam, 3 pyesa, 8 avtobiografik asarlar yozadi. Mashhur yozuvchi 1916-yilda vafot etadi.

Jek London kitoblari badiiy iste'dod qudrati tufayli o'zbek kitobxonlari orasida ham keng tarqaldi. Hozirda uning “Hayotga muhabbat”, “Qish haqida”, “Martin Iden”, “Shimol yog'dusining qizi”, “Benazir ayol qismati” kabi kitoblari o'zbekchalashtirildi. Ular tezda o'z muxlislariga ega bo'lgan. Chunki asarlarda inson qudrati, jamiyat hayoti hamda mehr-muhabbat kabi mavzular o'zgacha talqinda aks ettirib berilgan.

Jek London asarlarida insonga xos bo'lgan, ammo doim ham ko'zga tashlanavermaydigan xislatlarni o'quvchi tezda seza oladi. Ayni shu qudrat uni kitobga bo'lgan qiziqishining ortishiga sabab bo'ladi. Ayniqsa, yozuvchining qahramonlari holatlari juda g'aroyib. Ular haqida siz asar boshida yurita boshlagan fikringiz kitob oxirida butunlay o'zgarishi, hatto ularning ruhiyati borasida hech qanday xulosa qila olmasligingiz ham mumkin.

Adib ayollar obrazini tasvirlar ekan dunyoda yashagan va ayni damda nafas olayotgan jamiki ayollardagi ruhiyatni birgina qahramonga sig'dira oladi. Bu borada yozuvchining mohirligi boisi uni hayotda ko'pgina qiyinchiliklarni ko'rgani va asarlaridagi obrazlarga hayotda duch kelgani bo'lgan bo'lsa ehtimol.

Jek London ayol zotiga ta'rif berar ekan, ularni qudratli yaratiq sifatida ko'radi. Hech qachon ayol kishi nima maqsadni ko'zlayotganini bilib bo'lmaydi. Yozuvchi fikricha ular hal qiluvchi daqiqalar kelmaguncha niyatlarini mohirlik bilan yashirishadi. Adibning “Shimol

yog'dusining qizi" hikoyasida aynan shunday ayol timsoli berilgan. Hikoya boshida ikki oshiqdan birini tanlashi kerak bo'lgan asar qahramoni Joy Molino ismli shimollik qiz ular bilan shunday o'yin qiladiki, natijada, hikoya birinchi ovchining kutilmagan mag'lubiyati va raqibining g'ayritabiiy g'alabasi bilan yakunlanadi. Lekin eng ko'p yutuqqa erishgan qizning o'zi bo'ladi. Adib ayolar haqida shunday deydi: *"Ammo erkaklar – har biri alohida va barchasi birgalikda – shunday yaratilganlarki, ko'pincha yorug'dunyoni tark etishlariga qadar ham insoniyatning ikkinchi yarmi, ya'ni ayollarga xos makr-hiylaning bor kuch-qudratini mutlaqo anglamasliklari mumkin"*.¹

Yozuvchi ayollarni hayotning belgisi deb biladi. Ularning tug'ilishi hayotning davomiyligi, yashashi baxtga erishish uchun harakat, ulg'ayishi va qarishi esa taqdirning qo'li baland kelishi va vaqtning oliy hukmiga ishoradir: *"Hayotning vazifasi naslni davom ettirish, uning qonuni - o'lim. Qizcha – qarasangiz, ko'zingiz yashnaydigan mavjudot. U baquvvat, durkun, odimlari dadil, ko'zlari yonadi. Ammo bu qizning vazifasi hali oldinda. Uning ko'zlaridagi olov yanada alangalanadi, qadam olishlari tezlashadi, yigitlar bilan dam tap tortmay, dam cho'chib gaplashadi, bezovtaligini ularga yuqtiradi. Kun sayin u ko'rkamlashib boradi va nihoyat, bironta ovchi uni o'ziga ishlashi va u-bu tikib berishi, bolalarga onalik qilishi uchun hamxonalikka oladi. Biroq to'ng'ichi tug'ilishi bilan go'zallik ayolni tark eta boshlaydi, qadam bosishlari og'irlashadi va sekinlaydi, ko'zlaridagi olov, xiralashadi va o'chadi, faqat kichkintoy bolalargina gulxan oldida o'tirgan yuzlarini ajin bosgan kampirning pinjiga quvonib-quvonib o'zlarini uradilar. Uning vazifasi bajarildi. Ochlikning birinchi tahdidayoq va dastlabki olis yo'lga chiqqandayoq ayolni ham u kabi qorda, chog'roq o'tin uyumi oldida qoldiradilar."* ("Hayot qonuni")

Jek Londonning mashhur romanlaridan biri "Martin Iden" da ayollar markaziy o'rinlarni egallagan. Asar qahramoni – dengizchi yigit Martin Idenning butun qismati yuqori tabaqa vakilasiga bo'lgan muhabbati tufayli o'zgarib ketadi. Yigit o'z sofdilligi, mehribonligi va jasurligi bilan qizning sevgisini qozonadi. Ammo jamiyatlardagi tengsizlik, soddadil yigitning izlanish va intilishlarining burjua madaniyatiga mos kelmasligi uning hayotini ayanchli tugashiga olib keladi. Romandagi Ruf Morz timsoli orqali muallif ayollar orasida irodasiz va o'z hissiyotlarini to'g'ri idrok eta olmaydiganlari ham borligini isbot etadi.

¹ Shimol yog'dusining qizi. Hikoyalar. –Namangan, 2012.

Dastavval sodda dengizchi Martinni o'zi mansub bo'lgan doiraga olib kirish uchun astoydil uringan Ruf har sohada yigitning qarashlariga qarshi chiqadi. Uni yuqori tabaqa a'zolari shug'ullanadigan, faqat boylik keltiradigan sohalar bilan band qilish uchun bor kuchini sarf etadi. Ammo ular bir-biriga zid olamlar vakillari edilar. Martin qizga erishish yo'lida ko'p qiyinchiliklarni boshdan o'tkazadi. Ayolning dunyoqarashlari esa undan voz kechishiga sabab bo'ladi. Ammo qiz uni o'zgartirishga erishdi. Dengizchi yigit boy va obro'li yozuvchi bo'ldi. Hatto, Ruf yigitdan kechirim so'rab yoniga qaytishini so'radi. Biroq vaqt o'tgan edi. Ayolning sevgisi kambag'al Martinni yashashga undardi. Insonlarni sevishga chorlardi. Yigit dunyodan voz kechganda, insonlarni unutganda ular Martinning atrofida parvona bo'la boshlashdi. Hammasi bekor. Martin hayotdan, ikkiyuzlamachi va asl insonni qadrlamaydigan kimsalardan yuz o'girdi. Bir zamonlar tark etgan dengiz tubidan o'ziga panoh topdi.

Jek London chin ma'noda qudratli ayollar timsolini yarata olgan yozuvchi hisoblanadi. Uning "Semuel" hikoyasida ayolning haqiqiy mardligi kuylanadi.

Ayol, avvalo, onadir. Shuni yaxshi anglay olgan adib hikoyasida taqdir hukmiga bo'yin egamagan onani tasvirlaydi. Asar qahramoni Margaret Tenen ismli ayol bo'lib, uning nomi negadir taniganlar tomonidan xavotir bilan tilga olinadi. Ayni farzandlarining bag'rida rohatda yashaydigan payti kelganda bu qishloq ayoli o'zi yolg'iz yashaydi. Farzandlari undan voz kechishgan. Bunga uning qaysarligi sabab. Bir paytlar dahshatli xato sabab cherkovdan yuz o'girib halok bo'lgan akasini juda yaxshi ko'rgan Tenen xonim o'g'liga uning Semuel ismini beradi. Bu ismni cherkov la'natlagani uchun odamlar bu hodisani yomonlik alomati deb bilishadi. Uning bir necha Semuel ismli o'g'illari ketma-ket o'lavergach bunga qattiqroq ishona boshlashadi. Lekin qaysar ona to'rtinchi o'g'lini ham shu nom bilan ataydi. Bola to'rt muchasi sog' ekaniga qaramay aqlan zaif va so'zlash qobiliyati yo'q maxluq bo'lib ulg'ayadi. Dahshatda qolgan ota esa esini yo'qotib bolasini chopib tashlaydi. O'z joniga ham qasd qiladi. Boshidan shunday savdolar o'tganiga qaramay Margaret yashashda davom etadi. Uning e'tiqodi mustahkam ekanligi bois oilasi ko'rgan judoliklarga akasining ismi mutlaqo aybdor emasligiga ishonadi. Axir, u shunchaki bir ayol, o'z farzandini xohlagan nom bilan atashga haqli. Qudrati tengsiz yaratuvchi zot esa bitta ayolning injiqligi deb insonlar taqdirini o'zgartirmaydi. Shuning uchun ham Margaret o'zini yo'qotmadi. Kuchsiz umr

yo'ldoshining o'limidan keyin yanada shijoat bilan ishlay boshladi. U faqat yana bir o'g'il ko'rmaganida afsuslandi. Agar, o'g'il dunyoga keltirganda bolaga Semuel deb ism qo'yimoqchi edi.

“Benazir ayol qismati” hikoyasi Jek Londonning insoniy qahramonlikka bag'ishlangan dostoni sifatida e'tiborga loyiq. Unda ayollik g'ururi va insoniy hissiyotlar to'qnashuvi aks ettiriladi. Asar qahramoni olti xil millat qonini tomiriga joylagan Ji-Suk ismli hindu qizi bo'lib, u oq tanli yigitni sevib qoladi. O'z o'rnida yigit ham unga muhabbat qo'yadi. Ularning muhabbatlari sof tuyg'ularga asoslangan edi. Ammo qismat hukmi bilan yigit o'z yurtiga qaytadi. Ketish oldidan qizga qishgacha qaytishga va'da beradi. Biroq vatanida uni boshqa ayol kutardi. Tez orada hindu qizni unutgan yigit boshqasiga uylanadi. Shu bilan u vataniga ipsiz bog'lanadi. Ji-suk uni ikki yil kutadi. Bu orada u o'g'il ko'rgan, unga otasining nomini bergan edi. Nihoyat, ayol farzandini olib, erini izlab uning uyiga keladi. Lekin uyda o'zga ayolni ko'rib hammasini anglab yetadi. Hatto yigit bilan eski qadrdonlarday gaplashadi. Hech bir izoh va ko'z yoshlarsiz yurtiga qaytadi. Buning uchun oq tanli yigit ayolni qabila orasidagi eng badavlat ayolga aylantiradi. Farzandiga ham katta imkoniyatlar yaratadi. Bu bilan oilasini saqlab qolgan sobiq sevgilisiga minnatdorlik bildiradi. Ji-suk qayta turmushga chiqmaydi. Uning kuchliligi shundaki, hech qachon aldanganindan nola qilmaydi, erining bo'yniga haqqini talab qilib osilmaydi. O'zga davlatda ko'rgan raqibasiga ham xasad qilmaydi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Jek Londonning asarlaridagi ayollar insonni lol qoldiradigan darajada kuchli va istasalar, har qanday inson taqdirini o'zgartira oladilar. Ular butun umr qora mehnatda yashasalar ham, yoki bir umr qo'llarini sovuq suvga urmasalar ham, yoinki hayotlarini bepoyon o'rmonlarda kechirsalar ham doimo erkaklarning taqdiriga chaqmoqday ta'sir etish kuchini saqlab qola oladilar.

ҚУШ ОБРАЗИ ВА УНИНГ ҒОЯВИЙ-БАДИИЙ ФУНКЦИЯСИ

Р. Тўйчиева, ФарДУ магистранти

Ижтимоий тафаккур тараққиётига назар ташласак, қадим замонлардаёқ инсон ўз феъл-атвори, хатти-ҳаракати, тахайюл оламини қушлар образи билан уйғунлаштиришга интилган.

“Қушлар жаҳон халқлари мифологиясида катта аҳамиятга эга бўлиб, воқеалар жараёнида бирданига пайдо бўлувчи, қаҳрамонларга ёрдам берувчи ва вазиятни кескин ўзгартирувчи унсур сифатида эътироф этилади, - деб ёзади адабиётшунос З. Мамадалиева, - Улар, асосан, илоҳиёт билан одамларнинг ўртасидаги кўприк сифатида, юксаклик ва осмон рамзи тимсолида талқин қилинган”.¹ Дарҳақиқат, милоддан аввалги юнон тарихида тафаккур рамзи сифатида инсон бошли қуш тасвирланган. Ўшандан буён жамият тараққиётининг ҳар бир босқичига назар солсак, қушлар образлари гоҳ рамз, гоҳида мажоз тимсолида кўз ўнгимизда гавдаланади. Ибн Сино ўзининг ҳакимона фалсафасини “Тайр” (“Қушлар”) номли қиссасида халқ фолклори мотивларидан таъсирланган ҳолда инсонларнинг руҳларини қушлар шаклида тасвирлаб баён этганидек, Алишер Навоий “Лисон-ут тайр” достонида тасаввуф таълимотининг “ваҳдати вуҷуд” ҳақидаги ҳулосаларини қушлар образлари воситасида бадиий ифодалади. Ғаззолий Ибн Синонинг “Тайр” қиссасига раддия-жавоб тарзида битган “Рисолат ут-тайр” асарида қуш образи инсон руҳи сифатида тасвирланган бўлса, Муҳаммадшариф Гулханий ўз даврининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маиший ҳодисаларини “Зарбулмасал” асарида яққол кўрсатиб берди. Қуръони каримнинг 105-сурасида ҳам Каъбани вайрон қилиш учун отланган Яман ҳокими Абраҳанинг фил минган сипоҳлари устига қушлар ҳалок қилувчи майда тошлар келтириб ташлаганлиги хусусида сўз боради.

Ёзувчи Улуғбек Ҳамдамнинг “Мусулмон” номли ҳикоя²-сига эпиграф қилиб келтирилган Навоий қаламига мансуб қуйидаги байт беихтиёр ана шу тарихий ҳодисани ёдга солади:

*Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса обод айлағай.*

Ҳадиси шарифларда комил мусулмон сифатида ҳам тили, ҳам қўлидан бировга ёмонлик келмайдиган кишилар эътироф этиладилар. Шунингдек, эътиқод ва амал ҳам қуш қанотларидек жуфт бўлмоғи лозим. Акс ҳолда солимлик, яъни мукамаллик бўй кўрсатмайди. Ҳикоя қаҳрамонлари ҳам эгиз - Ҳасан ва Ҳусан.

¹ Мамадалиева З. Мумтоз адабиётда қушлар образи. //Шарқ юлдузи, 2013. 6-сон, 151-б.

² Vatan haqida qo'shiq - Toshkent: Akademnashr, 2014, 500-b.

Рамзийлик шунда кўринадик, Ҳасан солим эътиқодни сидқидилдан қилинган ибодатда кўради. Эътиқодга соя солувчи ҳар қандай воқеа-ҳодисадан ҳадиксираб яшайди. Ибодат пайтида бирор нарсага чалғишни истамайди: “Аввал ибодат, кейин мадад”, - бу унинг кундалик шиорига айланиб кетган. Ҳусан эса эзгу амални бирламчи деб ҳисоблайди. Қўлидан келганича бошқаларга эзгуликни раво кўради. Эгизакларнинг ҳар бир хатти-ҳаракати, мулоқот ва баҳслари бир ғаройиб куш ҳамроҳлигида тасвирлаб борилади. Дастлаб бу куш оддий парранда сифатида ҳикояга кириб келади: “Кўклам келдию, ҳовлидан бир кушча кетмас бўлди...”

Оталари бетоблигидан хабар топишиб, эгизаклар йўлга отланишганда кушлар ҳам жуфтлашиб, уларга ҳамроҳ бўлади. Бекатлардан бирида овқатланиб бўлгач, “дарахт пойида ибодат қилишар экан, туйқусдан тепаларида вижир-вижир бошланиб қолди. Ҳусаннинг диққати бўлиниб, пичирлаб айтаётган оятлар тилига келмай тутилди.” Ҳикоя давомида қаҳрамонларга ҳамроҳлик қилаётган кушлар рамзий образ сифатида киритилганига гувоҳ бўламиз: “Ҳаммасига ўхшасаям барибир бошқа куш булар!”

Ҳасан-Ҳусан хаста оталарини зиёрат қилаётганларида кушлар яна ҳозир-нозир бўладилар. Қайтаётганларида довонда тўхтаб, “сўраганлар кўп”лиги учун нон харид қиладилар. Ўшанда ҳам “кушчалар тепарокда чарх уриб ўз тилида нималарнидир сўйлашганча айланишарди.”

Эгизаклар устида тинимсиз чарх урадиган сирли кушлар бир марта, ўшанда ҳам Ҳасан-Ҳусанлар ўғли тенги йигитчалар тепкилаётган бир кимсани қутқариш учун борганларида ўзларини ғалати тутадилар. Бу кимсанинг шайтон сувига қарам бўлганини билган ”Ҳусан нима қилишини билмай серрайиб туриб қолганди, кўк юзида пайдо бўлган кушчаларнинг вижир-вижиридан сергак тортди. Қараса, Ҳасан масжид томон одимлаб, кушлар ҳам ўша ёққа учиб боряпти экан...” Воқеалар сўнгига кутилмаган ҳодиса рўй беради. Масжид шифтидан кўчиб тушган ганч парчаси бир қариянинг увишиб қолганидан узатиб ўтирган оёғи устига тушади. Оғир аҳволда қолган, оёғи синган мўйсафидни ташқарига олиб чиқадилар. Қарияни оғир аҳволда ташлаб кетишга кўнгли бўлмаётган Ҳусан машина тўхтатиб, уни касалхонага олиб жўнайди. Кушлардан бири машинага эргашиб парвоз қилади. Ҳасан эса ибодатга чорлаётган азон товушини эшитиб, масжидга шошади. Унга эргашиб учиб бораётган кушча эса, безовталаниб, чарх уради,

кейин эса осмонга кўтарилиб, кўздан ғойиб бўлади. Гап шундаки, кушчалар кўздан ғойиб бўлиши билан қийғос гуллаган ўрик ҳам оппоқ гулларини дувва тўка бошлайди. Ҳикоя қуйидаги умидвор жумла билан ниҳоясига етади: “Дарахт гуллашдан чарчамаса, кушча ҳам қайтиб қолар ахир...”.

Асарда кўшалок кушлар эътиқод ва эзгу амал тимсоли. Соф ва самимий эътиқод гул бўлса, эзгу амаллар унинг мевасидир. Шунинг учун ҳам Улуғбек Ҳамдам қадимий рамзлар орқали замондошларга ўз даъватини, фалсафий мушоҳадаларини етказмоқчи бўлган.

Улуғбек Ҳамдамга замондош ёзувчи Зулфия Қуролбой қизининг “Касал куш” ҳикоясида эса бутунлай ўзга куш қиёфасини кўриш мумкин. Жамиятдан айро ҳолатдаги юқумли касалликлар сихатгоҳида “бандиликка маҳкум” қаҳрамон тилидан ёзилган мактуб шаклидаги ҳикояда касалхонани кушларнинг қафасига менгзаш мумкин. Узоқ-узоқлардан кир-адирлар, инсонлар, поезд йўли кўриниб туради, аммо у ерга чиқишнинг имкони йўқ. Муддати ўтган дорилар таъсирида касалланган кушлар суюклисининг қадам ранжида қилишига интизор бўлган бемор қалбидаги кутишнинг азобли туғёнини янада кучайтиради: “Фақат озгин, патлари юлинган бир куш шерикларига қўшилмас, чуқурча ёнидаги дарахт шоҳида ўтирганча узоқ-узоқларга тикиларди”. Кушнинг ҳолати ҳам ўзи сингари йўлларда нигорон ва мунглик эканини ҳис этиб, қаҳрамон ҳам ўзини қаноти бўлса-да учолмайдиган касал куш мисол сезади.

“Куш” мотиви ҳамиша “парвоз”ни назарда тутган ҳолда англанади¹. Мумтоз адабиётимиздаги кушлар образлари аҳамиятли тимсоллардан саналиб, инсон руҳи, унинг илоҳиёт билан яқинлашуви ва унга интилишини ўзида мужассам этади. Кушлар тимсоли бошқа кўпгина халқлардаги сингари туркий халқлар мифологиясида ҳам илоҳий олам билан мулоқот қилувчи восита сифатида ифодаланган. Одам ўлгандан кейин ёки уйқусида руҳи кушга айланиб учиб кетиши ҳақидаги тасаввурлар халқ фолклорида, хусусан, “Майна”, “Опа-ука”, “Дев қиз”, “Гуноҳсиз мусича”, “Рустам” каби эртакларда ўз аксини топган.

Юқоридаги мисоллардан кўринадик, куш образи қадим замонлардан то бугунги кун адабиётида ҳам ўзига хос ўрнига ва маъноларига эга.

¹ Qurunov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.

МАТН ВА МАНБАЛАРНИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

ТУРКИЙ ТИЛЛАРДА МУШТАРАК СЎЗЛАР

Н. Махмудов, ф.ф.д., профессор

Табиат ва жамиятдаги ҳар қандай ҳодиса, шу жумладан, тил ҳодисаси шакл ва мазмун бирлигидан иборат. Шунга кўра ҳар қандай тил бирлиги, хусусан, сўз икки жиҳатга - шакл ва мазмунга эга.

Шу нарса ҳам аниқки, сўзнинг шаклига қараганда унинг мазмуни тезроқ тараққий этади. Шакли эскича қолгани ҳолда сўз маъносининг тараққий этиб бориш жараёни қариндош тилларнинг барчасида айнан бир хил кечмаслиги тайин. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, масалан, ўзбек ва турк тилларидаги шаклан ўхшаш – муштарак сўзлар айнан бир хил – муштарак маъноларга эга бўлмаслиги табиий. Бошқача қилиб айтганда, ўзбек ва турк тилларидаги муштарак сўзларнинг барчаси ҳам муштарак маъно тараққиётини бошидан кечирган эмас. Тилдаги ҳар қандай тараққиёт ва ўзгариш жамиятнинг ривожланиш жараёнлари билан, халқнинг турмуш тарзи билан уйғун ҳолатда кечади. Ўзбеклар ва турклар тамоман фарқли ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароитда яшайдилар, шунга кўра ўзбек ва турк тилларининг луғат бойликларидаги тараққиёт ҳам ана шу мутлақо фарқли шароитлар асосида кечган.

Айтиш керакки, ўзбек ва турк тилларидаги муштарак маъноли сўзлар анчагина катта қисмни ташкил қилади. Бундай сўзлар бу икки тил вакиллари бир-бирларининг тилларини ўрганишларини жуда ҳам қулайлаштиради. Ўзбек ва турк тилларида муайян товуш мосликлари мавжуд, турк тили ўғуз, ўзбек тили эса қорлуқ гуруҳига мансуб тиллар сифатида *б-м, г-к* каби товуш мувофиқликларини сақлаган (*бен -мен, бин - минг, гелмек - келмоқ, гўз - кўз* каби). Булар ҳам ҳисобга олинса, бу икки тилдаги муштарак маъноли муштарак сўзларнинг сони яна ҳам ортади.

Ўзбекчани ўрганаётган турк ва туркчани ўрганаётган ўзбек учун бундай сўзлар лексик асос вазифасини бажаради. Аммо ўрганувчилар бу тилларда маъноси фарқли муштарак сўзларнинг ҳам оз эмаслигини билмоқлари шарт. Тиллараро бундай шаклдош сўзларнинг мавжудлиги тил ўрганишни бир қадар қийинлаштиради. Муайян сўзнинг ўз тилида ҳам борлиги, аммо унинг бошқа маънода эканлиги ўрганувчининг ўрганилаётган

тилдаги маънони эслаб қолишига ҳалақит беради, бу ҳолат унинг учун руҳий-лисоний тўсикдир. Бу тўсикни бартараф этмасдан туриб, ўрганилаётган тил лексикасини тўла эгаллаш анча қийин. Ўрганувчи ҳам, ўргатувчи ҳам ўзбек ёки турк тилини ўрганиш самарали бўлиши учун бу тиллардаги маънолари муштарак бўлмаган шаклан муштарак сўзларни юзага келтирган сабаблардан хабардор бўлмоқлари керак. Бундай сабаблар эса бир қанча. Уларнинг асосийлари сифатида қуйидагиларни алоҳида кўрсатиш мумкин:

1. Кўп маъноли муштарак сўз вақтлар ўтиши билан тилларнинг бирида ўз маъноларидан биттасини йўқотиши мумкин. Масалан, *огоч* (туркча: *агач*) сўзи Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асарида ҳам бор. Турк тилида унинг икки асосий маъноси мавжуд: 1) “қаттиқ танали ва шохли кўп йиллик ўсимлик, яъни дарахт” ва 2) “ёғоч-тахта, ўтин”. Ўзбек тилида бу сўз *ёғоч* (*йогоч*) еки баъзан *огоч* шаклида қўлланади ва бу икки маънога бу сўз ҳам илгари эга бўлган. Улкан ўзбек адиби Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романида *ёғоч* сўзи айни биринчи маънода ҳам қўлланган: «Отабек ҳовлининг ўртасида, тут ёғочининг ёнига келиб... тўхтаган эди». Ҳозирги шеъриятда ҳам китобий сўз сифатида бу сўз айни шу маънода ишлатилади, атоқли сўз санъаткори Миртемирнинг бир шеърида шундай мисралар бор:

*«Кўм-кўк огочларнинг қалин шохида
Қанотли куйчилар сайрашар эди».*

Аммо ҳозирги ўзбек адабий тилида бу сўз айни маъноси билан эскирган. Бугунги ўзбек тилида *ёғоч* сўзининг фақат «ёғоч-тахта, ўтин» маъноси мавжуд. Ана шунга кўра, ўзбек тили вакили туркчадаги *агач* сўзини муштарак сўз сифатида фақат «ёғоч-тахта, ўтин» маъносида тушунади, унинг маъноси фарқли муштарак сўз эканлигини бирдан сезмайди. Ёки *олчоқ* (туркча: *алчақ*) сўзини олиб кўрайлик. Турк тилида бу сўзнинг уч тўғри ва бир мажозий маъноси бор: 1) “юксакнинг зиди”, 2) “паст”, 3) “калта (бўйга нисбатан)” ва 4) “пасткашлик, номард, разил”. Ўзбек тилида эса *олчоқ* сўзининг дастлабки уч тўғри маъноси йўқолиб, фақат тўртинчи, мажозий маъносигина сақланган, натижада фарқли маъноли муштарак сўз юзага келган. Шунинг учун,

айтайлик, туркчани ўрганишни энди бошлаган ўзбек учун «Алчак бўйли бир адам гелди» («Паст бўйли, пакана бир одам келди») жумласи ғалати туюлади. Аксинча ҳолат ҳам кузатилади, яъни ўзбек тилидаги сўзнинг муайян маънолари турк тилида йўқолган бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида *шош(ил)моқ* феъли бор, унинг уч маъноси мавжуд: 1) “тезлашмоқ”, 2) “суръат билан юрмоқ” ва 3) “хайратга тушмоқ, нима қилишини билмай қолмоқ”. Табiiйки, бу учинчи маъно ҳосила, кўчма маънодир. Турк тилидаги *шаширмақ* сўзи эса дастлабки икки маънони йўқотган, фақат мазкур учинчи маъногина бу сўз учун асосий маъно бўлиб қолган. Бунинг натижасида *шаширмақ* сўзи фарқли маъноли муштарак сўзга айланган. Бундай сўзлар ўзбек ва турк тилларида анчагина.

2. Муайян вақт орасида муштарак сўзга тилларнинг бирида янги маъно юкланиши ва натижада маъноси фарқли муштарак сўз юзага келиши мумкин. Масалан, туркча *чичек* ва ўзбекча *чечак* азалдан муштарак маъноли муштарак сўз бўлган. Аммо туркчанинг кейинги тараққиёти жараёнида мавжуд маънолардан ташқари *чичек* сўзига “кристалл” деган маъно юкланган, ўзбекчада эса бу маъно рус тили орқали кирган айни *кристалл* сўзи билан ифодаланади. Бунинг натижасида икки тилдаги мазкур муштарак сўзнинг маъно муштараклиги йўқолган. Ёки *бошлиқ* (туркча: *башлиқ*) сўзини олайлик. Бу сўз ўзбек ва турк тилларида, асосан, муштарак маъноларда қўлланган, лекин туркчада кейинги пайтларда унга “сарлавҳа”, “клише” маънолари ҳам юкланган. Табiiйки, бу маънолар ўзбек тилидаги *бошлиқ* сўзида йўқ. Ёки *отланмоқ* (туркча: *атланмақ*) сўзи дастлаб ҳар икки тилда ҳам “отга минмоқ” маъносига эга бўлган. Кейинчалик ўзбек тилида бу маънога боғлиқ равишда янги маъно юзага келган, яъни “бирор ерга кетиш учун ҳозирланмоқ”, аммо бу маъно турк тилида йўқ.

3. Қачонлардир муайян маънода қўлланган сўзнинг икки тилда секин-аста мутлақо мустақил маъно тараққиётини бошидан кечириши шаклан муштарак, аммо маъно жиҳатидан бир-бирига зид сўзларни юзага келтириши мумкин. Масалан, турк тилидаги *чўзмек* сўзининг кўп қўлланадиган маънолари “тугунли, бойланган нарсани очмоқ, ечмоқ”, “яширин, билинмаган нарсани тушунтирмоқ”, “англатмоқ”, “ҳал қилмоқ”, “эритмоқ” кабилардан иборат. Ўзбек тилидаги *чўзмоқ* сўзининг асосий маънолари эса “бирор нарсани узун шаклига келтирмоқ”, “узатмоқ”, “узоқ вақт давом

эттирмоқ” кабилардан иборат. Икки тилдаги муштарак бу сўзларнинг ҳеч бир маъноси бир-бирига мос эмас. Аксинча, турк ва ўзбекчадаги маънолар бир-бирига деярли зиддир. Масалан, туркча «Мудур меселейи чўзди» («Мудир масалани ҳал қилди») жумласи *чўзмек* сўзини муштарак деб ўйлаган ўзбек томонидан “Мудир масалани узоқ вақт ҳал қилмасдан чўзиб юрди” тарзида тушунилиши мумкин. Тайинки, *чўзмек* ва *чўзмоқ* сўзларининг ўзаги айнан бир, умумий бирлаштирувчи маънога ҳам эга. “Ечиш” ва “чўзиш” тушунчалари “тортиш” ғояси билан бирлашади. Бундай зид маъноли муштарак сўзларнинг юзага келиши бу сўзларнинг мутлақо мустақил маъно тараққиёти натижасидир. Яна қиёсланг: *ёпмоқ* - турк. *япмақ* (асосий маъноси: “қилмоқ”); *сўймоқ* - турк. *сўймақ* (асосий маъноси: “шилмоқ, ечинтирмоқ”); *қўшмоқ* - турк. *қўшмақ* (асосий маъноси: “югурмоқ”); *қолдирмоқ* - турк. *қалдирмақ* (асосий маъноси: “кўтармоқ”) ва ҳоказо. Ўзбек тилида “Қовунни сўй” деганда, қовунни тилимлаш тушунилади, бу жумла туркчада “Қовуннинг пўчоғини арч” мазмунида англанади.

4. Араб ва форс тилларидан олинган сўзларнинг ўзбек ва турк тилларида қўлланилишида ҳам ўзига хослик бор. Бу ҳам икки тилда фарқли маъноли муштарак сўзларни юзага келтирувчи сабаблардан биридир. Масалан, ҳар икки тилда ҳам араб тилидан ўтган *илож* (туркча: *илач*) сўзи мавжуд. Унинг асл маъноси “даво моддаси” бўлиб, у турк тилида кенг қўлланади. Аммо бу маъно ўзбек тилида эскирган, унинг ифодаси учун ўзбек тилида *дори* сўзи ишлатилади. Турк тилида *илач* сўзининг кўчма маъноси “чора” демакдир. Ўзбек тилида эса *илож* сўзи фақат шу маънода қўлланади. Кўринадики, ҳозирги ўзбек ва турк тилларида *илож* сўзи фарқли маъноли муштарак сўзидир. Ёки форс тилидан ўтган *зўр* (туркча: *zor* - *зўр*) сўзининг асл маъноси “куч” демакдир. Ўзбек тилида айна шу ва “кучли”, “буюк”, “моҳир”, “жуда яхши” каби маъноларда қўлланади. Аммо турк тилидаги маъноларининг асосида “куч билан қилинадиган, бажариладиган” тушунчаси мавжуд ва шунга кўра ўзбек ва турк тилларидаги *зўр* ва *зўр* сўзлари зид маъноли муштарак сўзларга айланган. Бу сўзларнинг форс тилидан ўзлаштирилишида ўзбек ва турк тилларида икки хил нуқтаи назар бўлган, яъни турк тилида “куч билан, кийинчилик билан” деган асосдан, ўзбек тилида эса “куч” деган асосдан бошқа маънолар келтириб чиқарилган. Яна қиёсланг: *калит* - турк. *килит* (асосий маъноси: “қулф”); *ифлос* -

турк. *ифлас* (асосий маъноси: “банкрот бўлган, синган”); *бекор* - турк. *бекар* (асосий маъноси: “буйдоқ, турмушга чиқмаган”); *бедаъво* - турк. *бедава* (асосий маъноси: “текин, бепул”) ва ҳоказо.

5. Араб ва форс тилларидан кирган сўзнинг мавжуд маъноларидан ташқари тилларнинг бирида унга янги маъно юкланиши натижасида ҳам фарқли маъноли муштарак сўзлар юзага келиши мумкин. Масалан, ўзбек тили ҳам, турк тили ҳам араб тилидан *ароба* сўзини айна бир маъноси билан олган. Аммо кейинчалик турк тилида *араба* сўзига “моторли улов, автомобиль” маъноси ҳам юкланган, ўзбек тилида эса *ароба* ёки *арава* сўзига айна маъно берилган эмас. Бу маъно ифодаси учун ўзбек тилида *машина, автомобиль* сўзлари олинган. Бунинг оқибатида ўзбек ва турк тилларида *ароба* сўзи фарқли маъноли муштарак сўзга айланган. Яна қиёсланг: *жараён* - турк. *жерейан* (асосий маъноси: “электр қуввати”).

Қариндош тиллардаги бундай фарқли маъноли муштарак сўзлар таржимашуносликда “таржимоннинг сохта дўстлари” деб ҳам номланади. Улар тил ўрганувчининг ҳам сохта дўстларидир, чунки улар дастлабки босқичларда тил ўрганувчини анчагина чалғитиши турган гап.

Ўзбек ва турк тилларидаги фарқли маъноли муштарак сўзларни юзага келтирувчи сабаблар фақат шулардангина иборат эмас, албатта. Тил тараққиёти жараёнлари бениҳоя мураккаб, шунинг учун уларни мазкур ҳодисага олиб келувчи сабаблар ҳам хилма-хилдир. Қайд этилган сабабларнинг ўзиёқ бу масаланинг нечоғлик муҳим ва мураккаблигини, айна пайтда нечоғлик назарий ва амалий аҳамиятга молик эканлигини кўрсатади.

Туркий тилларнинг луғат бойлигини қиёсий ўрганиш, бу тилларининг қиёсий лексикологиясини яратиш туркийшуносликдаги муҳим вазифалардан биридир. Бундай лексикология назарий тилшунослик учун ҳам, қариндош халқ вакиллари бир-бирларининг тилларини ўрганишларини осонлаштириш учун ҳам катта фойда келтиради. Тилларимиз, асрлар юкини мардона ташиган сўзларимиз кўзимизга ҳам таниш, ҳам нотанишга ўхшаб кўринмаслиги учун бу сўзларнинг бутун ҳаёт тарзию бугунги туриш-турмушини чуқур тадқиқ этмоқ керак.

Э: -Э УНЛИЛАРИ КОНВЕРГЕНЦИЯСИ

Э. Умаров, ф.ф.д, профессор

Конвергенция тарихий тараққиёт натижасида икки унлининг бир фонемага айланиши демакдир. Мумтоз ўзбек тили мисолида бу масала чуқур ўрганилмаган. Сабаби унлиларни **тил олди - тил орқа** қилиб таснифланиш натижасида бу масала тадқиқ қилинмаган. Ушбу ахборотда Алишер Навоий маълумотлари асосида бир-биридан **узун-қисқаликда** фарқланувчи **э: -э** унлилари ҳақида тўхталамиз. Қадимги туркий, шунингдек, мумтоз ўзбек тилида иккита **э** унли бўлиб, улар бир-биридан узун-қисқаликда фарқланган. Бу узун-қисқалик фонологик яъни маъно ажратиш хусусиятига эга бўлган. Алишер Навоий бу фарқни жуда яхши сезиб шундай ёзган эди: “**тир ки термак маъниси биладур, тир ки, андин дақиқдур, улдурки, сартлар ани “арак” ва “хай” дерлар**”¹. Ушбу иктибосдан кўриниб турибтики, шоир бугунги **термак** маъносидаги **тэ:р** сўзида чўзиқ **э:**, форсий **арак** ва **хай** маъносидаги **тэр** да қисқа **э** ишлатилганлиги ҳақида маълумот бермоқда. Қисқа **э** махсус **дақиқ** термини орқали кўрсатилган. **Тэ:рмак** да чўзиқ **э:**, **тер**да қисқа **э** ишлатилганлиги қадимги туркий тил фонетикасига бағишланган махсус адабиётларда ҳам қайд этилган: **т:эр “собирать”, тэр “пот”**². Мумтоз ўзбек тилида чўзиқ **э:** бўлганлигини туркман тили ҳам тасдиқлайди: **ти:рмек “собирать, убирать” (урожай)**³. Айтиш керакки, бу сўзлар шоир асарларида кўп учрайди. **Тэ:рмак** феъли “Ҳайрат ул-аброр”да шахматга оид парчада **тэ:рса** шаклида ишлатилган:

Чунки биров ўлтурубон ҳар тараф
Тэ:рса бисот ичра ани икки саф⁴

Тэр сўзи “Ғаройиб ус-сиғар” девонида учрайди:

Сочти тэрдин гул уза ул сарви гулрухсор су
Куймагим дафъиға қилди ўт уза изҳор су

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 16- том. –Тошкент: 2009, 19-б.

² Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. –Ленинград: 1970, с.197.

³ Туркменско-русский словарь. –Москва: 1968, с.634.

⁴ Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. –Тошкент: 1991, 61-б.

Ушбу ғазалнинг кейинги байтида улуг мутаффакир тэрнинг форсий муқобили **хай**дан ҳам фойдаланган:

Юзда хай туғенидин гар кулса оғзи йўқ ажаб,
Ғунчага бўлмас очилмоқ, ичмайин гулзор су¹

Ўзбек тили товуш тизими тараққиётида чўзиқ **э:** да чўзиқлик белгиси йўқолгач у қисқа **э** унлиси билан бирлашиб, конвергенсияга учраган. Шу сабабли **термоқ** феъли ҳам **тер** сўзи ҳам луғатларда бир хил **е (э)** фонемаси орқали берилган:

1. Тер – тери остидаги махсус безлар ажратадиган сувсимон шайфиф суюқлик.

2. Термоқ – сочилиб ёки тўкилиб ётган нарсаларни қўл билан бирма-бир олиб тўпламоқ².

Э.БЕГМАТОВ ВА ЎЗБЕК ТЕРМИНОЛОГИЯСИ

Н. Улуков, ф.ф.д.

Э.Бегматов ўзбек адабий тили лексикасини ўрганар экан, терминологик материалларга ҳам мурожаат қилган, уни тадқиққа тортган, чунки термин ўзбек адабий тили лексикасининг таркибий қисмидир. Бу олимнинг ўзбек тили лексикаси, ундаги ўз ва ўзлашма қатламлар юзасидан олиб борган ишларида ҳам аниқ кўринади³. Олимнинг терминология соҳасидаги ишларини моҳият-мазмунига кўра иккига бўлиш мумкин:

1) терминологиянинг назарий муаммоларига доир ишлар;

2) терминологиянинг амалий масалаларига бағишланган ишлар.

Э.Бегматов бир қатор мақолаларида ўзбек терминологиясига оид баъзи тушунчаларга аниқлик киритиш ва уларни тўғри қўллаш тарафдори бўлиб келгани ўз ифодасини топган. Масалан, ўзбек тилшунослигида термин ва атама, атамашунослик ва терминология,

¹ Алишер Навоий Ғаройибус-сиғар. - Тошкент: 1968, 400-б.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том. -Москва: 1981, 166-б.

³ Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981, 126, 142, 133-бетлар; Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985, 14-15, 172-183-бетлар.

термин ва сўз, термин ва ном, термин ва лексема, илмий термин ва халқ термини, касб-хунар лексикаси (профессионал лексика) ва соҳавий лексика, хунармандлар лексикаси ва бошқалар терминологияга оид мавжуд ишларда баъзан бефарқ, аралаш-куралаш, чалкаш ҳолда қўлланмоқда. Олим баъзи мақолаларида Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”, мумтоз бадий адабиёт тилидан илмий термин ахтарувчиларга қўшилмайди. Чунки “Девон” моҳиятан диалектал (лаҳжавий) луғат бўлиб, ундаги сўзлар том маънодаги илмий термин эмас, аммо бу сўзлар асосида кейинчалик илмий термин ҳосил қилинган бўлиши мумкин. Бадий адабиёт тилига кирган ҳар қандай сўз, илмий термин ҳам асар тили бадииятига хизмат қилади, уни бадий матндаги ҳолатида термин, илмий термин деб юритиш мумкин эмас.

Э.Бегматов “илмий термин” тушунчасини аниқ қўллаш ва бошқа луғавий гуруҳлардан фарқлаш тарафдори эди.

Э.Бегматов ишларидаги мана шунга доир мулоҳазаларнинг барчасини бу ерда таҳлил қилиш имкони йўқ.

Олимнинг ўзбек тили терминологиясига оид кўп йиллик тажриба ва мушоҳадалари унинг Ҳ.Бектемиров билан ҳамкорликда ёзган **“Мустақиллик даври атамалари”** рисоласида илмий жиҳатдан умумлаштирилди. Рисоланинг “Ҳозирги давр терминологиясининг асосий талаблари ва мезонлари” қисми Э.Бегматов қаламига мансуб бўлиб, унда ўзбек тили терминологиясининг шўролар тузуми шароитидаги ҳолати, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин ўзбек терминологиясида юз берган ўзгаришлар, терминологияни меъёрлаш ва такомиллаштиришнинг асосий қоида ва тамойиллари ва бошқалар ҳақида илмий-назарий, амалий фикрлар айтилган.

Рисоланинг қайд қилинган бўлимида Э.Бегматов термин ва илмий термин тушунчалари, илмий терминни унга ёндош ҳодисалардан фарқлаш ҳақида фикр юритган. Биз бу ўринда олимнинг мана шу муҳим фикрларини келтириш билан чегараланамиз. “Термин ва терминология” ҳақида гап борар экан, аввало термин тушунчасининг моҳиятини тўғри белгилаш лозим. Бунда, бир томондан, илмий термин ва халқ терминологиясини, иккинчи томондан, терминни оддий умумистеъмолдаги сўздан фарқлаш лозим бўлади.

Илмий термин – бу илмий тил (нутқ), илмий матнларнинг луғавий бойлиги, воситасидир. Илмий термин илмий соҳаларнинг

талаб ва эҳтиёжини қондириш учун яратилади. Шу сабабли ҳақиқий илмий термин у ёки бу фан соҳасига алоқадор илмий тушунча ва тасаввурларни тўла, аниқ ва ихчам ифодалаш керак бўлади.

Термин ва терминология ҳақида гап борар экан, аввало илмий терминлар тизими кўзда тутилади. Ҳар қандай илмий термин илмий матн ёки илмий нутқда пайдо бўлади ва ўша лисоний муҳитда, маконда яшайди”¹.

Олим илмий терминологияни халқ терминологияси (халқона терминлар)дан фарқлаш лозимлигини таъкидлар экан, шундай ёзади: “Халқ терминологиясига хос муҳим хусусият уларнинг илмий меъёрларга солинмаганлиги, улар тизимида вариантдорликнинг кучлилиги, турли ҳудудларда турлича шаклларда учрашидир.

Қайд қилинган халқона терминлар халқ географияси, деҳқончилигининг луғавий меъёрлари бўлиб, халқ тилида яратилган ва асрлар давомида ўша тилда қўлланиб келган. Демак, уларнинг яшаш муҳити халқ тили, халқ амалий нутқидир”². Э.Бегматов фикрича, терминология илмий йўналиш сифатида илмий терминлар билан шуғулланади: “Қайд қилинганлардан маълум бўладики, термин ва терминология ҳақида гап борганда, илмий терминлар кўзда тутилади. Демак, мана шу маънода тилшуносликнинг терминология соҳаси ҳар қандай сўз ва терминларни эмас, балки илмий терминларни тадқиқ қилиш, уларни тартибга солиш, меъёрлаш иши билан шуғулланади”³.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Э.Бегматов моҳир терминолог сифатида ҳам намоён бўлади. Бу олимнинг ўзбек тили лексикаси ва ономастикасига оид бир қатор илмий терминларнинг мазмун моҳиятига аниқлик киритганида кўзга ташланади. Масалан, у “ўзбекча сўз”, *антрополексема*, *тополексема*, *топонимик лексика*, *отаисм* (отасининг исми эмас), *турдош сўз* (турдош отдан бошқа луғавий-морфологик категорияларга оид сўзлар), *ономастик лексика*, *ономастик бирлик(лар)*, *ономатик асос*, *луғавий асос*, *апеллятив лексика*, *индикатор (аниқлагич)*, *топонимик аниқлагич*, *антропонимик аниқлагич*, *регионал антропонимия*, *ономастик сўз*

¹ Бектемиров Ҳ., Бегматов Э. Мустақиллик даври атамалари. – Тошкент: Фан, 2002, 17-бет.

² Келтирилган рисола, 18-бет.

³ Ўша ерда, 18-19-бетлар.

яшаш ва бошқа терминлар англатадиган маъноларга аниқлик киритган ҳамда бу масалага алоҳида мақолалар¹ бағишлаган.

Умуман, ўзбек тили терминологияси, айниқса, ўзбек ономастикаси илмий терминларида хилма-хиллик ва нуқсонларни кузатган олим шундай хулосага келди: ономастика терминларининг лисоний хусусиятлари махсус тадқиққа муҳтож ва ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғатини тузиш лозим. Биринчи ишни шогирди Р.С.Нуритдинова зиммасига юклади², иккинчи вазифани шогирди Н.Улуқов билан ҳамкорликда ҳал қилди³.

“Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати”да 1700 дан ортиқ термин маъноси изоҳланган. Луғат ўзбек ономастикаси терминларини ўзига жам қилган ва бу термин маъноларига илмий шарҳ берилган илк тадқиқот эди. Луғат, ҳеч шубҳасиз, ўзбек ономастикаси терминларини тартибга солиш ишига қўшилган салмоқли ҳисса бўлди.

Профессор Э.Бегматов мустақиллик шароитида ўзбек тили лексикасида ўзгаришлар, янгиликлар ҳақида гап юритар экан, салмоқли ва сезиларли ўзгариш илмий терминология соҳасида юз берганини таъкидлайди: “Ўзбек тилининг мустақиллик даври ривожига ҳақида гап борганда, юз берган ўзгаришларни тўғри, ҳолисона баҳолаш лозим бўлади. Бу масалада илмийликдан кўра ҳиссиётга берилиш, шов-шув кўтариш ва муболағалар қилиш ўринсиз, чунки сўз юритилаётган даврда ўзбек тилининг лисоний тизимида тамоман янгиланиш мутлақо янги сифатий ўзгаришларга ўтиш ҳодисаси юз бергани йўқ. Тилдаги ўзгаришлар кўп ҳолда сифат жиҳатдан эмас, миқдор жиҳатдан, тилнинг функционал имкониятлари кенгайиши ва унинг эҳтиёжларига кўра юз берди, чунки ўзбек тилининг мустақиллик даври фаолиятида ҳам тилнинг асосий лисоний тизими, грамматик структураси, аввалги меъёрий анъаналари сақланиб қолди.

¹ Бегматов Э. Макротопонимия тушунчаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000. – №3. Ўша муаллиф. Вариантдорлик тушунчасига доир // Филологик тадқиқотлар. – Тошкент: 2003, 15-18-бетлар (ҳамкор Р.Худойбергандов); Ўша муаллиф. Урбаноним тушунчаси // Истиқлол ва тил. 3-қисм. – Тошкент: 2007, 168-172-бетлар (ҳамкор Ш.Зоитова); Ўша муаллиф. Ономастик кўлам тушунчаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. – №3, 17-21-бетлар (ҳамкор. Я.Авлоқулов); Он же. К проблеме «собственно узбекские слова». – Тюркология – 88. Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной Тюркологической конференции. – Фрунзе: Илим, 1988. – С.116-118; Ўша муаллиф. “Ўзбекча сўз” тушунчасига доир // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари, 6-сон. – Тошкент: 2012, 14-17-бетлар; Нутқ маданияти тушунчаси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975. 5-сон, 48-53-бетлар ва б.

² Нуритдинова Р.С. Ўзбек ономастикаси терминларининг лисоний тадқиқи. НДА. – Тошкент: 2005.

³ Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган: 2006.

Ўзбек тили лисоний тизимида юз берган сезиларли ўзгариш ва янгилашлар, асосан, илмий терминология соҳасига тегишли”.¹

Олимнинг терминологияга оид қарашлари у ёзган бир қатор илмий мақолаларда ҳам ўз аксини топган. ²Қисқаси, серқирра ва етук олим Э.Бегматовнинг илмий термин ҳақидаги назарий қарашлари, мулоҳазалари, талқинлари ҳамда у тузган терминологиянинг такомиллашуви ва ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

БУГУНГИ ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ МУАММОЛАРИ

Д.А. Набиева, АнДУ, ф.ф.д., доцент
Д.А. Нурмонова, АнДУ, ф.ф.н., доцент

Ҳозирги глобаллашув жараёнида ижтимоий ҳаётимизнинг ҳар бир жабҳасида интеграциялашувнинг кенг қулоч ёйиб ривожланиб бораётган бир даврда ўзликни сақлаган ҳолда, жаҳон цивилизацияси билан ҳамқадам бўлиш жуда мушкул. Ўзбекистон бу масалада ҳам маънавий, ҳам маданий, ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий жиҳатдан ўзига хос бўлган йўлни танлади ва шу йўлда дадил олға қадам ташлаб, дунё ҳамжамиятининг эътиборини тортди. Айниқса, мамлакатимизда таълим соҳасида олиб борилаётган ишларнинг кўлами, ёшлар тарбиясига бўлган эътиборнинг кучайиши мустақил давлатимизнинг порлоқ келажагини, унинг барқарорлигини таъминлаш йўлидаги муҳим қадамдир. Чунки муҳтарам Президентимиз таъкидлаганидек, “Ўрта асрлар Шарқ тарихи шундан далолат берадики, маданият ва таълим-тарбия, тиббиёт, адабиёт, санъат ва архитектура соҳаларидаги беқиёс юксалиш, илмий мактабларнинг вужудга келиши, янги-янги истеъдодли авлодлар тўлқинининг пайдо бўлиши ва вояга етиши – буларнинг барчаси, биринчи навбатда,

¹ Бегматов Э. Ўзбек адабий тилининг мустақиллик даври ривожига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006, 4-сон, 8-бет.

² Бегматов Э. Ўзбек ономастик терминологияси ва уни нормалаш проблемалари // Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараккиёти перспективалари. – Тошкент: Фан, 1986, 8-10-бетлар (ҳамкор. Ғ.Сатторов). Ўша муаллиф. Ўзбек терминологиясининг таниқли тадқиқотчиси // Профессор Улуғ Турсунов ва ўзбек тилшунослиги. – Самарқанд: 2005, 37-43-бетлар (ҳамкор. А.Мадвалиев).

қишлоқ ва шаҳар ҳўжалигининг анча жадал ўсиши, ҳунармандлик ва савдо-сотиқнинг юксак даражада ривожланиши, йўллар қурилиши, янги карвон йўлларининг очилиши ва авваламбор, нисбий барқарорликнинг таъминланиши билан бевосита боғлиқ” .

Демак, давлатимизнинг келажаги, равнақ топиши ва барқарорлиги ҳар томонлама юксалишга эришган, интеллектуал салоҳиятли ёшларимиз кўлидадир.

Ўзбекистон азалдан илмий потенциали кучли давлатдир. Аҳмад ал- Фарғоний, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Наср Фаробий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва Бобур каби алломаларнинг даҳоси ва улар қолдирган илмий мерос жаҳон илмий жамоатчилигининг эътирофида. Юртбошимиз айтиб ўтганидек, “Бугун, орадан деярли минг йил ўтганидан кейин ҳам биз ўрта асрларда яшаб ижод қилган, жаҳон цивилизацияси ривожига бебаҳо ҳисса қўшган шарқ алломалари ва мутафаккирларининг даҳоси, илм-фаннинг турли йўналишларидаги изланишлари ва қомусий билимлари олдида ҳайратга тушамиз”.

Бугунги кунда олдимизда турган энг катта вазифа – аждодларимиз қолдирган мерос билан фахрланибгина қолмай, уни бойитиш ва ривожлантиришдир. Бу эса Ўзбекистон фани зиммасига улкан масъулият юклайди. Бундан тилшунослик ҳам мустасно эмас.

Тилшунослик тарихига назар ташласак, у ўзининг тараққиёти давомида олдида қўйган мақсадига кўра бир қанча даврларни босиб ўтди. Хусусан, қадимги тилшуносликдан бошлаб XIX асрнинг охиригача бўлган даврни шартли равишда тарихий-қиёсий тилшунослик даври сифатида қарашимиз мумкин. Чунки соф амалий эҳтиёжлар асосида юзага келган тилшуносликнинг бу даврдаги бош мақсади тил генезисини аниқлашдан иборат бўлди. Яъни тил фактларини қиёсий ўрганиш асосида унинг бобо тилини аниқлаш асосий масалага айланди.

XIX асрнинг охири ва XX аср тилшунослигини систем-структур тилшунослик даври деб аташимиз мумкин. Унинг вазифаси – тилнинг табиатини аниқлаш. Бунда тилга бутунлик сифатида қаралиб, бутунликни ташкил этувчи элементлар ва улар ўртасидаги муносабатларни ўрганишга эътибор берилди.

Тилшуносликнинг ҳозирги даврини эса тадбиқий тилшунослик даври, деб аташимиз мумкин. Тараққиётнинг бу

босқичи учун характерли хусусият тил ва унинг эгаси муносабатини, тилнинг функциялашувини ўрганишдир.

Тилшуносликнинг биринчи ва иккинчи тараққиёт босқичларида, эътибор қаратсак, тил ўз эгасидан ташқарида: биринчи босқичда тилнинг келиб чиқиш илдизларини, яъни бобо тилни аниқлашга эътибор қаратилган бўлса, иккинчи даврда “тил ўзи учун ва ўзи ичида” тамойилига амал қилинган ҳолда, тилнинг ички структураси ўрганилди. Натижада тилнинг мақоми, унинг вазифаси, ўз эгаси билан муносабати каби масалалар назардан четда қолди. Бу эса тилнинг ўз эгаси билан муносабатини ўрганувчи, коммуникация жараёнида тилнинг функциялашувини ёритиш билан шуғулланувчи тилшуносликнинг кейинги босқичининг, яъни тадбиқий тилшуносликнинг майдонга келишига туртки бўлди.

Аслида тилшунослик тараққиётнинг ҳар бир босқичи ўзидан кейинги босқич ибтидоси учун замин тайёрлайди. Қиёсий-тарихий тилшунослик тараққиётининг авж нуктаси (XIX аср охири) “Ёш грамматикачилар”нинг майдонга келишига туртки бўлди. Бу эса тилшуносликда янги даврнинг, яъни систем-структур тилшунослик даврининг ибтидоси эди. Систем-структур тилшунослик ривожининг чўққиси (XX аср охири) эса тадбиқий тилшуносликнинг туғилишига сабаб бўлди.

Кўринадики, тил тараққиётининг энг юқори босқичи А.Шлейхер таъкидлаганидек, унинг таназзулидан эмас, балки янги тараққиёт даврининг бошланишидан далолат беради. Таъкидлаш лозимки, янги давр ўзидан олдинги даврдаги натижаларни инкор қилмайди, балки уларга асосланиб иш кўради. Ҳозирги ўзбек тилшунослигининг бугунги муаммоси ҳам унинг тадбиқини, коммуникация жараёнида тилнинг ролини, тил ва тил эгаси муносабатини ўрганишдир. Бу эса ҳозирги ўзбек тилшунослигида эътибордан четда қолган ва куннинг долзарб муаммоларидан бўлган психоллингвистика, социоллингвистика, компьютер лингвистикаси каби соҳаларнинг ривожига, атамашунослик, автоматик таржима, ўзбек тилининг стилистик имкониятлари каби муаммоларнинг ечимини излашга ундайди.

ГАП БЎЛАКЛАРИНИНГ ФУНКЦИОНАЛЛАШУВИ

Х. Усмонова, НамДУ, ф.ф.д.

Ўзбек тилшунослигида ҳам, рус тилшунослигида ҳам гапнинг таркибида тобе вазиятда муайян сўроққа жавоб бўлувчи ҳар қандай иккинчи даражали бўлак гап таркибидан бир вақтда ажратилади. Бундай ажратиш кўпчилик учун одатий ҳолга айланди. Масалан: Оқил киши доно, олийжаноб, ростгўй кишиларга дўст бўлади жумласи икки бош бўлакка - киши (эга) ва дўст бўлади (кесим)га ажратилиши билан бирга кишиларга (тўлдирувчи) оқил, доно, олийжаноб, ростгўй (аниқловчи) сингари иккинчи даражали бўлакларга ҳам ажратилади. Дастлаб, гап таркибидаги бош бўлаклар аниқланади ва ундан сўнг гапнинг иккинчи даражали бўлаклари белгиланади. Иккинчи даражали бўлакларни белгилашда уларнинг гап ёки унинг бир қисмининг бўлаги эканлиги ҳисобга олинмайди.

Баъзи ўзбек тилшунослари ҳам иккинчи даражали бўлакларнинг гапдаги мақоми борасида анъанавий қарашларга танқидий муносабатда бўлдилар. Хусусан, проф. Ш.Раҳматуллаев 1970 йилдаёқ гап бўлакларини, жумладан, иккинчи даражали бўлакларни ажратишда мавжуд қарашларга танқидий нуқтаи назардан қараган эди. Жумладан, у қуйидагиларни ёзади: «...Шуни таъкидлаш керакки, сифатловчига сўроқни сифатланмишдан келиб чиқиб берамиз. Демак, сифатловчининг сўроғи маълум маънода ички сўроқ бўлади. Бирор бўлак вазифасида сифатловчили бирикма келади. Сифатловчига бериладиган сўроқ ана шу бўлак вазифасида келган бирикманинг ички тузилишига доир бўлади.

Юқорида айтилган ички хусусият (тартиб эркинлигини йўқлиги ва ички сўроққа жавоб бўлиши) сифатловчининг синтактик моҳиятини белгилаб қўяди. Сифатловчи бўлак ичидаги бўлак, бўлакнинг бўлаги бўлиб келади.

Сифатловчининг ўзига хос айримликлари борлигидан келиб чиқиб, уни бир вақтлар учинчи даражали бўлак деб ҳам юритишган, аммо кейинчалик бу тушунча ва терминдан воз кечилган. Аслида бу термин ҳодисанинг моҳиятини аниқ очиб бермайди. Бизнингча, сифатловчини (кенгроқ олсак аниқловчиларнинг барча турларини) гапнинг бўлаги деб эмас, бирикманинг бўлаги деб аташ тўғри .

Проф. Н.Маҳмудов аниқловчиларни гапнинг конструктив бўлаги ҳисобламагани ҳолда, тўлдирувчи ва ҳолларнинг ҳам гапдаги вазифасини фарқлаш лозимлигини кўрсатади . Унинг таъкидлашича, икки ва ундан ортиқ предикат қатнашганда, улардан бири асосий, қолганлари иккинчи даражали ҳолатда бўлади. Лекин ҳар бир предикат, у хоҳ асосий, хоҳ иккинчи даражали бўлсин, муайян объект муносабати билан боғлиқ бўлади. Бу ҳолат, таркибида иккинчи даражали предикатли сифатдош ва равишдош ўрамлар (оборотлар), ҳаракатлар номи ва шарт феълли қурилмалар, шунингдек, предикатив сўзлар (бор, йўқ сингари сўзлар) билан шаклланган қурилмалар мавжуд бўлган содда гапларда кузатилади. Масалан: Унинг дардини енгиллатадиган сўзни инсон боласи ҳали ярата олгани йўқ (С.Аҳмад) гапида иккинчи даражали предикатли унинг дардини енгиллатадиган сифатдош обороти иштирок этган. Гапда иккита предикат мавжуд бўлиб, улардан бири, яъни ярата олгани йўқ феъл шакли билан ифодаланган асосий (кесим вазиятида), иккинчиси, яъни енгиллатадиган сифатдаги шакли билан ифодалангани эса иккинчи даражалидир. Асосий предикат (сўзни) сўз шакли орқали ифодаланган объект муносабати билан боғлиқ бўлса, иккинчи даражали предикат дардини сўз шакли орқали ифодаланган воситасиз объект муносабати билан боғлиқ. Аммо бу икки объект предикатларга муносабати жиҳатидан айнан ўхшаш бўлса ҳам, уларни бир-бири билан мутлақо тенглаштириш мантиқан тўғри эмас. Чунки мазкур предикатларнинг ўзи мавқеи жиҳатидан бир-бири билан айнан тенг эмас, яъни бири асосий, иккинчиси эса иккинчи даражалидир. Шунинг учун ҳам мазкур гапнинг синтактик тузилишида иккита айнан бир мақомга эга бўлган воситасиз тўлдирувчи мавжуд, деб қарашнинг ўзи илмий асосга эга эмас.

Муаллиф тўғри таъкидлаганидек, бундай тўлдирувчилар функционаллик жиҳатдан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Иккинчи даражали предикатлар вазиятни эгаллайди. Шунга кўра муайян синтактик вазиятдаги бундай қурилмалар гапнинг ёйиқ, бирикмали, кенгайтирилган бўлаклари сифатида баҳоланади .

Равишдош, сифатдош, ҳаракат номли, шарт феълли ўрамларнинг гап таркибида бир бутун ҳолда, бир синтактик вазиятни эгаллаши, бир бўлак деб баҳоланиши, бундай ўрамларнинг ички бўлинишлари бутун гап учун нофункционал,

фақат ўрамнинггина ички бўлиниши эканлиги проф. А.Нурмонов томонидан ҳам кўрсатилган эди.

Таркибида бутун гап учун нофункционал бўлаги бўлган синтактик бутунлик учун пропозитив номланиш атамасидан фойдаланишни маъқул кўрдик.

Пропозитив номланиш турли синтактик позицияларда келиши мумкин:

1. Эга позициясида: Шамолдан тез учган поездлар ҳам то Шимолга етгунча кетади ҳолдан.

(Ҳ.Олимжон).

2. Тўлдирувчи позициясида: Укамни боғчадан олиб келишни буюрди.

3. Ҳол позициясида: Шимолга етгунча кетади ҳолдан.

Юқорида берилган синтактик бирликлар бир бутун ҳолда гап таркибида муайян синтактик позицияда келса, унинг таркибидаги узвлар бутун гапга нисбатан нофункционал саналади. Уларнинг функционаллашуви фақат пропозитив номланиш таркибида пропозицияни ҳосил қилувчи таянчга нисбатан бўлади. Пропозитив номланиш таркибидаги узвларни аниқлаш, уларни семантик ва грамматик таҳлил қилиш ҳамда таснифлаш ишимизнинг бош мақсадидир.

Гапнинг структур схемасини кесим ва унинг «бўш ўринлари» нуқтаи назаридан белгилаш аниқловчи ва изоҳловчиларга мутлақо бошқача ёндашувни талаб қилади. Чунки бу бўлақлар кесимнинг бўш ўринларини тўлдирувчи мустақил бўлак сифатида кела олмайди, кесимнинг «бўш ўринлари»ни тўлдириб, унга нисбатан муайян синтактик позицияни эгаллайди. Масалан: Қип-қизил гулларнинг майин ҳидлари сабо билан тарқалади гапида ўзаро муносабатда бўлаётган иккита гап бўлаги бўлиб, тарқалади кесимининг «бўш ўрин»ларини тўлдириб, икки синтактик позицияда келади: биринчиси - эга позициясида, иккинчиси - воситали тўлдирувчи позициясида Эга позициясида келган биринчи синтактик бирликлар аниқловчилар билан кенгайиб, пропозиция ҳосил қилган. Унинг таркибидаги аниқловчи шу бутунликнинг ички бўлинишига мансуб бўлиб, бутун гап тузилиши учун алоқасиздир.

Шунингдек, гапнинг кесими ҳам аниқловчилар билан кенгайиб келиши мумкин. Масалан: Сен Саиднинг севган синглиси.

Англашиладики, аниқловчилар фақат пропозитив номланиш таркибида функцияланиб, кесим, эга, тўлдирувчи, ҳол синтактик позицияларида келаётган бўлакларнинг таркибий қисми саналади. Улар фақат пропозицияни ички узвларга ажратгандагина унинг таркибидан ажралади.

Шундай қилиб, ҳозирги тилшуносликда иккинчи даражали бўлакларнинг ҳаммаси ҳам гап тузилишида бир хил мақомга эга эмаслиги маълум бўлмоқда.

ИДЕОГРАФИК ЛУҒАТЛАР ТУЗИШДА “МАЙДОН” НАЗАРИЯСИНING АҲАМИЯТИ

**Ш.М.Искандарова, ФарДУ профессори, ф.ф.д.
У.Қўзиев, НамДУ ўқитувчиси**

Идеографик луғатлар яратиш ҳозирги кунда ҳам ўзбек лексикографиясининг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Зеро, тилнинг лексик сатҳини системалаштириш, система ичидаги микросистемалар (ЛМГ, ЛСГ)ни белгилаш, уларнинг ўрнини аниқлаш, бирликларнинг турли лексик-семантик муносабатларини ойдинлаштириш зарурати луғавий системани мавзуй ўрганишни долзарб қилиб қўймоқда¹. Тилшунослигимизда идеографик луғатлар яратиш учун асосий замин яратилган – тилшунослигимизда лексик-семантик ва лексик системавий тадқиқотлар самарали амалга оширилмоқда. Идеографик луғат яратишнинг назарий масалаларини тадқиқ этишга бағишланган² бир қатор тадқиқотлар ҳам юзага келди. Шунга қарамай, ўзбек тилшунослигида идеографик луғат яратиш масаласи ҳақида сўз юритар эканмиз, “майдон” тушунчасига алоҳида тўхталмай иложимиз йўқ.

Маълумки, XIX асрга келиб, физикадаги магнит майдони назарияси таъсирида тилшуносликда ҳам майдон тушунчасининг назарий талқини юзага келди³. XX асрда И. Трир, Л. Вайсберг, Г.

¹ Исломов И. Лексик-семасиологик таҳлиллар лексикография кўзгусида//Айюб Ғуломов ва ўзбек тилшунослиги масалалари (Илмий мақолалар тўплами). – Тошкент: 2009, 130-бет.

² Ҳамраева Ё.Н. Ўзбек тилининг идеографик луғатини тузиш тамойиллари (ҳаракат ва ҳолат тушунчасини ифодаловчи сўзлар мисолида). Фил. фанл. номз. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган дисс. автореф. – Тошкент: 2009, 3-бет.

³ Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. – Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2001, 93-б.

Ипсен, А.А. Уфимцева, Н. И. Филичёва, Ю.Н. Караулов, Г. С. Шчур каби хорижлик олимлар ушбу назарияни янада ривожлантирдилар. XX аср охири чорагида ўзбек тилшунослигида “майдон” тушунчасига оид қарашлар ва таҳлиллар И. Қўчқортоев, А.Нурмонов, Ҳ.Неъматов, Ш.Раҳматуллаев, Р.Расулов, Э.Бегматов, Т.Мирзакулов, Ш.Искандарова, М.Нарзиева, С.Муҳамедова, Ш.Орифжонова, Г.Неъматова, З.Юнусова¹ каби олимларнинг илмий тадқиқотларида ўз аксини топди.

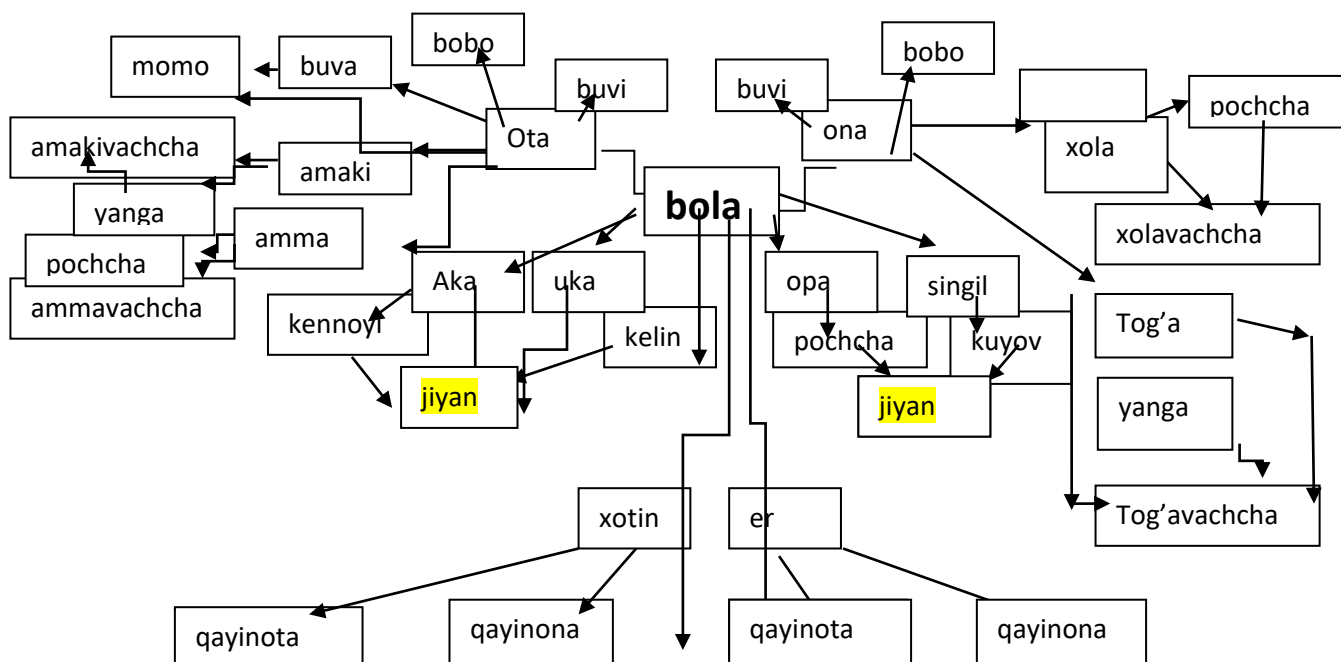
Маълумки, тилшунослигимизда майдон сифатида кўрсатилаётган материалларнинг турлича эканлиги, шунингдек айрим тилшунослар томонидан бу тушунчанинг ҳар хил талқин қилинишига қарамай, майдонга хос ёндашувда иккита йўналишни ажратишимиз мумкин: парадигматик ва синтагматик ёндашув². Майдон узвлари ўртасидаги парадигматик муносабат – бу айнан бир ўринда ўзаро алмашилиб қўллана оладиган birlikлар ўртасидаги муносабатдир³.

Биз қуйида қон-қариндошликни билдирувчи сўзлар микромайдонини ўзаро парадигматик муносабатига кўра моделлаштиришга интилдик:

¹ Қаранг: Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқи // ЎТА, 1987, №6. – 35-40-бетлар; Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995; Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: 1977; Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. – Тошкент: Фан, 1998; Неъматова Г. Ҳ. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари тизими, бадий қўлланилиши. Фил. фан. номз. диссерт. автореф. – Тошкент: 1998; Расулов Р. Глаголы состояния в узбекском языке и их валентности. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Тошкент: 1999; Муҳамедова С.Х. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Тошкент: 2007; Нарзиева М. Шахсни ёш белгисига кўра атовчи сўзлар группасининг ички классификацияси ҳақида. – Тошкент: 1987. Орифжонова Ш. Даражаланиш (градуонимия) // Республика ёш филология олимларининг тантанали илмий анжуман материллари. – Тошкент: 1991; Юнусова З. Қ. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши (Самовий ёриткичлар луғавий гуруҳи асосида). Фил. фан. номз. диссерт. автореф. – Тошкент: 2005.

² Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. – Тошкент: Фан, 1998, 40-б.

³ Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. – Москва: Просвещение, 1975. 271 с – С.258.

Қариндошликни билдирувчи юқоридаги сўзлар ўзаро қуйидаги жиҳатларига кўра зидланишга киришадилар:

1. Ёш белгисига кўра: почча – куёв, тоға – жиян, опа – сингил, ака – ука ва ҳкз.
2. Жинс белгисига кўра: тоға – хола, ота – она каби.
3. Қон қариндошлигига кўра: ота – эр, ўғил – куёв ва б.
4. Бевосита қариндошликни ифодалашига кўра: ота – бобо, тоға – жиян каби.
5. Умумий ёки хусусий номлигига кўра: бола – ўғил, қиз; жиян – хола, тоға каби.

Микромайдонни моделлаштириш натижасида тилимиз луғат таркибидаги айрим камчиликлар ҳам намоён бўлади. Чизмадан кўриниб турибдики, она томондан қариндошликни билдирувчи сўзлар гуруҳида айрим бўшлиқлар кўзга ташланади. Аввало, “бола”нинг “она” ва “ота”га тегишли “буви”, “бобо” тушунчалари (лексемалари) бир хил номга (сўзга) эга. Шунингдек, “она”га боғлиқ “хола” ва “тоға” лексемалари “ёш белгиси” (қиёс: бува-амаки) семасига эга эмас.

		jigarpora				
		Jigar-go'sha				
	<i>modar</i>	valad				
<i>opoqi</i>	<i>valida</i>	farzand	<i>padar</i>	ajdod		
BUVI	ONA	BOLA	OTA	BOBO	POCHCHA	xolavachcha
<i>ena</i>	<i>oyi</i>	chaqaloq	dada	<i>ota</i>	<i>yazna</i>	<i>bo'la</i>
	<i>ena</i>	go'dak				
		jish				

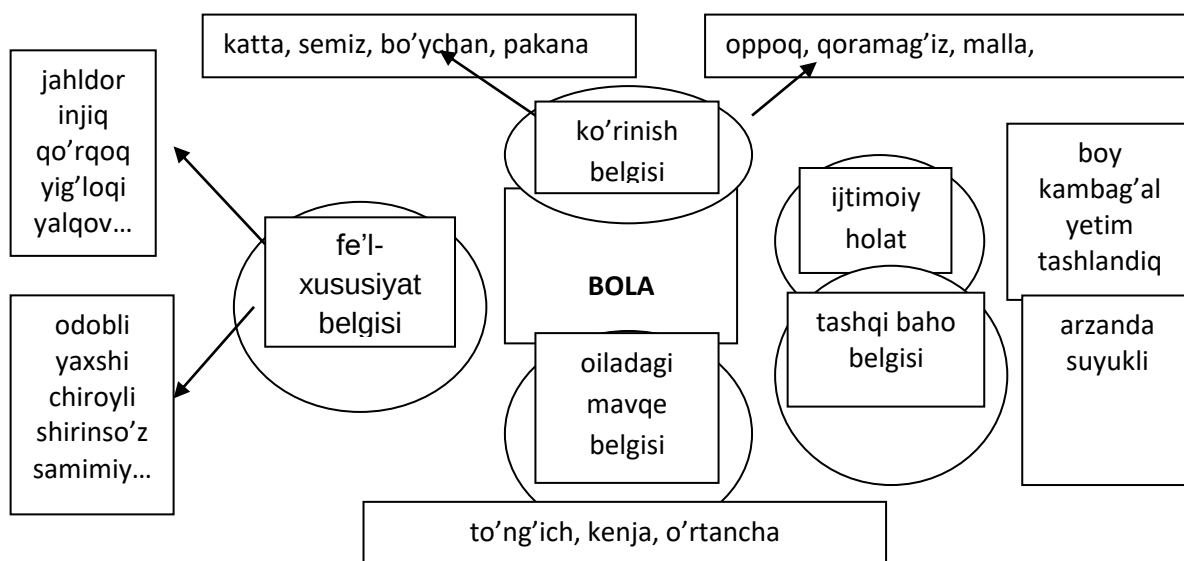
Ушбу жадвалда қариндошлик билдирувчи сўзларнинг синонимик қаторлари келтирилган бўлиб, курсивда берилган сўзлар шевадаги кўринишлар ҳисобланади. Бола – гўдак - чақалоқ - жиш парадигмаси аъзолари ўзаро градуонимик муносабатда ётади.

Кейинги чизмаларда бола сўзи билан синтагматик муносабатга эга сўзларни кўриб чиқамиз. Уларни иккига бўлиб ўргандик:

1. Белги билдирувчи сўзлар.

2. Ҳаракат ҳолатни билдирувчи сўзлар.

БОЛА сўзига боғлиқ бўлган белги билдирувчи сўзлар:

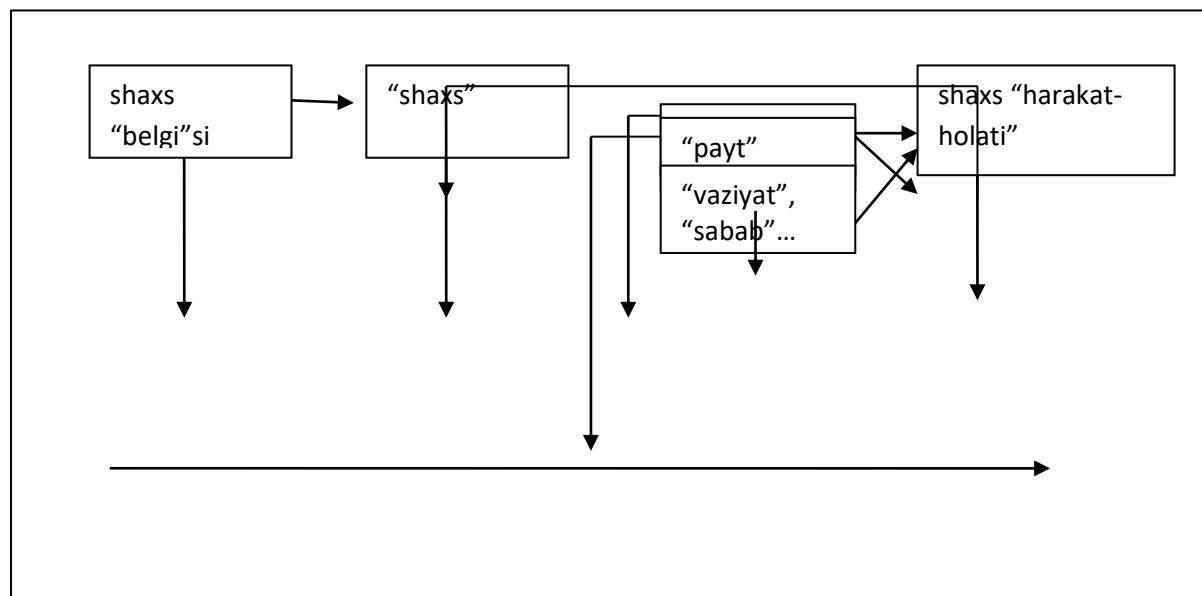

Белги билдирувчи сўзларнинг асосий қисми умуман “шахс” архисемали барча сўзлар билан ёки бевосита “бола” сўзи билангина (мас., тўнғич, кенжа каби) алоқадор бўлиши мумкин.

Қуйидаги жадвалда БОЛА билан синтагматик муносабатга киришувчи айрим гуруҳ феъл лексемалар акс эттирилган:

	Бирлашти- рувчи сема	феълнинг бирлаштирувчи семаси	феъл	феълнинг бошқа бирлаштирувчи семалари
	“жонли мавжудот”	табиий жараён	туғилмоқ ўсмоқ улғаймоқ яшамоқ...	+ “ўрин” + “вазият”
	“инсон”	табиий эҳтиёж билан боғлиқ	овқатланмоқ ичмоқ емоқ	+ “нарсa”
БОЛА	“инсон” “балоғатга етмаган”	фаолият	ўйнамоқ гапирмоқ ўқимоқ юрмоқ тепмоқ тўполон қилмоқ	+ “шахс” (ким билан?, кимга?) + “нарсa”
	“инсон”	руҳий ҳолат ва жараён	яхши кўрмоқ севмоқ кўрқмоқ қизиқмоқ инжиқланмоқ	+ “шахс” + “нарсa” + “ҳаракат- ҳолат”

Юқоридаги ҳар бир микромайдон нутқ жараёнида фақат айрим вакиллари билан қатнашади ва қуйидаги шаклда синтагматик алоқага киришади:

Кўришиб турибдики, идеографик луғат тузиш онгимиз ўрганган одатдаги тартибдан ташқарида, шу жиҳатдан сўзларнинг турли томонлардан олиб борилган тадқиқларигина унинг “идеал” олами ҳақида тўлиқроқ тасаввур беради. Биз кўриб чиққан ҳолатда сўзларнинг денотатигина ҳисобга олинган бўлиб, идеографик луғатда тилнинг бошқа социалингвистик, психологик, стилистик, семантик функциялари кўзда тутилмаган. Демак, идеографик луғат тузишда тилшуносликнинг деярли барча бўлимлари ҳамкорлиги кутилади.

Луғатларнинг яратилиш жабҳаси илмий жамоа ва жамиятнинг муайян соҳага бўлган қизиқишини ифодалайди ва, ўз навбатида, бундай қизиқишга туртки бўлади. Идеографик луғатлар эса, бизнингча, инсоннинг ўзлигига, миллий тилига эътиборини ифодалайди. Шу туфайли ҳам идеографик луғатлар сўзларнинг чуқур илмий тадқиқи натижаси ўлароқ вужудга келади. Ҳозирги кунда тилшуносларимизнинг илмий изланишлари назарий ва амалий жиҳатдан яқин йилларда ўзбек тилининг идеографик луғати яратилишига умид уйғотади.

БАДИЙ МАТНДАГИ ОНОМАСТИК БИРЛИКЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТИ

**Э. Жабборов, ҚарДУ доценти, ф.ф.н.
А. Маманова, талаба**

Рассом портрет чизар экан, унда ишлатиладиган ҳар бир рангни фикр тарозисига қўйиб танлаганидек, ижодкор ҳам сўз қўллашда ифодаланаётган бадиий ғоя мазмунига мос бўлган лексемаларнигина танлайди.

Бадиий адабиётда шундай асарлар яратиладики, ёзувчи айтмоқчи бўлган фикрни ўқувчига етказишда ономастик бирликлар (атокли отлар)ни асосий воситага айлантиради, яъни бадиий таҳлил жараёнида атоқли отлар ўз семантик структурасининг кенг қамровлилиги билан таҳлил позициясида олдинги ўринларда туради. Шундай экан, лингвистик таҳлил тамойилларидан бири сифатида ономастик бирликларнинг лингвопоэтик хусусиятини ўрганишни кириш мумкин.

Адабиётшунослик илмида баъзан таҳлилчилар ва танқидчилар томонидан бадиий асарга қўйилган бадиий таҳлил ижодкор

айтмоқчи бўлган бадийй ғояга номутаносиб тарзда амалга оширилганлигига ҳам гувоҳ бўлганмиз. Таҳлилни тўғри олиб бориш асарда иштирок этган ҳеч бир сўзни эътибордан четда қолдирмаслик, сўзнинг семантик имкониятларини чуқур англай олиш, асарнинг ҳар бир узвини бир бутун ҳолда, яхлит вужуд сифатида тушуниш орқалигина амалга оширилади. Бунинг учун адабиётчидан тилшунослик илмидан бохабар бўлиш талаб қилинади. Шунинг учун ҳам ўзбек тили ва адабиёти бир-бири билан чамбарчас боғлиқ фанлар сифатида эътироф этилиб келинмоқда. Масалан, улуғ бобомиз А.Навоий маҳоратли адабиётшунос бўлиши билан бир қаторда етук тилшунос бўлганлиги ҳам фикримизнинг ёрқин далили бўла олади.

Қуйида ономастиканинг тармоқ йўналишларидан бири ҳисобланмиш антропонимларнинг лингвопоэтик хусусиятларини таниқли ёзувчи Шукур Холмирзаев ҳикоялари мисолида ўрганишга эътибор қаратамиз.

Маълумки, “шахс ва уларга қўйилган номлар антропонимлар (лот. *antropoz* – шахс, одам; *onuma* – ном) дейилади” .

Бадийй сўз усталаридан бири ҳисобланган Ш.Холмирзаев ҳикояларида ҳам антропонимларнинг бадийй ғоя талабига хизмат қилганлигини кўришимиз мумкин. Масалан, “Кулган билан кулдирган” номли ҳикоянинг бош қаҳрамонига Эҳсон Эътиборов деган ном танланган ва унга шу номга мос вазифа юкланган. Очликдан қирилиб кетаётган қушларга эътибор қаратган Эҳсон Эътиборов қушлар яшайдиган жойларга буғдой сепиб келиб табиатга эҳсон кўрсатади.

Бу борада совхоз директори Эшқувватов билан ҳам бироз зиддиятли мунозарага киришади:

Эшқувватов мийиғида жилмайиб, Эҳсоннинг ёнидан ўтди, дарпардани тортиб, ойнага қаради. Ҳовуз бўйидаги толлар ҳам кўринмайди. У деразани тирнаган бўлди ва ўқитувчига бокди:

- Э, Эсонбой, - деди, - Эсонбой, шуни бошда ҳовлиқмасдан ётиғи билан айтсангиз бўлмасмиди? Ҳалиги гапнинг нима кераги бор, хўш, асримизнинг проблемаси, у-бу... Ахир, совхознинг ҳам аҳволи чатоқ эканлигини билар экансиз-ку? Э, Эсонбой-е!

Эҳсон ҳам жилмайди:

- Ўртоқ Эшқувватов, ахир мен табиатшуносман, юрагим ачийди, табиатга етказилган ҳар бир зарар менга етказилгандай бўлади.

(“Кулган билан кулдирган”)

Юқорида кўриниб турганидек, Эҳсонга қаратилган мурожаат Эшқувватов тилидан Эсон шаклида жаранглайди. Бундан кўзланган мақсад эса Эҳсон сингари кишиларнинг қалбидаги табиатга ғамхўрлик ҳиссининг эсон-омонлиги табиатнинг барҳаётлигини таъминловчи асосий омил эканлигини таъкид-лашдир. Демак, танланган антропоним ёзувчининг бадиий ғоясини очишга хизмат қилган.

Ш.Холмирзаевнинг реалистик руҳда ёзилган “Кимсасиз ҳовли” ҳикоясига диққат қаратсак, унда ҳам антропонимларнинг ўзида ғоя ташувчилик хусусиятини кўришимиз мумкин. Ҳикояда кишиларни алдаб, фирибгарлик билан мол-дунё орттирган Умар ака ва Ҳосила опанинг умри давомида қилган “меҳнатларининг ҳосили”ни кўтариш эпизоди тасвирланган. Яъни уларнинг гуноҳлари эвазига ёлғиз фарзандлари, ёш ва бегуноҳ Умматжоннинг тасодифий вафоти ҳикоя қилинган. Демак, Умар ва Ҳосила (умр ҳосили) деган номлар бежиз танланмаган экан.

Танланган антропонимлар қаҳрамон характерини ҳам кўрсатиши мумкин. “Қиш ҳангомаси” ҳикояси қаҳрамонлари ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Замонавий мавзулар ҳақида ёзишдан кўрқиб фақат ўтмиш воқеаларга қўл урадиган ҳикоя қаҳрамони Козим Пухтаев характеридаги пухталикини ёзувчи шундай тасвирлайди:

Козим Пухтаев дам олиш уйининг зинасида бўйнини қисиб, қўллари палътоси чўнтагига тиқиб турар, қаршисида – кумуш ранг “хода”га қалпоқ қилиб кийдирилган неон чироқ ёғдусида пилдираб-ўйнаб ёғаётган қор зарраларини илжайиб томоша қилар эди.

У пастга тушиши керак. Лекин тушса, туфлиси қорга ботади. Шунинг учун кимдир чиқса, унинг изини босиб юрар, боғни айланиш, тоза ҳаводан истаганча симиришни мўлжаллар эди. (“Қиш ҳангомаси”)

Баъзан асарга киритилган интертекстуал бирлик билан белгиланган антропоним ўзаро мазмуний боғланган бўлиши мумкин. Масалан, “Бодом қишда гуллади” ҳикоясида Усмон Носир шеъриятидан намуна келтирилар экан, шеър мазмуни ҳикоя қаҳрамони Носиржон қисматига тегишли эканлигига ишора қилинади.

Қандай қабоҳат,

Ки одамнинг ўзигинамас,
Ҳиссини ҳам хароб қилса давр! –

Яъни, Носиржоннинг ҳислари давр кишилари томонидан хароб этилади, эрмак қилинади.

Шунингдек, ёзувчининг “Ҳайкал”, “Оғир тош кўчса”, “Озодлик” каби бир қатор ҳикояларида келтирилган антропонимлар ҳам ғоявий мақсадларни акс эттиради. Ёзувчи ҳикоялари устидаги кузатишлар шундан далолат берадики, ономастик бирликларнинг лингвопоэтик хусусиятларини алоҳида тамойил сифатида ўрганишга етарлича асос мавжуддир.

СИНТАКТИК МУНОСАБАТ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

О. Тожиев, АнДУ доценти, ф.ф.н.

Синтактик муносабат тушунчаси синтактик алоқа тушунчаси билан боғланади. Синтактик муносабат атамаси кўп маънолидир. Бу атама остида даставвал синтактик бутунликларнинг мазмун плани тасаввур этилади (масалан, объектли муносабат, отрибутив тмуносабат ва бошқалар).

Қолаверса, гапнинг бир чизиқли изчил тизимини ташкил этувчи ҳоким ва тобе элементлар туфайли вуждга келувчи мантикий муносабатлар ифодаси ҳам мазкур атама зиммасига тушади .

Синтактик муносабати кўп маъноли тушунча бўлса-да, уни синтагматик муносабат деб аталувчи тушунчадан фарқлаш керак. Синтагматик муносабат синтактик муносабат тушунчасига нисбатан кенг доирада бўлиб, унинг қамрови синтактик муносабат тушунчасини ҳам ўз ичига олади.

Синтагматик муносабат бир сатҳга мансуб бирликларнинг ўзаро кетма-кет боғланиш орқали майдонга келади, морфема билан морфем муносабати сўз билан сўз муносабати ва ҳоказо.

Тилшуносликда синтактик муносабатлар масаласига хос бўлган содда гап структураси ҳамда қўшма гап структурасидаги муносабатлар тилшунослар томонидан турли даражада тақдир этилган.

Рус тилшуноси Т.П.Ломтев содда гап структурасидаги синтактик муносабатларга тўхталади. У синтактик муносабат тушунчасини синтактик алоқалар термини билан атайди. Унингча,

синтактик муносабатлар “гапда сўзларнинг ўзаро боғланиши”дир. Шундан сўнг уларни уч турга ажратади .

Аввало бирламчи (бевосита) ва иккиламчи (бевосита) синтактик муносабатлари ажратилади. Кейин шаклий ва мазмуний синтактик муносабатларга, ундан кейин гап структурасига олинган икки сўз ва бутунлай структурасига хос синтактик муносабатларга ажратилади .

Академик И.И.Мешчанинов ҳам “эга, кесим, тўлдирувчи ва аниқловчи каби етакчи грамматик категориялар орқали юзага чиқарувчи субъектли, объектли, атрибутив муносабатларининг содда ва қўшма гаплар структураси учун барабар алоқадор” эканлиги ҳақида фикр билдиради.

В.И.Кодухов ҳам синтактик муносабатлар масаласига ўзига хос тарзда қарайди. Унингча, асосий мантиқий синтактик вазифалар саналувчи бундай муносабатларнинг тобеланиш алоқасининг мослашув, бошқарув ва битишув каби асосий типлари мавжуд. У синтактик муносабатлар турли синтактик сатҳ ҳодисалари структурасида фарқли хусусиятларга эга бўлишини, хусусан, номепредикатив конструкцияларда уларнинг сўз формалари ёхуд гап бўлакларига эмас, балки предикатив қисмларга алоқадор эканлигини тўғри эътироф этади . Е.И.Шутова Синтактик қурилмаларда муносабатнинг асосан икки тури: 1. Синтактик системада синтактик қурилмани мавҳумлигини ифодаловчи парадигматик муносабат. 2. Трансформацион муносабатга ажратади .

Ўзбек тилшунослигида ҳам синтактик муносабатлар содда гап структурасида ҳам, қўшма гап структурасида ҳам йирик монографик планда ўрганилмаган. Бироқ Б.Ўринбоев, Б.Йўлдошев, А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, А.Бердиалиев сингари тилшуносларнинг илмий тадқиқотларида баъзи фикрлар айтилган холос. Хуллас, синтактик муносабатлар содда гаплар, мураккаблашган содда гаплар ва қўшма гаплар таркибида мавжуд бўлиб, ҳозиргача бўлган адабиётларда унга доир етарлича фикрлар берилмаган ёки синтактик муносабатлар бир ёқлама (ё шаклий томонга, ё мазмуний томонга) ёритилган .

Кўринадикки, синтактик муносабат ва уларнинг турлари тилшуносликда, хусусан, ўзбек тилшунослигида ҳам ўрганилиши долзарб бўлган тадқиқотлар сирасига киради.

А.Нурмонов ҳамда Н.Махмудовлар содда гаплар шакл ва мазмун жиҳатидан мазмуний-синтактик муносабатлар ташкил топишини таъкидлайдилар. Мазмуний синтактик муносабатларни умумлаштирган ҳолда қуйидаги турларга ажратадилар:

1. Субординатив муносабат (бир томонлама муносабат);
 - а) предикатив муносабат (эга-кесим муносабати);
 - б) объектли муносабат (тўлдирувчи-тўлдирилиш муносабати);
 - в) атрибутив муносабат (сифатловчи-сифатланмиш муносабати);
 - г) релятив муносабат (ҳол-ҳолланмиш муносабати).
2. Координатив муносабат: қаратувчи-қаралмиш муносабати (икки томонлама муносабат)
3. Копулятив муносабат: уюшиқ бўлақлар муносабати.
4. Интрадуктив муносабат:
 - а) вокантив муносабат (ундалма-жумла мазмуни);
 - б) модал муносабат (киришнинг жумла мазмуни билан муносабати).

Б.Ўринбоев, Б.Йўлдошевлар содда ва қўшма гаплар структурасида синтактик бирликлар ўртасидаги синтактик муносабатларни икки турга синтагматик муносабат ҳамда парадигматик муносабатдан иборат эканлигини эътироф этадилар. Шунингдек, синтагматик муносабатни шаклий ҳамда мазмуний синтагматик муносабатга ажратадилар. Шаклий синтагматик муносабатни тенг муносабат ёки тенгланиш ва тобе муносабат ёки тобеланиш сингари икки гуруҳга бўладилар. Асосан, шаклий синтактик муносабатга эътибор қаратадилар.

А.Бердиалиев Т.П.Ломтев томонидан илгари сурилган содда гап структурасига хос синтактик муносабатларни ўзбек тили эргаш гапли қўшма гаплар структурасига ҳам татбиқ этади. Эргаш гапли қўшма гаплар структурасига хос синтактик муносабатлар бир неча хил. Уларнинг асосийлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: субъектли муносабатлар, процессуаль муносабатлар, репрезентатив муносабатлар, квалификатив муносабатлар, ассеторик муносабатлар. Шунингдек, предикат муносабатлар, атрибутив муносабатлар, қаратқичли муносабатлар, объектли муносабатларга ҳам тўхталади.

Ҳозирда тилшуносликка система сифатида қаралар экан, синтактик сатҳ ҳам бир система сифатида синтагматик ҳамда

парадигматик муносабатлар қуршовидан иборат бўлган бир бутунликдир.

Синтаксисни ўрганиш жараёнида бир қанча бир-бири билан боғланган, бир-бирини тақозо этувчи элементлар бирикуви турли синтактик муносабатларни ташкил этади.

Шунга кўра, содда гапли қурилмалардаги синтактик муносабатлар бир неча белгиларга кўра тасниф қилиш мумкин, синтактик муносабат қисмларнинг мавқеига кўра тенг ва тобе муносабат. Тобе муносабатли бирикмаларда тобе қисмнинг ҳоким қисмга боғланишига кўра бошқарув муносабати, мослашув муносабати, битишув муносабати. Тобе қисмнинг репрезентатив функциясига кўра: субъектли муносабат, объектли муносабат, релятив муносабат, атрибутив муносабат, детерминатив муносабат ва ҳоказо.

Синтактик муносабат қисмларининг боғланиш йўналишига кўра: а) бир томонлама боғланиш (субординатив); икки томонлама боғланиш (координатив) муносабатларидан ташкил топади. Буни давом эттириш мумкин.

Қўшма гапли қурилмаларда ҳам содда гапли қурилмалар сингари синтактик муносабатларни бир неча белгиларга кўра таснифлаш мумкин. Синтактик муносабатларнинг мавқеига кўра тенг ва тобе муносабат.

Қўшма гапли қурилмаларда тобе қисмнинг ҳоким қисмига боғланишга кўра синтактик муносабат эргашган қўшма гапли қурилмаларда намоён бўлади.

Тенглашиш муносабати боғланган қўшма гап турларида ўз ифодасини топади.

Шуни айтиш жоизки, синтактик муносабат қисмларининг боғланиш йўналишига кўра эргашган қўшма гаплар ҳам содда гапли қурилмалар сингари бир томонлама боғланиш (субординатив) ҳамда икки томонлама боғланиш (координатив)дан ташкил топади. Бу эса қўшма гапли қурилмаларининг ички табиати билан боғлиқ бўлади.

Қўшма гапли қурилмаларда тенгланиш, тобеланиш муносабатларини қуйидаги турларга ажратишимиз мумкин. Бириктирув муносабати, зидлов муносабати, айирув муносабати, синонимик муносабат, ўхшатиш муносабати, замон муносабати, субъектли муносабати, объектли муносабат, репрезентатив муносабат, процессуал муносабат, кваликатив муносабат,

ассерторик муносабат, сабаб муносабати, натижа муносабати, омонимик муносабат, дистант муносабат, контакт муносабат, шартланганлик муносабати, ҳол муносабати бу таснифни давом эттириш мумкин.

Синтактик муносабат ҳар қандай гапни шакл ва мазмунни ифодалай оладиган бир бутунликдир. Шундай экан, ҳар бир синтактик муносабат шаклий синтагматик ва мазмуний синтагматик муносабатлар асосида юзага келади.

Синтактик муносабатнинг гапдаги асосий вазифаси коммуникатив-ликни келтирар экан, унда гап шакл ва мазмун жиҳатдан турли ички муносабатлар маълумотини беради.

Хулоса қилиб айтганда, содда гапли қурилмаларда ҳам қўшма гапли қурилмаларда ҳам синтактик муносабатнинг барчаси бирдек иштирок этадилар. Шуни айтиш жоизки, содда гапли қурилмалар ҳамда қўшма гапли қурилмалар ҳам ўз ички хусусиятлари фарқланадилар.

“ОИЛА ТИЛИ” – АДАБИЙ ТИЛНИНГ БЕШИГИ

М. Саидхонов, АДУ доценти, ф.ф.н.

Ҳар бир тилинг турли яшаш шакллари мавжуд бўлиб, уларнинг ичида аввалига сўзлашув тилига, кейинчалик адабий тилга асос бўлувчи “оила тили” ҳам борки, шахснинг нутқий тақомилида, унинг юқори даражадаги нутқий мулоқотида катта аҳамият касб этади.

Ҳар бир адабий тилнинг шаклланишида лаҳжа, диалект, шева ва шеваларни шакллантирувчи унсурлар хусусида гапирилади. Лекин уларнинг барчасининг бешиги “оила тили” саналади. Барча тилнинг яшаш қатламлари муайян давлат тилини шакллантирувчи ўзига хос “давлат тили” саналади. Оила жамиятнинг энг кичик бирлашмаси экан, “оила тили” ҳам давлат тилининг ривожига, тақомилига ва, аксинча, унинг бузилишига, таназзулига катта таъсир кўрсатади.

Ўтган асрнинг 80–йилларида Қирғизистонда (Фрунзе–ҳозирги Бишкек шаҳрида) оилаларда “руслашиш” ниҳоятда авж олган ва натижада шаҳар аҳолиси талабига кўра ясли–боғчалар рус тилида фаолият кўрсата бошлаган. Шунда машҳур ёзувчи Чингиз Айтматов “Литературная газета” да “Қирғиз тили ўляпти!” деган

мақола билан чиққан эди ва унда агар барча боғчаларда таълим ва тарбия рус тилида олиб борилса, ўз-ўзидан мактабларда ҳам ўқув-ўқитув рус тилида олиб борилади. Бу дегани – қирғиз тили ўлади дегани-ку, деб бонг урган эди.

Демак, ҳар қандай тилнинг яшаш шакли энг аввало оила муҳити, оилавий диалог омилида бўлади. Тўғри, индивидуал нутқда неологизмлар, эскирган сўзларни, термин, арго, жаргонларни, касб – ҳунарга оид сўзларни ёки бошқа нутқий чегараланган индивидуал нутқ парчаларини кузатишимиз мумкин. Лекин буларнинг барчаси Л.П.Якубинский таъбирича “оилавий тайёр шаблон” асосига қурилади. [6.27]

Мусулмон боласи дунёга келар экан, унинг жажжи кулоқларига илк бор азон айтилиб, унинг учун ва ота-онаси учун табаррук бўлган исм қўйилади. Бу билан мурғак болакай қалбига, шуурига исломий рух, исломий тафаккур юктирилади. Олам юзини кўрган чақалоқ ўз исмига, бу билан ёруғ оламда ўз ўрнига, ўз “мен”ининг муқобилига эга бўлади. Бежизга ҳар бир мусулмон киши зиммасига энг зарурий мажбурият сифатида ўз фарзандига чиройли исм қўйиш фарзи юклатилмаган. Ёинки Мир Алишер Навоий ҳазратлари мурғак қалбга исм қўйиш ҳақида тўхталиб, “тарбиянинг бири болага яхши от қўйиш бўлиб, уни ўша от билан чақирганларида у уяладиган бўлмаслиги керак”лиги ҳақида тўхталиб ўтади.

Олам юзини кўрган чақалоқ учун илк расмий мурожаат, бир томонлама бўлса-да, биринчи бор коммуникатив акт илоҳий азон каломлари ва бир умр у билан ҳамроҳ бўладиган исми ёрдамида амалга оширилади. Шундан сўнг гўдаклик даврида унинг кулоқлари бетакрор ва майин сас–она алласи билан озиқланади: унинг оҳанги, ҳар бир каломи болада миллий руҳни шакллантиришга ёрдам беради. Шу билан бирга, ҳали тили чиқмаган, олам билан фақат кўзлари орқали гаплашадиган мурғак қалб она тилимизнинг қудратини, соҳир янграшини, жозибаю малоҳатини, чуқур маъно ифодаловчи сўзларини ҳис қилади ва ундан озиқланади.

Ҳар бир инсоннинг тили оилада шаклланади. Она тилини болакайга илк бор сингдирувчи, унинг ҳар бир сўзларини ҳижжалаб уқтирувчи устоз - ўқитувчи Она саналади. Ўзтибор берсангиз, Оналар чақалоқ туғилиши билан у билан гаплаша бошлайдилар, она тилимизнинг оддийгина сўзларини, жарангдор талаффузини,

соддагина гап қурилишини, гап оҳангию унинг ифодаланишини образга кирган ҳолда – имо ва ишоралар билан: юз ва кўз, лаб ва бош ҳаракатлари билан, овозининг турфа жилвалари ва сифатий маъно нозикликлари билан болага етказди ва ундан табассум, кулгу, бош қимирлатиш, оёқ, қўл тебратиш, нигоҳ, кўзлар ифодаси, шу билан бирга, турли овозлар, қийқириклар, бақириклар воситасида жавоб олади. Демак, алоқа-аралашув шаклланади, коммуникатив акт юзага чиқади. Мулоқот қилувчилар (коммуникантлар) сўзлар ва ишоралар билан ўзаро фикр алмашадилар, мулоқотлашадилар. Шу ўринда алоқа-аралашувнинг нутқий ва нонутқий шаклда юзага чиқиши инсоният пайдо бўлгандан буён ишлатилиб келишини таъкидлаш жоиз. Бугунги кунда паралингвистик (новербал) воситалар саналган маъно ифодаловчи имо-ишоралар, овознинг маъно ифодаловчи сифатий ўзгаришлари, гавда ҳаракатлари орқали ахборот узатиш алоқа-аралашувда фаол ишлатилмоқда. “Фикрни тўлдириб келувчи, унга ёндош бўлган имо-ишора тилини муттасил равишда ўрганиш катта илмий ва амалий аҳамиятга моликдир”. [3.103] Шунга кўра нутқий фаолият имо-ишоралар билан алмашиши, тўлдириб борилиши, кузатилиши мумкин (тасдиқ маъноси “бош қимирлатиш” билан, инкор “бош тебратиш ”орқали, беҳабарлик “елка қисиш” билан ва ҳ.к.) ва имо-ишора тили асосан оила даврасида шаклланади. Онанинг ҳар бир ҳаракатидан, кўз қарашларидан бола маъно олади ва унда ҳам муқаллидлик асосида турли ҳаракатлар шаклланади.

Оиладаги она тилимизнинг илк муаллимининг билим даражаси, дунёқараши, сўз захирасининг бойлиги, унинг эмоционал-руҳий таъсирчанлиги, гапириш йўсинлари, мимик-ишоравий ҳолатлари ўқувчига – фарзандга сингади. Оиланинг бошқа аъзолари (ота, акалар, опалар ва б.) таъсирида боланинг тили шакллана бошлайди ва бу давр тилини - инсон тили учун пойдевор бўлган тилни – оила тили десак тўғри бўлади. Бу ҳолатни тилшунос Н.С.Саломатина “шахснинг персоналлашуви” деб изоҳлаб ўтади. [4.3.]

Тилнинг ижтимоий ҳодиса эканини эътироф этган ҳолда шуни айтиш керакки, ҳар бир тилнинг турли яшаш шакллари бўлади ва улар муайян тилнинг жамиятдаги кишилар даврасида ишлатилиши бўлиб [1.44.] , бунга кўра тил адабий, оғзаки-сўзлашув, кўча тили, шева тили, социал диалектлар (арго, жаргон, касбий ва б.) тили кабиларга бўлинади. Булар қаторига инсоннинг келажакдаги тил

билимларига, мулоқотига, алоқа-аралашувининг юзага чиқишига тамал тоши қўядиган оила тилини ҳам киритиш мумкин. Ахир бола идрок этиши, тафаккур қилиши, фикрлаши, ташқи ахборотни қабул қилиши, уни қайта ишлаши, мантикий фикрлаши, мос равишда акс таъсир кўрсатиши керак, юздаги характеристаторлар (мимика, поза, ишора ва б.), дикция, сукут ва бошқалар оилада шаклланиб сўнг ижтимоиятда намоён бўлади. “Ҳар қандай тарбиянинг, айниқса, тил, маънавий комиллик, миллий ўзлик тарбиясининг бош ва бетакрор ўчоғи болани доимий ўраб турган ижтимоий муҳит, хусусан, оиладир”. [2. 9.]

Машҳур тилшунос Д.Н.Шмелев: “Инсонда лексик бирликларнинг захираси, нутқнинг оҳангдорлиги, морфологик вариантларни қўллаш – шу ва шу каби инсондаги индивидуал нуткий жиҳатлар оилавий анъанавий, нуткий ўзига хосликлар натижаси саналишини таъкидлаб, у болаликнинг турли даврларида оилада нуткий фрагментларни ўзлаштириб боради”, - деб айтади [5. 100.]

Тилшунослар учун муайян оила тилини ўрганиш ниҳоятда қийин: сўровномалар ўтказиш, савол-жавоблар ташкил этиш, мулоқот жараёнларида иштирок этиш.... сунъийликни келтириб чиқаради ва кўзланган натижани бермайди, яъни оила тили – бу оиланинг сири саналади. Масалан: ҳар бир оилада фарзандингизнинг ўндан ортиқ исми бўлади: эркалаб, қисқартириб, алмаштириб, ўхшатиб, бирор воқеа шарафига ва б. Барча номлар ўз мотивациясига эга бўлиб, бу ўша оила “тарихи” орқали аниқланади. Оилада Гуласал исмли фарзанд Гули, Гул, Гуля, Гулим, Атиргул, Атирхон, Асал, Қаққа, Новвот, Ширин каби номлар билан алмашади. Шунингдек, оила доирасидаги кечинмалар асосида турли номлар (лақаблар) қўйилади: ачом (ҳамма билан ачомлашиб кўришгани учун), Юлдузхон (ёшлигида Юлдуз Усмонова ашулаларини айтгани учун), профессор (кўп китоб ўқигани учун), китоб (қонун доирасида иш кўрганлиги учун), бой, бойбола (яхши ният билан), Қоровой, Маллавой (боланинг рангига кўра) ва бошқа.

Оила тили лексикони энг бой саналиб, уй анжомлари, кийим-кечаклар, уйнинг хоналари, нарсалар, жараёнлар, ҳаракатлар, ҳолатлар оила луғатини шакллантирадики, натижада ўша нарсалар янги номларига эга бўлади. Булар оила мулоқоти доирасида тушунарли бўлиб, анъанавий атамалардан фарқ қилади. Шунингдек, айрим номлар ишоравий маънода ҳам ишлатилиши

мумкин. Бошқа одамдан яшриш, оилавий табу, оиланинг анъанаси, урф-одатлари ва бошқа сабабларга кўра оиланинг лексик қатлами шаклланади. Масалан: “Аканг қани?”, - деган саволга (у хожатхонада бўлса), “Бурчакда”, “Нолавойда”, - деб жавоб берилади.

Оила жамиятнинг кичик бўғини экан ва ҳар қандай бола кейинчалик жамиятнинг фаол аъзосига айланар экан, унинг катта нутқий қозонда қайнашида оила тили сабоғи катта аҳамият касб этади. Зеро, инсоннинг нутқий камолот даври мактабгача таълим, умумтаълим мактаблари, ўрта махсус таълим ва олий таълим босқичларида такомиллашса-да, пойдевор сифатида оила тили асос бўлиб хизмат қилади. Ахир нарсаларнинг номланиши, сўзларнинг талаффузи, коммуникатив актни юзага чиқиши болаликдан шаклланади.

Ҳар бир инсоннинг тил (нутқ) имкониятларини шакллантирувчи, унинг ривожини учун асос бўлиб хизмат қилувчи оила тилига шу вақтга қадар эътибор берилмас эди. Лекин тилимиздаги (нутқимиздаги) қусурлар ҳақида гапирилар, камчиликларни бартараф этиш кераклиги айтилар эдию йўл ва сабаблари аниқланмас эди. Бизнингча, ўзбек тили имкониятларидан кенг фойдаланиш, таъсирли ва жозибадор нутқни амалиётга жорий этиш, инсонда сўз захирасини кўпайтириш ва уни амалиётда ишлатишни йўлга қўйиш учун оила тилининг сифати ва самарадорлигига эътиборни қаратиш даркор.

Мулоқотда инсон омили катта аҳамият касб этгани сабабли ҳам тилшуносликда шахс масаласига эътибор кучайиб бормокда.

Тилшуносликда шахс тушунчаси, биринчидан, ижтимоий тараққиётнинг натижаси деб қаралиб, кишининг касбий, ижтимоий, жинсий, ёш асосидаги, ирқий, этник, диний, ҳуқуқий ва бошқа муносабатлари натижасида рўёбга чиқади. Ҳар қандай шахс маълум даврнинг маҳсули экан, ўша давр ижтимоий тафаккури, психологияси, маданияти ва яшаш тарзини ўзида намоён қилади. Ундаги индивидуаллик умумийликни келтириб чиқаради, ёинки умумийликнинг ҳосиласига ўз ҳиссасини қўшган бўлади. У мулоқот тизимида асосий фигура сифатида гавдаланиб, унинг алоқа-аралашув фаолияти муносабатлар тизимида элемент сифатида, уни шакллантирувчиси сифатида гавдаланади. Иккинчидан, шахс нафақат таъсир объекти саналади, балки ижтимоий меҳнатнинг, онгли фаолиятнинг иштирокчиси,

мулоқотга киришувнинг моддий-маънавий субъекти, оламни идрок қилувчи ва уни вербал йўл билан қайта ифодалаб берувчи, шунингдек, унга ўз муносабатини билдирувчи, ўз “Мен”ига эга бўлиб, ўз имкониятлари даражасида бошқа шахсга таъсир этувчи, мулоқотга кирувчи шахсдир. Шахс шахсий қизиқишлар ва мотивлар асосида шаклланса-да, бунда унинг фаолияти ижтимоий стимул касб этади. Бу эса унда индивидуаллик, оригиналликнинг шаклланишига асос бўлади. Шахс умумқабул қилинган, фаолият ва мулоқотнинг барча учун нормаллашган, шаклланган этикет асосида алоқага киришиши билан бирга унга ижодий ёндашади, унга янгиликлар киритади.

Тилшуносликда антропоцентрик ёндашув тадқиқотчилар эътиборини тил системасини уни ташкил этувчиси бўлмиш сўзловчи шахс билан уйғунлашган ҳолда ўрганишни тақозо этадики, бу билан тил реал коммуникация шароитида тадқиқ этилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. М: Просвещение, 1987.
2. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. - Тошкент: 2012.
3. Пражский лингвистический кружок. -М.: Прогресс, 1967.
4. Саломатина М.С. Коммуникативная личность филолога. АКД. Воронеж, 2005.
5. Язык и личность.(Отв. редактор Шмелев Д.Н.) -М.: Наука, 1989.
6. Якубинский Л.П. О диалогической речи// Язык и его функционирование. -М., 1986.

САИДА ЗУННУНОВА ШЕЪРЛАРИНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

И.П.Пўлатов, ҚДПИ доценти

Мунча тез ўтибди у маъсум кунлар,
Гуласи узилган парпиракмисол-
Қайга ғойиб бўлди, қани у тунлар?
Бир эртак айтишсак, бир сурсак хаёл...

Шоиранинг “Қўшнилари” достонидан олинган юқоридаги мисралар соғинч туйғуси билан қоришган. Андижонда кечган болалик йилларида “Ғаму андуҳ нима, ўйламай билмай /Офтобда қорайиб, сувда чўмилиб,...” (230-бет) юрган лирик қаҳрамон кўз ўнгида ўтмиш хотиралари гавдаланади. У ўтган умрни “Гуласи узилган парпирак” қа ўхшатади, “Ғойиб бўлган тунлар”ни, эртак айтишларни қумсайди. “Ҳаёт гирдобига шўнғиган бошлар”га тушган синовлар унинг иродасини буқа олмайди. Шоира “биринчи олами – азиз маҳалласи” ни кезар экан “Озгина олислик фироқ туюлишини” эътироф этади. У ўз қўшнилариға “Меҳнату меҳридан сайқал бериб, шеъри билан ҳайкал ўрнатади”.(237-бет)

1956 йили ёзилган бир шеърида умр йўлдоши Саид Аҳмадға қарата шундай ёзади: “Йўқ, жоним, сўқмоқлар жуда кўп унда, / Ҳижрон бўлмасайди, висол йўқ эди” (12-бет).

Шоира “...ўтган озгина умриға ҳеч вақт ачинмайди, шунинг ўзини бахт” деб билади. (14-бет). У ўз ёрини инсонликни қадрлашға, ўзига ўзи вафо қилишиға чорлайди ва шундай хулосаға келади:

“Фақат – фақат шунда мен билан
Тўғри келур тақдир - юлдузинг”..(15-бет)

Шоира ҳаётда фируза рангни севган. Шунинг учун “Фируза осмондан узолмай нигоҳ” “Гул баҳорни севади”. (16-бет) У бўлажак турмуш ўртоғиға шундай шарт қўяди:

“Гулларға шивирлаб ишқинг, сирингни,
Вафо-садоқатдан сурганмисан ўй?
Йўқса, мақтамагин менға қўнглингни,
Йўқса, муҳаббатдан гапирмаёқ қўй.” (17-бет)

Мазкур парчанинг биринчи сатрида маҳбуб ва гул ўртасидаги суҳбат ташхис санъатига мисол бўла олади.

Лирик қаҳрамон ўз маҳбубини ўйлаганида “олам юз турли ранг билан товланади, нурға бурканади,” қалб ёрнинг ҳаёлиға шўнғиганда “Қорларни кўтариб бинафша унади”. (18-бет). Жуда чиройли ташбеҳлар кашф этилган.

Табиат ҳодисаси билан лирик қаҳрамон кечинмалари қиёсланади:

“Тарк этганда сени ҳижрон, ғам,
Шабнам каби учди кўз ёшинг,
Шу гул каби яшнадинг, эркам.” (19-бет)

Лирик қаҳрамон “ишқ, илҳом бўлиб, бир баҳор мисоли” маъшуқ қалбига киришни истайди, “Яшил япроқларга беркиниб бир зум,” унинг ўй, ҳисларини ўғирлаб олгиси келади.(20-бет). Мазкур шеърнинг сўнгги икки мисрасида лирик қаҳрамоннинг истаклари баён этилган:

“Истагим – қўшалок очилган гулдек
Меҳнат, муҳаббатда турсак ёнма-ён.” (20-бет)

Шоира – табиат куйчиси. У қишлоқ кезар экан:

“Ҳар бир туб ғўзанинг япроқларига,

Юзлаб юлдузларнинг жамоли чўккан”лигини кашф этади. (21-бет). Бундай ташбеҳлар ғўзал қалб эгаси бўлган ижодкор қаламига мансуб. Ўйроқларга боққан шоира кўз ўнгида яшил водий юз хил ранг билан товланади, унинг қалбини ажиб ширин ҳислар чулғаб олади.

Ижодкорнинг ўзи эътироф этганидек, у “шеър ёзса, юраги симобдай эрийди, ундан юзига аланга балқийди.” Бу ижод жараёнининг поэтик тавсифи. У ижод палласининг “Ҳаётдай чиройли, умрдай ширин” эканлигини кашф этади:

“Шеър ёзсам, тошлар ҳам бағрини очиб
Кўрсатган бўлади қалбда борини.
Қишда ҳам шивирлаб кўм-кўк япроқлар
Бирга чертишади кўнглим торини.”

Шоира қаламидан тўкилган сатрларда “саодат кулади”, “Ватан доялик қилади.” Ватаннинг “тупроғу тошларига сиғиниб қайтган” лирик қаҳрамоннинг она – Ватанга меҳри ортади, она юртининг ҳар бир гиёҳини бағрига босгиси келади.

“Садоқатда бир умр қолгучи” шоира “Ишқ учун йўқ экан тошу тарози”, - дея эътироф этади.

“Қизим Нодирага” шеърида онанинг ички кечинмалари, эзгу ўйлари тараннум этилган:

Онаман, истайман, етук бўйини,
Ақлу идрокининг камолин кўрсам.
Кўнглида, кўзида, иши, сўзида
Инсон, деган номнинг жамолин кўрсам (27-бет).

Ярим тунда “қушлар ҳам уйқуда”, “Сувлар ҳам тинган”, шабада япроқда мудраган бўлса-да, она қалбигина уйғоқ бўлади. Она қалбининг алласига табиат ҳам қулоқ солади. Фарзанднинг “юмшоқ нафаси” онанинг юзига урилганда, у “кўзлари ёниб, бахтдан энтикади. Онанинг фарзандига мурожаатида контрастив ҳолат кўзга ташланади:

Яхши – эрка бўлур доим элига.
Ёмон – эрка бўлмас, энса қотирар,
Яхши – ёғдек ёқар одам дилига (28-бет).

Шоира-она, “бу коинотда онанинг орзуси қучмаган бахт йўқ. Онанинг хаёли етмаган бўшлиқ, Онанинг хаёли тўхтаган вақт йўқ эканлигини такидлайди.

“Алла” шеърида фарзандини қуйидаги сифатлашлар билан тавсифлайди: кундузим, юлдузим, асал, қанд, ғазал, муҳаббат, жонимга пайванд, қўзим, гул юзим, кундузим. Она фарзанди учун “ойни олиб беришга”, “гуллар териб келишга”, “атрофида ўргилиб шамол бўлиб елишга” тайёр. Шоира – она. “Меҳрим товланиб кетиб, Қуйлагим келар жуда”,- дея ўз алласини давом эттиради.

“Тошкент гуллари” шеърида гулларни
“Қизлар кулгусидек чиройли, маъсум,

Қизлар кулгуси бор ёноқларида, – деб тавсифлайди.

“Ўзи қўшиқ бўлиб уйига қайтган” шоиранинг хотири яшнаган боғларда қолади. “Баҳор шеъри”да йиллар “Баҳорми, баҳорми?”- дея шивирлайди. Бу мисрада ташхис санъати қўлланган. Ер, осмон, тоғлар шоиранинг кўзига кулгандай кўринади, боғлар ҳам “мевасин кўз-кўзлаб кулади.” Ташхис санъати намунаси бўла оладиган

инкишоф. Баҳор “Ҳаётдек мўътабар умрдек азиз” бўлгани учун “еллар куйлаган” дек туюлади шоира наздида.

Шоира тил воситаларидан моҳирона фойдаланиб гўзал поэтик образлар яратган. Мазкур образлар ўқувчи қалби ва шуурига мангуликка муҳрланишга қодир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Саида Зуннунова. Танланган асарлар. -Тошкент: Шарқ, 2001, 230-бет. (кейинги иқтибослар ҳам шу манбадан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

“ИЧКУЁВ” ҚИССАСИНИНГ АЙРИМ ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Н. Улуков, НамДУ, ф.ф.д.

Ю.Болтабоева, Чортоқ тиббиёт коллежи ўқитувчиси

Наманган адабий муҳитининг йирик вакилларидан бири Турғун Пўлат 50-йилларнинг бошида адабиётга кириб келди. У ўз ижодини шеърлар ёзишдан бошлаган. Китобхонларга дастлаб шоир сифатида “Бизнинг бобо” (1951), “Буюк савдо” (1952), “Мангу қўлдошимсан” (1956), “Фестивал қўшиғи” (1959) каби шеъррий тўпламлари билан танилди.

Адиб 70-йилларда самарали ижод қилди. 1970 йилда “Аёллар исёни”, “Тўра ҳужжат” каби ҳажвий ҳикоялари яратилди. Сўнгра “Водийларни яёв кезганда” (1971) номли очерклар, “Миррихдан келган меҳмон” (1973) номли ҳажвий ҳикоялар тўплами нашр этилди.

Турғун Пўлат “Наманган ҳақиқати” газетасида ишлаш жараёнида ўз қаламини матбуотда чархлади ва қайтиятлиги, ноёб қобилияти билан ҳурмат қозонди. У публицист ва очеркнавис сифатида “Табаррук заминда” (1970), “Хотинбоз” (1972), “Яловбардор” (1986) каби асарлар яратди.

Унинг “Ҳожи ҳисобчининг ҳикоялари”, “Жиғилдон қори”, “Шолибойвачча”, “Уйлар муборак”, “Уч сўмлик дардида”, “Э, садқаи одам кет”, “Бузрукхон Ҳузурхонов” каби ҳажвий ҳикояларида давр тараққиётига тўғоноқ бўлиб турган иллатлар, ноҳақликлар, одамлардаги нуқсонлар ҳажв қилинган.

Ёзувчи ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолганда, юксак ижтимоий масъулият билан ижод этганда халқнинг қалбига йўл топа олади, етук бадиий асарлар яратиши мумкин. Турғун Пўлат ана шундай хислатларга эга адиб эди. Шу боис адибга ижтимоий-сиёсий мавзуда юксак маҳорат билан ёзилган “Ичкуёв” (1975) қиссаси шуҳрат ва шараф келтирди.

Адиб қиссада журналист Ўринбой Темиров саргузаштларини ҳикоя қилиш орқали мажозий тил билан айтганда, “ҳаётимиз хуснбузарлари” устидан аччиқ кулади. “Худоси ҳам, пайғамбари ҳам пул” бўлган кўзбўямачилар, разолат ботқоғига ботган қаллобларни қаттиқ танқид қилади.

Унинг бошқа асарлари каби сўзлашув ва бадиий услубнинг алоқадорлиги, омухталиги асосида яратилган “Ичкуёв” қиссаси ҳам тилининг соддалиги, халқ жонли тилига яқинлиги, луғавий бойлиги, жозибадорлиги билан характерланади. Шу боис асарни лингвопоэтик аспектда лексик-семантик, услубий хусусиятларини ўрганиш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Тилнинг тараққиёти ва такомилида бадиий адабиёт алоҳида ўрин тутади. Ёзувчи ва шоирларнинг бадиий асарларида сўз қўллаш маҳорати, янги сўзлар ясаши ҳисобига тил бойиб, сайқалланиб, ривожланиб, тараққий этиб боради. Шунингдек, бадиий асар яратиш жараёнида ёзувчининг ўзига хос услуби шаклланади ва она тилига муносабати ифодаланади ҳамда тилнинг қай даражада мукамал билиши, ундан ўринли фойдаланиш маҳорати намоён бўлади.

Биз Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби ўзбек адабиёти дарғаларининг шеърӣ ва насрий асарларини мутолаа қилиш, лингвопоэтик жиҳатдан кузатиш жараёнида ҳар бир сўз санъаткори ўз услуби ва асарларининг тил хусусияти билан ўзига хосликка эга бўлишига, адабий тил тараққиётига маълум даражада улуш, ҳисса қўшишини шоҳиди бўлдик. Тил тараққиётида хоҳ кичик, хоҳ катта бўлсин ҳар бир шоир ва ёзувчининг ўзига хос ўрни, хизмати бор. Бу, албатта, Турғун Пўлатга ҳам хос.

Турғун Пўлатнинг ҳажвий ҳикояларида, “Ичкуёв” қиссасида она тилига айрича ҳурмат, эътибор ва доимо унинг софлиги, гўзаллиги, соддалиги учун кураш руҳи сезилиб туради. Бу борадаги ўйларини, мулоҳазаларини ёзувчи ўзи яратган тимсолларнинг ўзаро

мулоқотларида, мунозараларида ифодалайди. Айниқса, бу “Ичкуёв” қиссасида ёрқин кузатилади: “... Тошкент “Сўнгги ахборот” бераётган шекилли. Матлуба билан Ўринбой бир хабарнинг поёнини эштиб қолишди: “ ... меҳмонларга олтин суви берилган иплар билан тикилган духоба дўппилар тортиқ қилишди”.

- Хо-хо-хо! – деб қаҳ-қаҳ уриб юборди Матлуба атроф-теваракни ўзининг ёқимли хандасига тўлдириб. – Эштияпсизми? “Олтин суви берилган иплар билан тикилган духоба дўппилар эмиш-а?! Бу қанақа дўппи бўлдийкин?

Ўринбой ҳам ўйланиб қолди. Рост, қанақа дўппи бўлиши мумкин? Чуст дўппи эмас, такдўзи ҳам эмас...

– Зар дўппидир-да, – деди ниҳоят Ўринбой ўз топқирлигига ўзи қойил қолиб.

– Тўғри! Аммо шуни “зар дўппи” деб қўя қолишса ўлишадими?! Ўзбек тилиниям роса ит олган тулкидай қилишяпти-да баъзида азаматлар. (“Ичкуёв”, 15-бет)

Бу ўринда ёзувчи яратган Ўринбой ва Матлуба тимсолларининг қарашлари, мулоҳазалари ўзаро мувофиқ келади. Бунинг асарнинг давомидан олинган қуйидаги парча ҳам тасдиқлайди: “Матлуба ҳозир Ўринбой кўпдан ўйлаб юрган гапни айтди. Бунинг ўйлаш у ёқда турсин ҳатто редакция “летучка”ларида минг марталаб гапирган, баъзи тил билмас ҳамкасбларининг таъбини тирриқ ҳам қилган.” (“Ичкуёв”, 16-бет)

Адибнинг тил софлигини сақлаш борасидаги қарашлари, кураши, интилишлари Ўринбой фаолиятида ёрқин ифодаланган. У Ўринбойнинг тил ҳақидаги ўринли қарашларни ёритар экан, айрим сўзларнинг маъноси, қўлланиши, адабий тилнинг луғавий ва услубий меъёри ҳақидаги мулоҳазаларини унинг нутқи орқали баён этади: “...айрим сўзларни жўя-ножўя ишлатавериб, ғиштга ишқаланган чақадай сийқа қилиб юборишяпти. Уларнинг назарида ҳамма воқеа “тарихий”. Борингки, бирор кичикроқ районда янги ҳаммом очилиши ҳам. Илья Эренбург бўлса керак, Юрий Гагарин космосга парвоз қилганида, мен “тарихий” деган иборани шу чоққача бўлар-бўлмасга ишлатаверганимиздан ўкиниб кетдим, мана шу топда чинакам тарихий ҳодиса рўй бериб турибди-ю, лекин шу ибора билан аташга истиҳола қилияпман”, деб ёзган эди. “Заршунос” иборасини-чи? Аслида бирор касбни ёки соҳани сув қилиб ичиб юборган одамни “заршунос” дейилади. Аммо, ҳозир радио ҳам, газеталар ҳам бу сўзни сатта “пахтакор” маъносида

ишлатадиган бўлиб олишди. Хўш, пахтакорни “пахтакор” деса, бу билан унинг бирор ери камайиб қоладими?” (“Ичкуёв”, 16-бет)

Шунингдек, адиб Матлуба тилидан футбол ўйини шарҳи репортажидаги диктор нутқидаги “бари пойма-пой”, Матлуба тили билан айтганда, “елга гулбанд бўлмайдиган” “Тўп билан Красницкий...”, “Меҳмонлар командасининг команда капитани...”, “Экранда сиз кўриб турган меҳмонлар командасининг дарвозабони ҳисобланади” каби жумла тузилишларини қоралайди, “тутуриқсиз гаплар” деб баҳолайди. Албатта, бу оддий гапга ўхшайди, бироқ 70-йилларда ҳали ўзбек тилига давлат тили мақоми берилмаган даврларда бундай фикрларни айтиш, ўзбек нутқий маданияти учун курашиш чинакам фидоийлик эди. Шунингдек, Турғун Пўлатнинг бу қарашлари бугун ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ. Ҳозирда ҳам оммавий ахборот воситаларида нутқ маданияти мезонларига тўла амал қилинаёпти деб бўлмайди.

Тил софлиги ва такомил учун курашган Турғун Пўлат ўз асарларида ўзлашма сўзлар ўрнида уларнинг ўзбек тилининг лисоний табиатига хос фонетик, лексик муқобилларини қўллайди: карта ўрнида қарта, бухгалтер ўрнида ҳисобчи, официант ўрнида дастёр қиз, таблетка ўрнида хобдори каби. Масалан, Дастёр қиз Лиза Қулматни кўрибок, унинг олдига югуриб келди (“Ичкуёв”, 62-б.) Хотини хобдори ичган кишидек донг қотиб ётибди. (“Ичкуёв”, 70-б.)

Бадиий тимсолларнинг портретини, характерини ўзбекона, миллий тарзда акс эттириш учун янги-янги сўзлар ясайди. Биргина форс-тожик тилидан ўзлашган -намо қўшимчаси воситасида бир қанча янги сўзлар ясаган: 1. Ўринбой кирганда, дик ўрнидан туриб муллабачалардай тавозе билан қўл қовуштириб қарши олди, кўришгач, фотиҳа ўқиганнамо қўлини иягига тортди (“Ичкуёв”, 21-б.) 2. ... Сабоҳат бўйнидан қўлини ўтказиб, юзини унинг иссиқ юзига қўяркан, эркаланганнамо гапирди... (“Ичкуёв”, 71-б.) каби. 3. Шерғозиевнинг чап ёнидаги қотмадан келган, сочи тепадан тўкила бошлаган, ғиллайнамо киши Садриддин Бадалбоев ... (“Ичкуёв”, 28-б.) каби.

Шунингдек, ёзувчи асарларида унинг ижодий тафаккури маҳсули бўлган ўроқсимон, йилдиримсифат, қўюв ҳисоби (счёт маъносида), жарангго каби ясалмалар маҳорат билан қўлланган: Шерғозиев алёр айтди, ҳамма пиёласини кафтига олиб уриштирганда, хонани бир лаҳза майин жарангго тутди (“Ичкуёв”,

28-б.) Бу ўринда адиб ўзбек тилига рус тили воситасида инглиз тилидан ўзлашган тост сўзи ўрнида алёр, товуш жаранги бирикмаси ўрнида жарангго сўзларини қўллаш билан асарга бадийлик руҳини берган.

Адиб умумистеъмолда бўлмаган соф туркона сўзларни муомалага олиб кирган: Зариф Аҳмедов меҳмонларни тўрдаги уйнинг чап ёнбошига тақаб солинган чингилинг хонага бошлади (“Ичкуёв”, 27-б.) Чингилинг кўп маъноли сўз бўлиб, “келишган, ихчам, бежирим, саранжом, шинам” деган маъноларни англатади. Жумлада айнан ана шу маъноларда қўлланган.

Турғун Пўлат ҳамиша халқ билан бирга, ҳамнафас яшади. Халқнинг орзу-умид-ларини, манфаатларини ўз асарларида ёрқин акс эттиришга интилди. Унинг асарлари тили содда, равон, халқчил ва жозибали. Шу боис ҳам асарларида жонли халқ тили – шева ва лаҳжаларга хос луғавий бирликлардан ҳам ниҳоятда моҳирлик ва маҳорат билан фойдаланди. У ўзбек бадий нутқида ўзига хос услубини яратишга эришган.

ABDULLA QODIRIY ASARLARIDA MUROJAAT SHAKLLARINING QO'LLANISH XUSUSIYATLARI

**Sh. Bobomurodova, TerDU, f.f.n.
Z. Turdiyeva, talaba**

O'zbek badiiy matnlarini o'rganar ekanmiz, ularda murojaat shakllari o'zining turli-tuman ifoda shakllari bilan kishi e'tiborini jalb etadi. O'zbek tilshunosligida murojaat shakllari va ularning xususiyatlari birmuncha o'rganilgan. Jumladan, Z. Akbarova, S. Ashirboyev, A. Sayfullayev, N. Ahmedova kabi tilshunoslar o'z ilmiy ishlarida murojaat shakllarining lisoniy va konnotativ xususiyatlariga e'tibor qaratganlar. Murojaat qilish biror ish, iltimos, chaqiriq va shu kabilar bilan birovga og'zaki yoki yozma so'z aytish bo'lib, ularni qo'llash murojaat etiluvchining jinsi, yoshi, kasbi, mansabi, ijtimoiy holatiga, murojaat etuvchining esa madaniyati, kayfiyati va albatta, so'z qo'llash mahoratiga bog'liq. XX asrning 1-yarimida iste'molda bo'lgan murojaat shakllarining yorqin namunalarini Abdulla Qodiriyning asarlarida ko'plab uchratamiz. Asarda so'zlashuv va badiiy uslubga xos turli ko'rinishdagi murojaat shakllari qo'llanilgan “O'tkan kunlar” va “Mehrobdan chayon ” romanlarini tahlil qilganimizda 70 dan ortiq

murojaat shakli ishlatilganligini ko'ramiz. Ularning qo'llanilish doirasini jinsiga ko'ra quyidagicha tasniflashimiz mumkin:

I. Erkaklarga nisbatan qo'llangan murojaat shakllari: aka, amak, azamatlar, begim, bek, bek ota(aka), boy, burodarlar, dahboshi, devona, domla, hoji, inim, jallod, kuyav, mahdum, mirzo, mingboshi, mullo, og'alar-inilar, polvon, qushbegi, qo'rboshi, taqsir, to'ra, usta, xon, xudaychi, xuari, yasovulboshi, yigitcha, qiblagoh, o'g'lim.

II. Ayollarga nisbatan qo'llangan murojaat shakllari: bekachim, bek buvi, (ism)bonu, buv(ism), egachi, juvon, kelin, onajon, opa, opoq oyi, otin, oyi, oyim, oyi xonim, poshshaniso, possha kelin, possha qiz, singlim, xotin, yanga.

III. Har ikkala jinsga ham qo'llana oladigan murojaat shakllari: aylanay, bola(m), fuqaro, jiyan, jonim, mehmon, quda, o'rgulay, o'rtoqlar.

Yuqorida keltirilgan murojaat shakllaridan "taqsir" va "aylanay" leksemalari boshqalariga nisbatan ko'p o'rinlarda ishlatilgan. "Taqsir" so'zi "O'tkan kunlar" romanida 139 marta, "Mehrobdan chayon" romanida 74 marta; "aylanay" so'zi "O'tkan kunlar" da 13 marta, "Mehrobdan chayon"da 16 marta qo'llangan. "...*Qo'rboshi kelguchining salomiga e'tiborsizg'ina javoblagan bo'ldi-da* , ruhsiz bir tovush bilan:

-Nima qilib yuribsiz? – *deb so'radi.*

-**Taqsir**, sizga arz bor. " (1.51.)

Keltirilgan misolda "taqsir" murojaat shakli sifatida qo'llanilgan bo'lib, u izohli lug'atda quyidagicha tavsiflanadi: taqsir - amaldorlarga, boy va mullalarga hurmat yuzasidan ishlatiladigan murojaat shakli. "Taqsir" so'zining o'zagi arabcha "qusur" - qisqartirish, kamaytirish, kamchilik, sustkashlik, beparvolik ma'nolarini ifodalaydi. Ushbu so'z murojaat ma'nosini ifodalash bilan birga tasdiq ma'nosini ham bildiradi.

"...*Otabekni ortiqcha bir diqqat bilan ko'z tegidan o'tkargach, qushbegi so'radi:*

-Otabek degan sizmi?

-**Taqsir**, man.

-*Toshkandlik Yusufbek hojining o'g'lisiz?*

- **Taqsir**.

-*Hozir Marg'ilonda turasizmi?*

- **Taqsir**." (1.57.)

Ushbu murojaat shakli oddiy xalq vakilining amaldorlar bilan bo'lgan muloqot jarayonida ishlatiladigan so'z bo'lib, u murojaat

etiluvchi murojaat etiluvchi shaxsni hurmat qilish, iltifot qilish kabi ma'nolarni o'z ustiga yuklaydi. Birgina taqsir leksemasi orqali o'zbek xalqiga xos muomala madaniyati, ta'voze, kamsuqumlilik aks etadi.

Ayollarga nisbatan ishlatilgan "oyi" asosli murojaat shakllari ham keng qo'llanilgan. Masalan, oyi, oyim, oyim qiz, oyim poshsha, oyi xonim, opoq oyi, bek oyim(begoyim) kabilar. Hozirgi kunda oyi leksemasi faqatgina onaga nisbatan ishlatilayotgan bo'lsa-da, aslida ushbu so'zning etimologiyasiga nazar tashlasak, nafaqat onaga, balki hurmatga sazovor ayollarga nisbatan qo'llanilganiga guvoh bo'lamiz.

"Oyim... Oyim!...-dedi hoji. Kumush ko'zini ochib besaranjom unga nazar tashladi va tanib qo'zg'almoqchi bo'ldi.

-Qo'zg'almaning, oyim... qo'zg'almaning! "(1.298.)

Oyim 1. 1-shaxs egalik shakli. 2. Oqsuyaklarga mansub ayollarga murojaatda ularning nomiga, unvoniga qo'shib ishlatilgan yoki tarkibiy qismini tashkil etgan so'z. 3. Umuman, ayol kishiga murojaat qilganda hurmatlash, ulug'lash ma'nosida uning nomiga qo'shib aytiladigan so'z. Ushbu murojaat shakli orqali o'zbek ayollarining hamma davrlarda ham ulug'langanligini, e'zozlanganligini ko'rishimiz mumkin.

"Oyim" dan tashqari ayollar ismi oldidan "buv" so'zi ham qo'llanilgan.

"-Yaxshi boring, buv Oftob!

-Yaxshi qoling, buv Zaynab!"(1.282.)¹

A .Qodiriy asarlarida qo'llanilgan murojaat shakllarini murojaat etiluvchining ijtimoiy holatiga ko'ra ham 2 ga bo'lib tasniflash mumkin.

I. Kasb-kori va mansabiga ko'ra: bek, dahboshi, domla, hudaychi, jallod, mahdum, mirza, mingboshi, otin, qushbegi, qo'rboshi, to'ra, usta, xon, yasovulboshi.

II. Qavm-qarindoshlik darajasiga ko'ra: aka, bolam, buvi, egachi, jiyan, kelin, kuyov, opoq oyi, ota, ota, oyi, qizim, quda, inim, yanga, o'g'lim.

Yuqoridagilardan tashqari yana vulgar shaklidagi murojaat so'zlari (jinni, tentak, xuvari, devona va shu kabilar) hamda jamoaga murojaat ifodalari (azamatlar, beklar, burodarlar, og'alar, inilar, o'rtoqlar) ham uchraydi.

A.Qodiriy asarlari tilini o'rganar ekanmiz, XIX asr oxiri, XX asr boshlarida o'zbek xalqining yuqori darajadagi muomala madaniyatiga

ega bo'lganliklarini, murojaat shakllarining milliy mentalitetimizni aks ettiruvchi go'zal namunalarining ishlatilganligiga guvoh bo'lamiz. Lekin bugungi kunda nutqimizga nisbatan e'tiborsizlik yoki loqaydlik sabablimi, kundalik turmushning barcha jabhalarida qavm-qarindoshlikni ifodalovchi so'zlar murojaat shakli sifatida keng qo'llanilmoqda. Dunyo tillari miqyosidahqa tillarida rasmiy murojaat ifodalari shakllantirilgan va bu ifodalardan keng xalq ommasi o'rinli foydalanadilar. Masalan, chex va polyak tillarida erkaklarga nisbatan pan, yosh yigitlarga mlade pan, yoki kluk, ayollarga nisbatan pane, yosh qizlarga nisbatan mlade pane, rus tilida erkaklarga nisbatan gospodin, yosh yigitlarga nisbatan molodoy chelovek, ayollarga gospoja, ingliz tilida erkaklarga nisbatan mister, ayollarga nisbatan miss, missis kabi rasmiy murojaatlar ishlatiladi. Boshqa tildagi badiiy asarlar yoki filmlar o'zbek tiliga o'girilganda erkaklar uchun janob, ayollar uchun xonim deb tarjima qilinadi. Lekin bu shakllar kundalik nutqimizda uchramaydi. Nafaqat, A. Qodiriy asarlarida, balki boshqa o'zbek badiiy asarlarida ham murojaatning go'zal namunalari ko'plab topiladi. Jamoat joylar, jamoat transportlarida, tashkilot, korxona, o'quv muassasalarida opa, singil, aka, uka, yanga, amaki, tog'a, xola, moma, bobo, qarindoshlik atamalaridan emas, balki o'zbekona rasmiy murojaat shakllaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. Qodiriy. Tanlangan asarlar. –Тошкент: Sharq, 2014.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. Besh tomlik.- Тошкент: O'zME, 2006.

ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯ ТИПЛАРИ

Ҳ.Р.Закирова, АнДУ, ф.ф.н.

Анъанавий тилшуносликда грамматика морфология ва синтаксисга ажралгандай, грамматик категориялар ҳам ўзи боғлиқ бўлган соҳага қараб морфологик ва синтактик категорияларга ажралади.

Ҳар қандай грамматик категорияда кўплаб грамматик маъно (граммема)лар мавжуд бўлади, ана шу грамматик маънолар ёки граммемалар бир вақтнинг ўзида бир сўз шакл билан ифодала олмайди, лекин бир сўз шакл бир нечта грамматик

категорияларнинг граммемаларига эга бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида бирлик ва кўплик граммемалари фақат ўзига хос бўлган сўз шакл орқали ифодаланиши мумкин, улар иккаласи бир сўз шакл орқали ифодала олмайди.

Грамматик маънолар характериға кўра қуйидагиларға бўлинади:

- Маъноли (номинатив, семантик, референциал) грамматик категориялар, улар бевосита тилдан ташқари борлиқда ҳам иштирок этишади.

- Шаклли (асемантик, формал-структур) грамматик категориялар, улар фақат чегараланган сўз шакллар орқали намоён бўлади. Масалан, отлардаги келишик, кўплик, феъллардаги шахс; формал-структур типлари бўлган турланиш ва тусланиш.

Грамматик категориялар грамматик белгига кўра қуйидаги турларға бўлинади:

- Шакл ясовчи категориялар (коррелятив, модификацион), бу категорияларға кўра лексемалар ўзгариши мумкин бўлади. Масалан, отлардаги келишик, феълдаги замон ва майл.

- Классификация қилувчи, таснифловчи (классификацион, коррелятивсиз) категориялар, бу категориялар бир тўп лексемаларға хос бўлиб, улар доимийлик белгисига эга бўлади. Масалан, сўз туркумлари, ўтимли ўтимсизлик, тусланиш ва тусланмаслик.

Коррелятив даражасига кўра шаклли грамматик категориялар қуйидагиларға ажратилади:

Сўз ўзгартирувчилар (коррелятив, флексив), модификация қилувчилар (корреляциялар миқдорини билдирувчи) берилган сўз туркумидаги ҳамма сўзларға оид;

Деривацион (сўз ясовчи, лексико-грамматик), сўз туркумининг маълум қисмиға оид корреляция миқдорини билдирувчи. Масалан, отлардаги кўплик, феъллардаги майл.

Синтактик категориялар, аввало, иккиға бўлинади: синтакматик категориялар ҳамда парадигматик категориялар. Синтакматик турларига структур-синтактик грамматик категориялар киради: тобеланиш, бирикув, предикация, атрибут (аниқловчи), актант.

Парадигматик категорияларига қуйидагилар киради:

- ✓ гапнинг грамматик категориялари (*коммуникатив*), *тасдиқ/инкор*, *модаллик*;

✓ синтагма грамматик категориялари (*сўз бирикмалари, гап бўлаклари, иштирокчилар*);

✓ номинатив гуруҳнинг грамматик категориялари (*аниқлик/ноаниқлик, сон, шахс*);

✓ предикат грамматик категориялари (*диатеза – субъект ва объектнинг турли муносабатларини кўрсатади*);

✓ атрибут грамматик категориялари (*қийёслаш даражаси, интенсивлик*) ва бошқалар.

Грамматик категорияларнинг характерли томонлари қуйидагилар:

- категорияга киритувчи белгининг модифицион типи;
- унинг синтаксисга алоқаси;
- категория йиғиндисидан бир шаклни танлаш зарурияти;
- уни ифодалашнинг доимий усулининг миқдори.

Бу белгилар биргаликда грамматик категориянинг асосланишига таянч бўлади, аммо ҳар бир белги алоҳида олинганда грамматик категорияни асословчи белги бўла олмайди.

ТАРИХИЙ АСАРЛАРДА УЧРАЙДИГАН АЙРИМ АРАБЧА СЎЗЛАР ХУСУСИДА

Ю. Раҳматуллаев, НамДУ катта ўқитувчиси

Маълумки, ҳозирги ўзбек адабий тили луғат бойлигида туркий сўзлар қатлами билан бошқа тиллардан олинган ўзлашма сўзлар қатлами ҳам мавжуд. Бу қатлам таркибида арабча сўзлар талайгина.

Арабча сўзларнинг ўзбек тили луғатида пайдо бўлиши ислом дини Ўрта Осиёга кириб келган даврлардан бошланган. Улар узоқ даврлар мобайнида тилимизда иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий ва маърифий жараёнларни ифодалаш учун қўлланганлиги сабабли ўзбек тили луғат таркибига сингиб кетган.

Демак, ўзбек тили луғати таркибида арабча ва ундан бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар мавжуд экан, адабий асарларда ҳам бундай сўзлар қўлланиши табиийдир. Айниқса, тарихий бадиий асарларда бундай ўзлашган лексик бирликлардан кенг фойдаланилади.

Тарихий бадиий асарларда кўплаб эскирган арабча сўзлар қўлланадики, қуйида биз уларнинг айримлари ҳақида тўхталиб,

имкон дараражасида асарда келтирилган арабча сўзларни изоҳлаймиз.

1. *Ижтимоий-сиёсий ҳаёт билан боғлиқ сўзлар.*

а) *синфлар, табақалар, сулолалар номи:*

“Султон” – бу арабча *султан(-ун)* шаклига эга (АРС, 368-б.). Ўзбек тилига чўзиқ **а** унлисини қисқа **а** унлисига, **ط** (*итқи*) ундошини **т** ундошига алмаштириб қабул қилинган: **Султанун>султон**; *“Хукмдор деб эълон қилди”* маъносини англовчи **салтана** феълининг (АРС, 368-бет) I боб масдари бўлиб, (АТЛ, 143-бет), *“Хукмдорлик унвони”* маъносини англатади. (ЎТИЛ, II, 83-б, ЎТЭЛ, II, 395-б.) Ўзбек тилида бу сўз яна атоқли от сифатида ҳам қўлланади. Тарихий бадий асарларда **султон** сўзи жуда кўп учрайди ва, асосан, ҳукмдор маъносида ишлатилади: *“... Алишер ва алҳол тоғ давлат бўлмиш Султон Хусайн Бойқаро ҳазратлари гўдакликда дўст ва ҳаммактаб эканлар. (Ойбек. “Навоий” романи, 19-бет).*

“Ғулом”. Бу арабча сўз *гулам(-ун)* шаклига эга. (АРС, 570-б.); ўзбек тилига чўзиқ **а** унлисини **о** унлисига алмаштириб қабул қилинган: **гуламун>гулом**; асли *“нафсонияти уйғонди”* маъносини англатувчи *ғалима* феълидан (АРС, 570-б.) ясалган от бўлиб, (ЎАЛ, 499-б.) араб тилида *“ўспирин”, “малай”, “югурдак”* маъноларини англатади. (АРС, 570-б.); ўзбек тилида бу сўз эркак кишининг атоқли оти сифатида ишлатилади. **Ғулом** – *“оллоҳнинг қули”* маъносини англатади. (ЎТЭЛ, II, 665-б., ЎТЭЛ, II, 556-б.) Бу сўз маъно жиҳатидан эскирган бўлиб, аввал *“хизматкор”* маъносини билдирган: *“Дехқон подшоҳга таъзим қилиб, сўзига одатдаги ҳазил-мутойиба руҳини бериб: “Олампаҳо Султон, бу фақир бандангизга ижозат беринг, мен у ожиз китобдор гуломингизни тутиб келтириб, оёқларингиз остига ташлайин!” (Ойбек. “Навоий” романи, 349-350-б.).* Бу мисолимиздаги **“гулом”** сўзи эгалик ва келишиқ қўшимчалари билан бирга қўлланади.

“Сунний” – бу арабча сўз *сунний(-ун)* шаклига эга, асли *суннат* сўзи охиридаги *-ат* қисмини ташлаб, *-ий(-ун)* қўшимчасини қўшиб ясалган нисбий сифат бўлиб (АТГ, 49-бет), ўзбек тилига сўз охирига *-ий* товушларидан бирини ташлаб қабул қилинган; **“Ислом динининг сунна мазҳабига мансуб маъносини англатади”**. (ЎТЭЛ, II, 396-б.) “Навоий” романида бу сўз Навоий ва Дарвишали суҳбатида берилган:

“Сўзланг, иним, юртда қандай хабарлар бор? – Шу кунларда шийий ва сунний гавгосидан ўзга муҳим ҳодисани билмаймен, деб жавоб берди - Дарвишали...” (Ойбек. “Навоий” романи, 34-б.)

б) мансаб, амал, унвонлар номи:

“Арбооб” – арабча сўз бўлиб, маҳалла бошлиғи ёки қишлоқ оқсоқоли маъносида қўлланади. (ЎТИЛ 1. 52-бет).

“Вазир” – бу арабча сўз вазир(-ун) шаклига эга (АРС, 885-б.). Ўзбек тилига чўзиқ **и** товушини қисқа **и** товушига алмаштириб қабул қилинган. Бу сўз *“Подшо хон саройида юксак лавозимга тайинланди”* маъносини англатувчи вазара феълининг масдари бўлиб, (АТГ, 143-б.) тарихан, *“подшоҳ, хон саройида юксак лавозим эгаси”* маъносини англатган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам шу (вазир) маънони англатади. Бу сўзнинг муаннас қўшимчаси билан ҳосил қилинган *вазира* шакли аёл кишининг атоқли оти сифатида ишлатилади (ўзбек тилида бу қўшимчанинг **а** қисми сақланиб, **т** қисми сақланмаган: *“вазир -ат (ун)>вазират> вазира”* (ЎТЭЛ, II. 81-88-б.)

Вазир сўзи тарихий асарларларда мансаб номини билдиради ва кўп қўлланади. Масалан: *“Исомиддин Маишҳадий... шуҳрат, илтифот қидирган шоир шоҳларга бўлмаса-да, бекларга, вазирларга, ҳатто булардан қуйидагиларга ҳам қасидалар ёзиб тақдим этади”*.

“Садр” – бу арабча сўз садр(-ун) шаклига эга. (АРС, 432-б.) Ўзбек тилига *сад* ундошини **с** ундошига алмаштириб қабул қилинган: *Садр. садача > феълининг “юзага чиқади”* маъноси билан (АРС, 432-б) ҳосил қилинган I боб масдари бўлиб (АТГ, 142-б.) араб тилида олтига маънони англатиши таъкидланган (АРС, 432-б.). Лекин ўзбек тилида тамоман янги маънони – *“зикр тушуришда жумбушга келган ҳолат, жазава”* маъносини англатади. (ЎТИЛ, II, 10-б.) Бу сўзнинг араб тилидаги “юррак” маъноси асосида Садриддин атоқли оти ҳосил қилинган. (ЎТИЛ, II, 386-б.)

Садр сўзи тарихий асарларларда “вақф” ва “диний ишларни бошқарувчи маъмур” маъносида қўлланилади.

в) касб- ҳунар машғулотлар номи:

“Жаллод” – бу арабча сўз жаллод(-ун) шаклига эга. (АРС, 134-б.). Ўзбек тилига чўзиқ **а** унлисини қисқа **а** унлисига алмаштириб қабул қилинган: *жаллод*. Бу сўз *“дарралади”* маъносини англатувчи жалада феълидан (АРС, 134-б.) ясалган касб оти бўлиб, *“ўлим жазосига ҳукм қилинганларнинг бошини олувчи одам”*

маъносини англатади. (ЎТИЛ, I, 271-б, II, 118-б.) Бу касб ўтмиш даврларида ҳар бир подшоҳликда бўлиб, асосан, подшоҳ фармонларини адо этган.

“Баққол” – бу арабча сўз *баққал(-ун)* шаклига эга. (АРС-180-б): Ўзбек тилига чўзиқ **а** унлиси қисқа **а** унлисига алмаштириб қабул қилинган: *баққал(-ун)* > *баққол*; сўзлашув тилида бу сўз **боққол** тарзида ҳам талаффуз қилинади. *Баққол* сўзи “*кўкат, сабзавот йиғди*” маъноси англатувчи *бақала* феълидан (АРС-80-б.) ясалган касб оти бўлиб, асли “*сабзавот сотувчи*” маъносини, кейинчалик “*турли рўзгорбоб маҳсулотлари билан савдо қилувчи*” маъносини англатган (ЎТИЛ, I, 89-б.)

2. Баъзи ҳужжат номлари.

“Васиқа” – бу арабча сўз *васиқат(-ун)* шаклига эга. (АРС, 872-бет); ўзбек чўзиқ **и** унлиси қисқа **и** унлисига алмаштириб, сўз охиридаги **т** ундошини қабул қилинмаган: *васиқат* > *васиқа*. Бу сўз “*ишонди*” маъносини англатувчи *васақа* феълидан ясалган *васиқ (-ун)* аслий сифатидан (АТГ, 43-б.) *-ат (-ун)* қўшимчаси билан ясалган мавҳум от бўлиб, араб тилида “*ҳужжат*”, “*акт*” маъноларини (АРС, 872-бет), ўзбек тилида “*мол-мулкка шахсий ҳўжайинликни тасдиқловчи ҳужжат*” маъносини англатади. (ЎТИЛ, I, 173-бет). Ўзбек тилига *васақа* феълидан ясалган *васиқ (-ун)* аслий сифати ҳам мавжуд бўлиб, (АТГ, 43-бет), “*ишонч қозонган*” маъносини англатади. (АРС, 872-бет), бу сўз ўзбек тилида эркак кишининг атоқли оти сифатида ишлатилади: **Восиқ**. (ЎТЭЛ, II, 86-бет). Масалан: **“Васиқалар, афсоналар бу шаҳарни Искандар Зулқарнайн бино қилганини сўйлар эдилар...”**.

3. Мактаб ва маориф соҳасига доир тушунчалар номи ҳам тарихий асарларларда кўп қўлланади. Қуйида бундай сўзларнинг аралашмалари устида тўхталамиз. Масалан, **“Мадраса ҳужраларда толиби илмлар масканларининг кенг, баҳаво бўлиши гўё одамга анъанага бутун зеҳниятга зид бўлганидек шарқда мадраса ҳужралари бир-биридан ҳеч фарқ қилмайди, дейиш мумкин”** Ушбу мисолда *мадраса* сўзи қўлланган.

“Мадраса” – бу сўз арабча *мадрасат(-ун)* шаклига эга (АРС, 251-б); ўзбек тилига сўз охиридаги **т** товушни ташлаб қабул қилинган: *мадрасат-мадраса*. Бу сўз “*ўқитди*” маъносини англатувчи *дараса* феълидан олинган *мафъалат(ун)* вазнида ясалган жой номи бўлиб (АТГ, 153-б.) араб тилида “*мактаб*”, “*билим юрти*” маъносини, (АРС, 251-б.) ўзбек тилида эса “*асосий*

диний фанлар ўқитиладиган олий мактаб” маъносини англатади (ЎТИЛ, 1, 499-б.).

Умуман олганда, арабча сўзлар тарихий илмий, бадиий асарларларда салмоқли ўринни эгаллайди бу ҳолат эса барча тиллар бир-бири билан ҳамиша алоқада бўлишини, ҳеч бир тил бир-биридан ажралган ҳолда ривожлана олмаслигини исботлайди.

ARAB YOZUVINING YAHUDIY YOZUVI BILAN QIYOSLAB O'RGANILISH VA MILLIY YOZUVIMIZ TARIXI

**T. Toshboltayeva, QDPI katta o'qituvchisi,
A. Ablusalomov talaba**

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishib, o'zbek tili fonetikasiga mos va xos bo'lgan, tovushlar tizimining o'zida mukammal takrorlay oladigan lotin yozuvidagi alifboni qabul qildi. Bu yozuv qabul qilinguncha tariximizda bir necha yozuv turlaridan foydalanib kelingan. Masalan, qadimda oromiy, xorazmiy, kushoniy, pahlaviy, so'g'diy va turkiy-runik yozuvlaridan VII-VIII asrlarga qadar foydalangan bo'lsa, VIII asrdan to 1929-yilga qadar xalqimiz arab yozuvidan foydalangan. 1929-1940-yillar oralig'ida esa lotin grafikasiga asoslangan yozuvga o'tildi. Lekin bu yozuv Sho'rolar manfaatiga zid deb topildi va kirill alifbosiga asoslangan o'zbek milliy yozuvini qabul qilish ishlari boshlab yuborildi. Shundan boshlab o'zbek xalqi kirill yozuvidan foydalanib kelmoqda. Vatanimiz mustaqillikka erishgandan keyin 1993-1995-yillar oralig'ida yana lotin yozuvini milliy yozuv sifatida qabul qilish ishlari olib borildi.

O'zbek xalqi VIII asrdan 1929-yilga qadar milliy yozuv sifatida arab alifbosiga asoslangan yozuvdan foydalanib keldi. Bu yozuvni asrlar davomida milliylikimiz ruhiga singdirish uchun harakatlar qilindi. Masalan, 28 ta harfdan iborat arab alifbosiga forslar (Beruniy ham bu haqda o'z asarlarida ma'lumot beradi (Nurmonov Abdulhamid. Tanlangan asarlar II jild. A. R. Beruniyning Lingvistik qarashlari.- Toshkent: Akademnashr, 2012.-B.235) 4 ta harfni qo'shadilar va 32 ta harfdan iborat arab-fors yozuvi qabul qilinib, foydalanib kelindi.

1921-yilga kelib arab yozuvining ba'zi murakkabliklari hisobga olinib isloh qilindi va soddalashtirildi. Lekin bu yozuvni ham Sho'rolar

manfaatiga zid deb topdilar va arab alifbosi iste'moldan chiqarib yuborildi.

Vaholanki, adabiyotimiz va tariximizga oid juda ko'plab nodir, durdona asarlar shu arab yozuvida yozilgan edi.

Arab yozuvining tarixiga to'xtaladigan bo'lsak, bu yozuv Yaqin Sharqda paydo bo'lgan ilk konsonanta yozuvlarning mevasi ekanligini ko'rishimiz mumkin. Yaqin-yaqinlargacha arab yozuvini musulmon olamida "ilohiy yozuv" deb talqin qilganlar. Nafaqat islom olamida, balki yahudiylik dinining vakillari bo'lgan yahudiylar ham o'z yozuvini "ilohiy yozuv" deb talqin qiladilar. Ushbu yozuvlarni o'rganib, solishtirib chiqqan holda bu ikkala yozuvni "ilohiy" emas, "insoniy", ya'ni insoniyat tafakkurining mevasi sifatida namoyon bo'lganligini ko'ramiz. Ya'ni, insoniyat ixtiro qilgan finikiy yozuvidan bilvosita bu ikki yozuv paydo bo'lgan. Bu ikkila yozuvning ham bir yozuv asosida paydo bo'lganligini va mushtarak ekanligini quyidagi o'xshash va farqli jihatlarni solishtirib chiqqanimizda ko'rishimiz mumkin.

Arab yozuvi ham milliy tariximizda chuqur iz qoldirganligi uchun O'zbekiston tarixini o'rgangan kabi bu yozuv tarixini ham o'rganishni biz o'z oldimizga vazifa qilib oldik va tarixan mushtarakdoshi bo'lmish yahudiy yozuvi bilan qiyosladik.

Arab yozuvi tarixi Finikiy alifbosi asosida vujudga kelgan Oromiy alifbosining hosilasi hisoblanadi. Ma'lumki, arab tili xom-som tillari oilasiga kiradi. Bu tillar oilasiga kiruvchi boshqa tillar ham o'z milliy yozuviga ega. Masalan, yahudiy tili arab tili bilan bir oilaga kiradi. Arab tili ham o'z yozuviga ega bo'lgani kabi yahudiy tili ham o'z yozuviga ega. Bu tillar kelib chiqishiga ko'ra bir oilaga kirgani kabi, yozuvlari ham o'zaro bir qadimiy yozuv asosida paydo bo'lgan. Bu yozuvlarni bir (oromiy) yozuvidan kelib chiqqanligini bir qancha dalillar bilan isbotlash mumkin. Masalan, arab alifbosining birinchi harfi "**alif**" deb nom olgan bo'lsa, yahudiy yozuvining birinchi harfi "**alef**" deb ataladi. Yana "**ayn**" harfi faqat arab yozuvi uchun xos emas, ya'ni arablar "**ayn**" deb ataydigan harfni yahudiylar "**ain**" deb ataydilar. Yana shu kabi bir qancha misollarni keltirishimiz mumkin. Masalan, arab alifbosida "**vov**" nomli harf mavjud. Yahudiy alifbosida esa "**vav**" deb ataladigan harf xuddi arab alifbosidagi ekvivalenti qanday vazifani bajarsa, yahudiy alifbosidagi ham xuddi shunday vazifani bajaradi. Bundan bilsa bo'ladiki, arablar "**vov**", yahudiylar esa "**vav**" deb ataydigan, ikkalasida ham "**v**", "**u**" tovushlarini ifodalaydigan ushbu harf tarixan bir ildizdan kelib chiqqan deb bimalol aytishimiz mumkin va ularning o'zaro

mushtarak ekanligiga yana bir bor amin bo'lamiz. Arab va yahudiy yozuvlarining umumiy birlashtiruvchi va umumiy farqlovchi jihatlari bor.

Umumiy birlashtiruvchi tomonlari quyidagilar:

- ikkala yozuv ham o'ngdan chapga qarab yoziladi;
- ikkala yozuvda ham aynan bir-birini taqazo etuvchi harflar mavjud (Alif-Alef va b.);
- ikkala yozuv ham finikiy yozuvining mevasi hisoblanmish oromiy alifbosi asosida shakllangan;
- ikkalasi ham sof yoki qisman sof konsonanta yozuvga misol bo'ladi;
- ikkalasini ham "muqddas yozuv" sifatida qabul qilishadi, ya'ni arab yozuvida "Qur'on" yozilgan bo'lsa, yahudiy yozuvida "Tavrot" va "Zabur" kabi muqaddas-ilohiy kitoblar yozilgan.

Umumiy farqlovchi tomonlari quyidagilar:

- arab yozuvi to'rt xil yoki ba'zan ikki xil ko'rinishda kelishi mumkin. Ya'ni arab harflari bir-biri bilan qo'shilganda qisman o'z shaklini o'zgartirish xususiyatiga ega. Yahudiy yozuvi esa qo'shilish xususiyatiga ega emas. Ya'ni kirill va lotin alifbolaridagi harflarga o'xshash vazifani bajaradi. Ayrim harflar bir ko'rinishga, ayrimlari esa ikki xil ko'rinishga ega;
- arab alifbosida katta va kichik harflar bo'lmaydi, lekin yahudiy alifbosida katta va kichik harflar ifodalanadi;
- arab va yahudiy alifbosida bir-birini taqozo etmaydigan harflar ham mavjud (yahudiylarda "z"ni ifodalovchi bitta "zain" harfi bo'lsa, arablarda "z" tovushini ifodalovchi "ze", "zol", "zot" va "zo(izg'i)" kabi harflar bor. Bulardan "zain"- "zol"ga to'g'ri kelib, qolgan "z"ni ifodalovchi harflar "zain"ni taqozo etmaydi va b.);
- arab alifbosiga xos bo'lmagan ayrim tovushlar yahudiy alifbosida, yahudiy alifbosiga xos bo'lmagan ayrim tovushlar esa arab alifbosida ifodalanadi ("jim" arablarda bor, yahudiylarda esa yo'q, "tsade(цаде)" yahudiylarda bor, arablarda esa yo'q);
- arab alifbosi "jahon yozuvi" maqomini olgan. Yahudiy alifbosi esa "mahalliy yozuv" maqomida qolib ketgan.

Bu kabi misollarni ko'plab keltirish mumkin. Ikkala yozuvlar o'rtasida juda ko'plab bir-biriga o'xshash va farqli jihatlari bor. Yuqorida bularning bir qanchasiga guvoh bo'ldik.

Endi quyidagi jadval orqali arab va yahudiy alifbolarini ham harfiy shakllarini, ham harflar nomidagi o'xshashlik va farqli jihatlarini yaqqol ko'rishimiz mumkin:

T/r	Arab alifbosi	Nomi	Yahudiy alifbosi	Nomi
1	ا	Alif	א	Alef
2	ب	Be	ב	Bet
3	ت	Te	ט	Tet
4	ث	Se	ס	Samex
5	ج	Jim		
6	ح	He (hoyi huttiy)	ה	He
7	خ	Xe	ח	Xem
8	ד	Dol	ך	Dalet
9	ذ	Zol	ז	Zain
10	ر	Re	ר	Resh
11	ز	Ze		
12	س	Sin	שׁ	Sin
13	ش	Shin	שׂ	Shin
14	ص	Sod		
15	ض	Zod		
16	ط	To (itqi)	ת	Tav
17	ظ	Zo (izg'i)		
18	ع	Ayn	ע	Ain
19	غ	G'ayn		
20	ف	Fe	ף פ	Fe
21	ق	Qof		
22	ك	Kof	ק	Kof
23	ل	Lom	ל	Lamed
24	م	Mim	ם מ	Mem
25	ن	Nun	נ	Nun
26	و	Vov		Vav (u)
27	ه	He (hoyi havvaz)		
28	ی	Yo	י	Yod
			צ ץ	Tsade (Цаде)
			כ	Kaf

	گ	Gof (fors.)	ג	Gimel
	پ	Pe (fors.)	פ' 'ף	Pe
	ۆ	Vov (uyg'ur.)		Vav (v)
	آ	Alif-madd	'א	Alef (o)

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, arab alofbosida 28 ta harf bo'lsa, yahudiy alifbosida 22 ta asosiy harf va 4 ta ehtiyoj talabiga ko'ra yoki yangi yahudiy tili (Yangi yahudiy tili Idish tili deb, eski yahudiy tili esa Ivrit tili deb ataladi) ta'sirida (boshqa harflarning xususiyatidan kelib chiqqan holda paydo bo'lgan) paydo bo'lgan harflar bilan birgalikda 26 tani tashkil etadi(O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 10-jild. Yahudiy yozuvi.-Toshkent: O'zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.-B.424). Jadvaldan ko'rinib turibdiki, bir-biriga bevosita to'g'ri keluvchi harflar ko'chilikni tashkil etadi. Lekin ayrim arab alifbosidagi harflarni aynan ekvivalenti yahudiy alifbosida uchramaydi. Masalan, “**ج jim**”, “**غ g'ayn**” kabi harflar yahudiy alifbosida umuman uchramaydi va yahudiy tilida ham bunday tovushlar yo'q. Endi yahudiy alifbosiga xos bo'lgan ayrim harflar esa, arab alifbosida ham mutlaqo uchramaydi. Masalan, “**צ tsade** (tsade)” harfi faqat yahudiy tili uchun xosdir. Arab tilida bunday harf umuman yo'q (bunday tovush slavyan tillarida bor). Yana yahudiy alifbosiga xos bo'lgan “**ג gimel**”, “**פ' 'ף pe**” kabi harflar arab tiliga xos emas. Lekin arab yozuvini qabul qilgan va qayta ishlab chiqqan forslarning fors-arab yozuvida ushbu harflarni ekvivalentini uchratishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda arab va yahudiy yozuvlari tarixan mushtaraklikka ega ekanligini ko'rdik. Bu qiyoslash orqali ushbu ikki yozuvning afzal va kamchilik tomonlarini ko'ramiz va bu yozuvlarning tarixini bilib oldik. Shu arab yozuvidagi qiyinchilikni sezgan jadidchilik harakati vakillari arab grafikasidan lotin grafikasiga o'tish fikrini ilgari surganlar, lekin arab grafikasidan butkul voz kechmaslik kerak, sababi tariximiz, adabiyotimiz shu yozuvda yozilganligini aytib o'tganlar.

Hukumatimiz mustaqillik sharofati bilan jadidchilik harakati vakillarining milliy yozuvimizga bo'lgan fikrlarini inobatga olgan holda lotin grafikasiga asoslangan yozuvni o'zbek milliy yozuvi sifatida qabul qildi.

Hozirgi yoshlarimiz bir-biriga yaqin bo'lgan lotin va kirill yozuvlarini parallel ravishda iste'molda ishlatib kelmoqda. Biz yoshlarimizdan bir narsani, ya'ni -adabiyotimiz tarixiga oid asarlarni

tabdil(transliteratsiya)siz ham arab alifbosidagi eski o'zbek yozuvida bemalol o'qiy olishlarini umid qilib qolamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch.-Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. I-X jildlar. –Toshkent: O'zME, 2000, 2005.
3. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. II jild. –Toshkent: Akademyashr, 2012.
4. Mengliyev B. Qomus.-Toshkent: Sharq, 2009.
5. Jumaniyozov R. Eski o'zbek yozuvi. –Toshkent: O'qituvchi, 1989.

ИЗОҲЛИ ЛУҒАТЛАР БОРАСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

У.Қўзиев, НамДУ ўқитувчиси

“Қаердаки, миллий тил билими зарурийроқ деб ҳисобланса, шунингдек, луғатлар яхшироқ тузилган бўлса, ўша ерда адабиёт ҳам маданият сингари юксакроқ туради”, - деган эди Срезневский [1;4]. Академик В.В.Виноградов эса “миллий тил изоҳли луғатлари” нутқ маданиятининг қудратли қуроли бўлиш билан бирга, шу маданиятнинг маҳсули ҳамдир [2;243], - деган эди. Демак, ўзбек тилининг изоҳли луғати миллий тилшунослик соҳасидаги назарий ва амалий ютуқларимиз кўзгуси, ўзбек маданиятининг бир парчаси ҳисобланади. Шу билан бирга тил қонунларининг бош қомуси, нутқ маданиятининг намунавий дастури ҳамдир. Фақатгина изоҳли луғатлар сўз қўллашнинг замонавий адабий меъёрлари намуналарини кўрсатиб бера олади, улар миллий тилда ёзилган асарлар моҳиятини тўғри тушунишга қўмаклашувчи кўрсатма бўлиши, ҳозир кунимиз адабий тил лексикаси умумий аҳволини акс эттириши, замонавий адабий тил лексик семантик тизимини тўлиқ ва етарли ифодалаши керак[1;5].

Изоҳли луғатларни тузишда тадқиқотчилар бир қанча муаммоларга дуч келадиларки, уларни ҳал қилиш ҳозирги луғатшунослигимизнинг доимий диққат марказида бўлган:

1. Луғатнинг ҳажми, хронологик чегараси ва манбаларини белгилаш анча мураккаб масалалардан ҳисобланади. Икки жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”ни тузиш жараёнида мутахассислар мазкур масалани ҳал қилишларига тўғри келган. Бу ҳақда луғатшунос З.М.Маъруфов шундай деган эди: “Ҳозирга қадар ўзбек тили изоҳли луғатининг чегараси ҳақида ягона бир фикрга келинмаган эди. Баъзилар Навоий давридан бошлаш лозим десалар, бошқалар Муқимий ва Фурқат замонидан. Учинчи тоифа кишилар эса, Ҳамзадан бошлаш лозим деган фикрда эдилар. Эндиликда бундай аниқ чегара қўйиш мақсадга мувофиқ эмаслиги тобора равшанлашиб бормоқда. Мабодо шундай чегара қўйилганда ҳам, у ўтиб бўлмас тўсиқ ролини ўйнамаслиги керак” [3;10]. Мутахассислар “ўзбек тилининг турли даврларига, турли функционал услубларига оид битмас туганмас сўз бойлигини тўлатўкис қамраб олиш учун маълум хронологик чегаралар билан чекланган, конкрет мақсад учун белгиланган бир нечта луғат тузиш мақсадга мувофиқдир” [4;6], - деган хулосага келадилар.

2. Тилнинг асосий бирликларидан бири бўлган сўзларнинг семантик таркиби доимо ўзгаришда бўлади. Тилшунос Ж.М. Гузеев туркий тиллар изоҳли луғатларида сўзлик муаммосига бағишланган тадқиқот ишида луғатга киритиладиган сўзнинг нормативлик хусусиятини белгилашда қуйидаги уч жиҳатга эътибор бериш кераклигини уқтирган эди:

1) мазкур ифода воситасининг мунтазам қўлланувчанлиги;

2) унинг адабий тил нормаси талабларига мос келиши билан бирга, умумтил принципларига (нутқ жараёнига эмас) монанд бўлиши;

3) мазкур ифода воситасининг кўпчилик (жамоатчилик) томонидан тан олинishi [5;8].

XXI аср ахборот технологиялари асри эканлиги, ёшлар юртимиз аҳолисининг салмоқли қисмини ташкил этиши, ёшлар маънавиятидаги ўзгаришлар, китобга эътибор масаласи кейинги вақтлар оммавий ахборот воситаларида кўп таъкидланмоқда. Шунинг ҳисобга олсак, маълум сўзнинг оммалашув жабҳалари кишиларнинг қизиқиш доирасига қараб ҳар хил бўлади. Дейлик, интернетдаги маълум ижтимоий тармоқ вакиллари нутқида сўз қай даражада фаоллашса ҳам, луғат таркибига киритиш масаласи ҳам мавжуд. Бундай тамойиллар мавжуд бўлса-да, аниқ қоида йўсинида ишлаб чиқилмаган. Иккинчидан, сўзларнинг қўлланиш масаласини

нафақат илмий, бадиий асарлар, шунингдек, интернет саҳифалари орқали ҳам текшириб кўриш, нутқий ва адабий қўлланишларни ҳисобга олиш лозим бўлади.

3. Луғат таркиби масаласи. Тилшунослигимизда майдон назарияси, семантик муносабатларнинг воқелашувига оид кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган бўлиб, уларни луғатшуносликда қўллаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Мазкур соҳадаги тадқиқотларни дастлаб тор доирада олиб бориб луғатлар тузилса, кейинроқ изоҳли луғатга жалб қилиш маълум қоидалар синтезидан ўтказиш имконига эга бўламиз. Ёки бўлмаса, “миллий тилнинг луғат таркиби тўлароқ бериладиган, нормага солинмаган, сўз қўллашнинг бирор қоидасига амал қилмайдиган” [6;149] “ҳазина” луғатлар (тезаурус) тузиш учун манба юзага келади.

4. Луғавий бирликларни тавсифлаш муаммолари. Маълумки, луғатда сўзларни тавсифлашда лексик-семантик таҳлилнинг энг илғор усулларида фойдаланилади. Бунда тил луғат бойлигини системавий ўрганиш, қиёсий усул (турли даврлардаги луғавий микросистема (ЛМС)ларни ўзаро солиштириш жараёнида), тарихий усул (турли даврларда мавжуд бўлган системалардаги ўзгаришларни аниқлаш ва шарҳлаш жараёнларида), тасвирий усул (ҳар бир даврда ажратилган ЛМС аъзоларининг нутқда ишлатилиши хусусиятларини шарҳлашда), компонент таҳлил усули (ЛМС аъзолари орасида маъновий фарқ ва ўхшашликларни изоҳлашда) каби усуллар муҳим аҳамиятга эга. Шу туфайли ҳам лексикология ва семантика соҳасидаги тадқиқотлар натижаларидан унумли фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мамбетова Р. Лексикографический аспект сравнительно-типологического анализа семантики глаголов знания в каракалпакском и русском языках. Диссер. на соиск. уч. степ. канд. фил. наук. -Т.: 1998.
2. Виноградов В.В. Избранные труды, Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977.
3. Алиқулов Т. Сўз маъноларининг лексикографик тавсифи. – Т.: 1990. 72 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд. Сўз боши. – Москва: 1981.
5. Гузеев Э.М. Проблематика словника толковых словарей тюркских языков. – Нальчик: 1984.
6. Брагина А.А. Краткая справка о словарях русского языка. – Москва: 1989.

MATN – LINGVISTIK HODISA

**S. Ikromova, QarDU talabasi,
Ilmiy rahbar: A. Ahmedov, QarDU katta o'qituvchisi**

Keyingi yillarda matn lingvistik nazariyasi masalasida muhim ishlar qilindi. Matn nazariyasi bilan rus tilshunoslari Baxtin, Shiklovskiy, Prop, Tomashevskiy va boshqalar shug'ullanib keldi. Ular nutq hodisasiga keng planda qarab, matn inson nutq faoliyatining mahsuli deb hisobladi. Har qanday matn yaratiladi va idrok etiladi. Shuning uchun uni o'rganishga bag'ishlangan barcha ishlarda uning nutq faoliyati jarayonining mahsuli sifatida shakllanish etaplari bayon etilgan.

Matnni yaratish bilan birga uni idrok etish jarayoni ham mavjud. Bu masalani o'rganishga bag'ishlangan bir qator ishlar maydonga keldi. Matnni kompleks ravishda o'rganish masalasi ham e'tibordan chetda qolmadi.

Matn nazariyasini rivojlantirishga ulkan hissa qo'shgan olim O.I. Moskalskayadir. Ushbu mavzuga bag'ishlab avtor o'zining "Грамматика текста" asarini yozdi. Avtorning fikricha, matn birligi frazadan yuqori bo'lgan birlikdir [4, 14]. O.I. Moskalskaya o'z asarida matn birligi, matnni tashkil etuvchilar kabi masalalarni ilmiy jihatdan asoslab berdi. Avtor fikricha gap matnga teng bo'lishi mumkin, shuning uchun gapni matn sifatida qarash mumkin. Bundan tashqari asarda matn parametrlari, matn semantikasi, matn eng kichik kommunikativ birligi, minimal va elementar propozitsiyalar, matn modalligi, matn kompozitsiyasi, matnda elementlarning relatsion bog'lanishi, matnda so'z tartibi, nutq turlari, ya'ni monologik, dialogik nutq, matnda sodda va qo'shma gaplarning o'zaro munosabati keng yoritib berilgan. Bu asar matn nazariyasini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

1991 yilda Z.G. Burdina rahbarligida navbatdagi kitob nashr qilindi. Bu ko'proq matnning modallik masalasini o'rganishga qaratilgan. Bunda avtorlar matnning obyektiv, subyektiv modallik kabi turlarini ko'rsatib berganlar. Modallikning bu turlari mikro va makromaydonni tashkil etadi [1, 50].

Matn yirik masshtabdagi obyekt bo'lib, o'z birliklarining xususiyatiga ko'ra gapga nisbatan yirikdir. Ayrim nazariyotchilar o'z tadqiqotlarida matnni chegarasiz, isbotsiz hodisa sifatida tasavvur qiladilar. Matn - bu jarayonning ma'lum bir bo'lagi, parchasi bo'lib,

unda obyektning barcha diztinktiv (farq qiluvchi) belgilari aniqlikning kattaroq yoki kichikroq darajasi bilan belgilanadi. Har bir yangi tadqiqot obyekti kabi matn har xil tushuniladi va har xil aniqlanadi. Bu o'rinda ba'zi matnshunoslarning fikrlarini keltiramiz: "Речевой акт или ряд связанных речевых актов, осуществляемых индивидом в определенной ситуации представляет собой текст (устный или письменный)" [3, 515].

"Текст - основная единица семантики и её нельзя определить как своего рода сверхпредложение [7, 86]. А.А. Greymis matn masalasiga semantikaning vujudga kelishi pozitsiyasida turib yondashadi.

P. Giro matn va uslub tushunchalariga yaqindan yondashib, quyidagi fikrni beradi. "Текст представляет собой структуру замкнутое организованное целое, в рамках которого знаки образует систему отношений, определяющих стилистических эффекты этих знаков [2, 46].

Matn ko'p qirrali tushunchadir. Matn to'liq tugallangan yozma va og'zaki shaklda namoyon bo'ladigan, nom (sarlavha), alohida birlik (frazadan yuqori birlik)lar qatoridan tarkib topgan leksik grammatik, logik-stilistik bog'lanishning har xil tiplarini birlashtirgan, pragmatik qurilishga ega bo'lgan asardir.

Tadqiqotchilar matnning umumiy parametrlarini aniqlashga urinib ko'rmoqdalar. Ts. Todorov matnning 3ta asosiy kategoriyasini ajratib ko'rsatadi va mos ravishda verbal, sintaktik, semantik parametrlar deb ataydi [8, 32]. Verbal parametr matnni shakllantiruvchi konkret gaplardan yasaladi. Sintaktik parametr matn qismlarining o'zaro munosabatida shakllanadi. Semantik parametr matnning global ma'nosida aks etadi va ma'no bo'linib ketgan bo'laklarni aniqlaydi.

N. E. Enkvist matnning lingvistik parametrlarini 3 asosiy qism, ya'ni tema (topic), fokus (focus) va bog'lanish (linkage)dan iborat deb topadi [6, 57]. Tema – bu matnning asosiy mazmunidir. Fokus matn elementlarini (so'z, so'z birikmasi, gap, stilistik priyomlar) ajratish uchun xizmat qiladi. Bog'lanish bu berilgan fikrning turli xil qismlarini birlashtiruvchi vositadir. Ayrim tilshunoslar matn parametrlarini pozitsion, motiv, temporal va boshqalarga ajratadilar.

So'nggi yillarda Sharq va G'arb mamlakatlarida matnga oid nazariy masalalar hal qilinmoqda. 1995 yilda Xalqlar Do'stligi ordenli Moskva davlat universitetida "Репрезентация концептуальной картины мира в художественном тексте" nomli mavzuda nomzodlik

dissertatsiyasi himoya qilindi. Avtor E.A. Chijovadir. Avtor bu tadqiqotda badiiy matnning psixo-fiziologik xususiyatlarini so'zlovchi va tinglovchi nuqtai nazaridan tahlil qilgan. Avtor fikricha badiiy matnda real borliqning manzarasi ifodalangan bo'ladi, ya'ni matn mazmuni real borliqning aynan aksi hisoblanadi [5, 24].

Xullas, matnning biz yuqorida ko'rib chiqqan parametrlari, shubhasiz uning muhim xarakteristikasini o'zida mujassamlashtiradi va uning belgilari piramidasini tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бурдина З.Г. Грамматика и текст на материале немецкого языка. –Москва: 1991.
2. Гиро П. Основные проблемы и направления в современной стилистике. – Новое в зарубежной лингвистике, вып. 9. Лингвостилистика. –Москва: 1980.
3. Косериу Е. Современное положение в лингвистике. 1977, т.36, № 6.
4. Москальская О.И. Грамматика текста. –Москва: Высшая школа, 1981.
5. Чиждова Е. Репрезентация концептуальной картины мира в художественном тексте. –Москва: 1995.
6. Enkvist N.E. Text, Cohesion, and Coherence. Cohesion and Semantics. Publications of the Research Institute of the Abo Akademi Foundation, 1979.
7. Parret. H. Discussing Language. The Hague – Paris: 1974.
8. Todorov T. The Place of Style in the Structure of the Text. – In: Literary Style: A Symposium. L. –N.Y., 1971.

BADIIY MATNNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Z.Umurqulov, TerDU o'qituvchisi

Badiiy asarda leksik vositalarning o'rnini belgilash qay darajada muhim bo'lsa, matnning sintaktik xususiyatlarini tahlil qilish va o'rganish ham ana shunday ahamiyatlidir. "Sintaksisda til birliklarini mazmunga mos ravishda cheksiz kombinatsiyalarda qo'llash mumkinligi ularning stilistik imkoniyatini naqadar keng ekanligidan dalolat beradi".(1.74.) Bu shuni ko'rsatadiki, nutqda gap qurilishining rang-barangligi, ya'ni ohang va intonatsiyani o'rni bilan bir ma'noni bir

necha ko‘rinishda shakllantirishi va shu orqali turli-tuman ekspressivlikni ko‘rsata olish imkoniyati sintaktik vositalarning badiiy asar tili uchun juda ahamiyatli ekanligidan dalolatdir. Biroq, ma’lumki badiiy asar tili sohasidagi tadqiqotlarda ko‘pincha sintaktik vositalar tahlil qilinib, yozuvchining gap tuzishdagi mahorati, fikrni ifoda etish novatorligi haqida deyarli mulahazalar bildirilmaydi. Bu yozuvchining tildan foydalanish mahoratini to‘la-to‘kis namoyon etish imkoniyatini susaytiradi.

Asar tilining soddaligi, hammabop va tushunarligi haqida fikr yuritilganda ham asarning sintaksis qurlishi ko‘pincha hisobga olinmaydi. Aslida tushunarlikning ham asar tilining soddaligini ham uyushtiruvchi asosiy lingvistik vosita sintaksisdir. Sintaksisning birinchi belgisi fikr ifodalash yo‘sinidir. Boshqacha aytganda gap tuzishdir. Gap tuzish badiiy asarning ham boshlanmasidir. Har qanday fikrning tushunarli, ta’sirchanligi ham, badiiy obrazliligi ham gaplar orqali namoyon bo‘ladi. Shunday ekan, bizningcha, yozuvchining uslubi haqida fikr yuritilganda, uning gap tuzishdagi o‘ziga xosligi nazardan chetda qolmasligi kerak. Yozuvchi Erkin A‘zam asarlari tilini lingvistik jihatdan o‘rganish jarayonida shu narsaga amin bo‘ldikki, yozuvchining mahoratini belgilovchi, o‘ziga xos muhim xususiyatlardan biri fikr ifodalash tarzidir. Ana shu jarayon yozuvchi asarlaridagi nutq va nutq bo‘laklarida-gaplarda o‘z ifodasini topgan. Hamma ijodkorlar kabi Erkin A‘zam asalarida ham gapning barcha turlaridan foydalanilgan. Biroq yozuvchi asarlarida qo‘llaniladigan qo‘shma gaplar ham sodda gaplar tarzida o‘z ifodasini topishi yozuvchining gap tuzishda katta mahoratga ega ekanligini ko‘rsatadi. Avvalo yozuvchi asarlari gap qurilishi jihatdan juda silliq. Fikrlar tiniq, o‘quvchi tomonidan tushunilmaydigan, mavhum ifodalar uchramaydi. Yozuvchining katta janrdagi asarlaridan tortib, hikoyalarigacha ana shu holatni kuzatish mumkin. Masalan, *Farhod zinapoyadan pastga sho‘ng‘idi. Hovli suv quygandek jimjit. Nahotki, o‘zidan boshqa hech kim bexabar?! Yo adashdimikan, uyqu aralash qulog‘iga yangilish chalindimi?* (“Shovqin”). Ushbu kichkina jumla beshta gapdan iborat. Gaplar qurilishi jihatdan oddiy tushunarli biroq ko‘rinib turibdiki badiiylikdan xoli emas, ushbu ifodadagi hayojonning mavjudligi, ifodaning ehtirosga boyligi, qolaversa tasviriy vositaning qo‘llanilishi mazkur matndan o‘quvchining badiiy zavq olishini ta’minlaydi. Fikrni aynan shu tarzda bayon etish yozuvchi asarlarida etakchilikni tashkil etadi. Shunga ko‘ra fikr ifodalash tarzi yozuvchi uslubini belgilovchi muhim omil ekanligi

namoyon bo'ladi. Erkin A'zam ifoda uslubiga xos xususiyatlardan yana biri tuzilishi jihatdan murakkab bo'lgan gaplar tarkibidagi gaplarning ixchamligidir. Yozuvchi asarlardagi gapning bu xildagi tuzilishi, boshqa ijodkorlar bilan solishtirilganda, faqat Erkin A'zamning uslubiga xosligi namoyon bo'ladi. Masalan, *Ay, bog'-rog'inga qara, hosildorlikni o'yla, yillik rejalarni sharaf bilan ado etib, orden-medal olsang, qahramon bo'lsang-chi, anoyi banda!* ("Yozuvchi"). Tarkibi bir necha gapdan iborat bo'lgan bu murakkab gap ifoda holatiga ko'ra mazmunan tugallangan, alohida sodda gaplardan tashkil topgan. Aslida ushbu gaplardan murakkab gap tuzmasdan har birini alohida gap tarzida tuzsa ham bo'ladi. Aytaylik, *Ay, bog'-rog'ingga qara. Hosildorlikni o'yla.* kabi. Bu bilan gap mazmun-mohiyati jihatdan o'zgarib ketmaydi. Fikrni Erkin A'zamga xos sodda tarzda ifodalash ham o'z ifodasini topadi, biroq Erkin A'zamning o'ziga xos ifoda usuli yo'qoldi. Chunki, yozuvchi asarlarida aynan shu xildagi ifodani ko'p qo'llaydi va badiiy matnning ta'sirchanligini shu usul bilan oshiradi. Bu holatni: *O'zingiz o'ylang-da: bir qarich cho'pni erga suqsangiz, bir kuni u navda-niholga aylanadi, o'sadi, kurtak tugadi, butoq chiqaradi, tanasi yo'g'onlasha-yo'g'onlasha, shirin-shakar meva beradi.* ("Yozuvchi"); *Bir ko'ngilga faqat bittasi sig'adi deganlari bekor ekan, Zuhra, mana, sening yoningga bugina ham sig'adi-ku, bag'ringni keng qil, xotin, dedi.* ("Shovqin") kabi matnlarda ham kuzatish mumkin. Gap tuzilishining bu shakli yozuvchi asarlarida ko'p uchraganidek, ifodaga qandaydir joziba baxsh etib, bayonning yorqinligini ta'minlovchi vositaga aylangan. Aynan shu tipdagi gaplar orqali fikriy ta'kid kuchayaveradi, natijada o'quvchi diqqatini jalb qilmasdan qolmaydi.

Erkin A'zam ifoda uslubiga xos yana bir holat borki, u ham yuqoridagi gap tuzish usuliga qorishib ketadi. Bir qarashda bu ikki ko'rinishdagi gap shakli bir xildek ko'rinadi. Aslida esa ular har xil shakllar bo'lib, yozuvchining ifoda uslubiga muvofiq keladi. Bu yozuvchining asarlarida gap bo'laklarining uyushib kelishi holatlarining ham ko'p uchrashidir. Shaklan, murakkab gap tarkibida ixcham sodda gaplarning kelishi bilan, gap bo'laklarining uyushib kelishida o'xshashlik mavjud. Shuningdek, har ikki holatda ham bu usul orqali fikr ta'kidlanadi, masalaning mohiyatiga tinglovchining diqqati jalb etiladi. Albatta, ifodaning bu shakllarida ta'sirchanlik kuchli bo'lib, bunday matndan zavq olinadi. Xullas, gap tarkibida gap bo'laklarining uyushib kelgan holda qo'llanilishi ham yozuvchi Erkin A'zam asarlarida ifodaning muhim ko'rinishlaridan biri sifatida aks etadi. Bu ifoda ham

yozuvchi tomonidan sevib qoʻllaniladigan shakllardan biridir. Masalan, *Uni maqtamagan, havas qilmagan yoʻq edi. Saranjon-sarishta, erga mehribon, shirinsoʻz, kirishimli.* (“Stupka”). Koʻpgina hollarda uyushgan boʻlaklar ikki yoki uchtdan iborat holda boʻladi. Yozuvchi asarlarida ham shu xildagi uyushiq boʻlakli gaplar ancha. Masalan, *Yurak dukkillashiyu haligi hayajonlar qani? Tavba, hammasi tingan, toʻxtagan, oʻtgan.* (“Shovqin”) gapida ham uchta soʻzdan iborat boʻlgan uyushgan kesimni kuzatish mumkin. Keltirilgan birinchi matnda esa uyushiq boʻlaklar toʻrttani tashkil qilgan. Yozuvchi oʻz asarlarida ifodaning mazkur shakliga alohida ahamiyat beradi. Natijada yozuvchi asarlarida koʻplab uyushiq boʻlakli gaplar qoʻllanilganidek, ketma-ket uyushib keladigan boʻlaklardan iborat gaplar ham uchrab turadi. Masalan, *Koʻrkam, arzonda taraflar qolib, kamina goh sahar, goh oqshomlari ana shu bogʻning eski vayronalariga, xarob, ovloq goʻshalarida tentirab yursam deng.* (“Qiyofadosh”). Maskur gapda uchta uyushiq boʻlaklar: *koʻrkam, arzonda; goh sahar, goh oqshom; eski vayronalarda, xarob, ovloq* boʻlaklari mavjud.

Gap tuzishning bu usulida yozuvchining koʻzlagan maqsadi boʻladi. Bu ham fikr ifodalashning oʻziga xos usuli, qolaversa badiiy asarning taʼsir kuchini oshirish uchun imkon yaratadigan shu tip qoʻllanishlarni yozuvchining oʻziga xos uslubi deb baholash maqsadga muvofiqdir. Erkin Aʼzam asarlarining lingvistik jihatdan oʻziga xosligini uyushtiruvchi holatlardan yana biri–yozuvchining gap tarkibida soʻzlarni qayta-qayta takrorlashidir. Soʻz takrori ham uslubiy vositalardan hisoblanadi.

Yozuvchi asarlarida takrorning turli shakllari koʻplab uchraydi. Biroq, maʼlumki, bu holat ham yozuvchi uslubi bilan bogʻliq. Maʼlumki, soʻz takrorining asosiy vazifasi fikrga diqqatni jalb etish, fikriy emotsionallikni taʼminlashdan iborat. Adib asarlarida ham soʻz takrori asosan shu vazifalarni bajargan. Masalan, *Dardi, dunyosi butunlay oʻzgacha, begona, begona... Dod demaysanmi, dodlar demaysanmi!* (“Shovqin”) gapida *begona, begona* soʻzlarini takrorida shu holatni kuzatish mumkin. Biroq *dod demaysanmi, dodlar demaysanmi* soʻzlari takrorida esa koʻzda tutilgan maqsad shunchaki diqqatni jalb etish emas. Yoki: *Taajjubim bu xonadonning boʻsagʻasidan boshlangan edi. Qaynota kelinini shunday oʻpadiki? Xotinini otasiga boʻnday oʻptirib qoʻyadigan oʻgʻilning oʻzi qani? Men uni koʻrmadim, koʻrmadim, koʻrmadim* (“Shovqin”) gapidagi soʻz takrori ham maʼlum voqea-hodisadan gʻazablanganlik, achinganlik tuygʻularini ifodalaganini

anglash mumkin. Bu holat shuni ko'rsatadiki, so'z takrori faqat sintaktik vosita emas, muayyan fikrni bayon etish vositasi hamdir. Erkin A'zam asarlarida esa xuddi shu holatni ustunligi seziladi. Bundan ko'rinadiki, yozuvchi so'z takrorlaridan fikr ifoda etuvchi vosita sifatida foydalanish uchun gap tuzishda so'z takrorlariga ko'p murojaat qilgan. Masalan, *Biz ko'rgan Ilmen ko'li bo'yidagi qarorgohning chor atrofi qor, qor, qor! Aqalli biror qora sharpa ko'zga tashlansa-chi! hammayoq oq, oq, oppoq!* ("Shovqin") gaplaridagi *qor, qor, qor; oq, oq, oppoq* so'zlari takroridan ham "qordan boshqa narsa yo'q" ligini ifodalash uchun foydalanilgan bo'lsa-da, fikrning emotsionalligi ham uyushtirilgan. Bu holat so'z takrorlaridan turli maqsadlarda foydalanish mumkinligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov S. O'zbek tilining badiiy uslubi. – Samarqand: 1992.
2. O'zbek tili grammatikasi. II tom. – Toshkent: Fan, 1976.

ОЙБЕК ШЕЪРИЯТИНИНГ АЙРИМ ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

М. Олимова, НамДУ талабаси
Илмий раҳбар: Н. Қозоқова

Шеърятнинг таъсирлилиги, шоир хаёлотини ва ҳис-туйғуларининг образли тарзда акс этиши бевосита ана шу туйғуларнинг бадий сўз либосини кийишига боғлиқ. Чунки тилнинг эстетик вазифаси бутун ўзига хослиги ва мураккаблиги билан, албатта, коммуникатив вазифани ҳам трансформация қилган, бадийят манфаатларига тўлалигича хизмат қилдирган ҳолда бевосита бадий нутқда намоён бўлади. Бадий нутқ образлилигини оширувчи асосий восита бу, албатта, метафорадир. Ҳар бир истеъдодли сўз санъаткорининг маҳорати у қўллаган оригинал метафораларда ҳам намоён бўлади.

Халқимизнинг юксак маҳоратли, севимли адиби Ойбек қаламига мансуб шеърларни кузатганимизда бадий метафоранинг бетакрор намуналарини топдик:

Мозорингдан сукунат
Ўқлари тегди... фақат. (2.18)

Шоир „хаёлим уфқи”, „сукунат ўқлари” каби бадий метафоралар орқали ҳам ифоданинг образли, таъсирли бўлишига эришган.

Эркинликнинг куйлари бор товшингда,
Чечакларнинг кулиши бор юзингда. (2.41)

Ёки: Денгиздек тўлқин ур, бақир сен!

Зулматнинг юраги узилсин.

Порлайди юлдуз

Қари кўнгилнинг

Булутларида... (2.43)

Юқоридаги мисраларда қаратқичли бирикма билан ифодаланган метафораларни кўриш мумкин. Бундай бирикмаларда қаратқич позициясида турган қаралмиш позициясида турган от қаралмиш позициясида турган отга ўхшатилади. Мисраларда келган „*эркинликнинг куйлари*”, „*чечакларнинг кулиши*”, „*зулматнинг юраги*”, „*кўнгилнинг булутлари*” бирикмаларидаги *эркинлик*, *чечак*, *зулмат*, *кўнгил* ўз маъносида, *куй*, *кулиши*, *юрак* ва *булут* сўзлари кўчма маънода қўлланса-да, иккиси бирликда битта метафорани ташкил қилади.

Ойбек ижодида ҳаракат ва ҳолат ўхшашлиги асосида маъно кўчиши кенг учрайди.

Кўз ёшим тинмас бу чоғ,
Она, менга бир оз боқ.
Ҳасратингда **эзилдим**,
Юзларим кузги япроқ. (2.18)

Бундай метафоларга мисол сифатида мана бу сатрларни ҳам келтириш мумкин:

Учиб ер **тишлайди** бир гала **япроқ...**
Сасида қуёшнинг, баҳорнинг ёди. (2.27)

Бунда инсон ва ҳайвонларга хос бўлган „*тишламоқ*“ феъли япроқ ҳаракатига кўчган.

Бир нима дейди нозли **япроқлар**,
Билмадик, лекин қалбимиз ёнди.

Юқоридаги фақат инсонларга хос сифат бўлган „демоқ“ феъли нарса-буюм, яъни япроққа, денотатив маъносидаги ўтин ёнмоқ феъли инсон қалбига коннотатив маъносида ҳаракат метафорасини ҳосил қилган.

Сўларми, эй шоир, бу ҳаёт боғи,
Доимо яшилдир... боқ юлдузларни
Олтин нурларини сочиб **қарайди**,
Ерда пўлат турмуш яна **қайнайди**.(2.76)

Назар солмоқ, боқмоқ феъллари ўз маъносида кўз аъзосига алоқадор бўлиб, „юлдуз қарайди“ жумласида жонлантириш ҳосил қилган. Қайнамоқ сўзи эса кучли иссиқдан кўпириб, буғланиб вақирлаб турган сувга алоқадордир. Кўчма маънода „қизимоқ, қизгин тус олмоқ, жўш урмоқ“ маъносида турмуш сўзига боғланган. (5.2.552). Ўзбек тилшуноси, профессор Низомиддин Маҳмудовнинг таъкидлашича, тилдаги сон-саноксиз метафораларни эса олгандаёқ, инсон ташқи дунёни ўз ўлчови билан идрок этишини тасаввур этиш мумкин (4.6). Бу эса метафораларнинг антропоцентрик хусусиятга эга эканлигини кўрсатади. Ойбекнинг машҳур “Наъматак” шеърида ҳам ана шундай метафораларни кузатамиз: нозик **саломлари** нақадар **маъсум**, **ўшшайган** қоя **лаби**, **ёноқларни** **тутиб** олтин **бўса-чун**, қуёшга **кўтариб** бир сават оқ гул, **вахший** тошлар, қуёшга бир сават **гул тутиб хурсанд** каби.

Ойбек ижодида синестетик метафоралар ҳам яққол кўзга ташланади:

Лабимда бир ўтли **оҳ**,
Хаёлим уфқи **сиёҳ**.
Мозорингга йиқилдим,
Истадим **тотли нигоҳ**. (2.18)

Синестетик метафораларда бир сезги органи билан идрок этиладиган нарса-тушунча бошқа сезги органи билан идрок

этиладиган нарса тушунчага ўхшатилади, яқинлаштирилади ва шу асосда кўчма маъно юзага келади (1.80)

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ойбек лирикаси ўзбек шеърлятида жозибадорлиги, бадий баркамоллиги билан ўзига хос ўринга эга бўлиб, шоир шеърлятидаги юксак маҳорат ифодасида лингвопоэтик омилларнинг ўрни бекиёсдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: 2007.
2. Ойбек. Асарлар. 10-томлик. 1-том. – Тошкент: 1968.
3. Маҳмудов Н., Тожиев Ё. Сўз маъно тараққиётига зиддият. – Тошкент: 2014.
4. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012, 5-сон, 3-16 бетлар.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - М., 1981.

МИРЗА МАҲДИХОН ВА УНИНГ «САНГЛОҲ» АСАРИ

Н. Муродов, ТерДУ

Алишер Навоий асарларини ўрганиб луғатлар тузиш Навоий замонидан бошланган эди. Хусайин Бойқаро фармони билан тузилган «Бадойи ул-луғат» Алишер Навоий асарлари асосида тузилган биринчи луғат ҳисобланади.¹

Бу луғатдан ташқари 1960 йили машҳур инглиз шарқшунос олими Жерард Классон² томонидан А.Навоий асарларига тузилган луғатларнинг энг мукаммали «Санглоҳ» нашр қилинди. Бу луғат Мирза Маҳдихон ибн Муҳаммад Носир Низомиддин Муҳаммад Ҳожи ал-Ҳусайни ас-Сафавий ал-Астрободий³ томонидан тузилган. Маҳдихон ўз замонасининг билимли, зукко олими бўлиб, тил ўрганиш қобилияти зўр эди. У араб, форс, тожик, ҳинд ва рус тилларини билар эди.³ Маҳдихон ўзи яратган бебаҳо тарихий асарлари билан Европа шарқшунослари орасида ҳам машҳур

¹ Умаров Э.А. Эски ўзбек луғатлари. – Тошкент: 1992, 3-бет.

² Жерард Классон Муҳаммад Маҳдихон “Санглоҳ” асарининг факсимал тексти. -Лондон^ 1960.

³ Доктор Забиҳулло Сафо. Адабиёт тарихи. -Техрон: 1960.

шахсдир. Шунинг учун Европада XVII-XVIII аср Эрон тарихи ва маданиятига бағишланган ҳар бир асарда унинг номи қайд этилган. Маҳдихоннинг қачон туғилиб вафот этганлиги ҳақида аниқ маълумот йўқ. Лекин Султон Ҳусайн саройида хизмат қилганлигини ҳисобга олсак, 80 ёшдан кам яшамаганлиги маълум бўлади. Мирза Маҳдий Султон Ҳусайн (1694-1722) ва Тахмасп (1722-1732) саройида «мунши» лик қилар эди. «Мунши» асосан ҳар хил давлат ҳужжатларини тайёрлаш билан шуғулланган. Нодиршоҳ (1736-1747) саройида Мирза Маҳди расмий сарой тарихчиси бўлиб хизмат қилган. Нодиршоҳ унга катта ишонч билдириб, «хон» унвонини беради. У билан ҳарбий юришларда доимо бирга бўлган Маҳдихон Нодиршоҳ ҳақида иккита тарихий асар ёзди. Маҳдихон ҳақида гапирганда биз уни комил лексикограф, турколок, давлат арбоби, ёзувчи, тарихчи, коллиграф ва шоир эканлигини эслаб ўтишимиз керак. У ҳатто Нодиршоҳ буйруғи билан «Библия»ни форс тилига таржима қиладиган грек ва арман диндорларига ёрдам беради.

Мирза Маҳдихон ўз филология ишини 1760 йилда ёзиб тугатади. У ўз асарининг сўз бошида: Бандаи ҳақир ёшлигимданоқ балоғат ва фасоҳат ўлкасининг ҳокими ва суҳандонлик буйруқчиси Амир Алишер Навоий шеърларини ўқишга ва унинг сўзларини ўрганишга чексиз меҳрим ва абадий таърифга сиғмайдиган шавқ-завқим бор эди бироз онинг маъноларини тушунгандан кейин менда шундай ният пайдо бўлдики, унинг мушкул сўзларини танлаб ва улар маъноларини изоҳлаб ёзишга киришсам-деб ёзади.

Маҳдихон Алишер Навоий сўзларининг диққат талаблиги улуғворлиги ва қийинчилигини назарда тутиб бу китобга «Санглоҳ» (тошлоқ) деб ном беради. Мирза Маҳдихон А. Навоийнинг 12 та назмий ва 9 та насрий асарларини ўқиб улардаги сўзларни изоҳлаб Санглоҳ асарини тузади. Маҳдихон ўз асари ҳақида. Мен шуни истар эдимки ушбу китоб юқорида зикр қилинган асарлардаги мушкул бўлган форсий ва арабий сўзларни ўз ичига олса мутола қилувчилар қийналмай тушунсалар ва шу тилга бўлган имтиёзларни қониқтирсалар - деб ёзади қўлимиздаги «Санглоҳ» асарини Табризлик озарбайжон жаноб Равшан Хаёвий¹ нашрга тайёрлаган.

¹ Равшан Хаёвий Мирза Маҳдихон Астрободийнинг «Санглоҳ» асари. –Техрон: 1995.

Мирза Махдихон ўзининг мана бу, ўзбек лексикографияси учун, ниҳоят даражада, аҳамиятли бўлган “Санглоҳ” асарида бошқа сўз турумларига қараганда феъл туркум сўзларига катта эътибор берган ва улар миқдорини ўз имконияти даражасида миқдоран кўплигини таъминлаган.

Биз “Санглоҳ” да изоҳлаган кўп маъноли феъллардан бирига тўхталамиз. Муаллифнинг ўзи айтган: بوتماک به پنج معنى آمده Бутмоқ беш маънода келган : биринчи гиёҳ ва кўкатларнинг ўсиши, унмоқ, ўсмоқ, кўкармоқ; иккинчи жароҳат ёки яранинг битиши, битмоқ, тузалмоқ; учинчи қурилган, қуриб тугатилган “Саъбайе сайёра” достонининг заргар ҳикоятидан шеър:

حكم قیلدی کیم السون و کیتسون
تخت بوتماکا جودجهد ایتسون

(Саъбаи сайёр 1816.)

Ҳукм қилдиким: “олсуну китсун,
Тахт бутмоқка жидду жаҳд этсун!”

.... 4) амалга ошмоқ, ... 5) ишонмоқ, Бу феъл шакли шахс-сонда ўзгариб келганлиги ҳам бериб ўтилган: Бутук- ўстирдик, жароҳатни битирдик (тузатдик), қуриб битирдик (курдик) ; Бутунг -гиёҳни ўстирдинг, жароҳатни битирдинг (тузатдинг), қуриб битирдинг, амалга оширдинг, ишондинг ва охирги маъносига шеър:

دوستلار حقى غه حمت قيلپسان
هر نى رحمن دیدى بوتونگ یاری.

Дўстлар ҳақиға ҳиммат қилибсан,
Ҳар ни раҳмон диди бутунг ёри.

Бутар, бутадур - жароҳатни битирди (тузатди), қуриб битирди, амалга оширди, ишонди. Биринчи маъносига Алишер Навоидан асаридан шеър:

کچه نى نوع یومای کیبری کینگ خیالیده کوز
منکا که ایکنه بوتار تا نگه نه یتکروب زارا .

Кечани нав юммай киприкинг хаёлида куз,
Мангаки игна бутор то ниғаҳина еткуруб зора.

Бутор феъли фоил(ҳаракат бажаручиси) ва масдар маъноларига ҳам келади. Чунончи А. Навоийи Садди Искандари достонида қурмоқ маъносида шеър келтиради.

که بو ایش بوتارکا تاییلدی جحت
نی نوع ایمدی دانا کورار مصلحت

Ки: “бу иш бутарга топилди жихат,
Не навъ имди доно кўрар маслахат ? ” (240 б.)

Амалга оширмоқ маъносида Бобурийлар тарихидан Бади уз-Замон васфида шундай мисол келтирилади: Рамазондек мутабаррук ва азиз ойга кечалик фурсат қолиб, отасидин ийманмай кўркмай, тенгридан кўркмай, хануз иши чоғир ичмак эди. Муқаррардурким, мундоқ бутғон киши андоқ шекаст топғай.¹

و بمعنی رابع در تاریخ الانبیا در ذکر حضرت اسحق /// علیه السلام گویند که عمری
یوز سیکسانگا یتکاندین سونگرا تیگری تعالی حکمین بوتکاردی .

“Торих ул анбиё” асарининг ҳазрат Исҳоқ алайҳуссалом зикрида бутмоқ феълининг тўртинчи маъносига шундай мисол келтирилади: Исҳоқ алайҳуссаломнинг умри юз саксонга еткондин сўнгра тингри таола ҳукмин буткорди.

بمعنی پوشانیده در تاریخ الانبیا در ذکر تفاخر حضرت ابراهیم علیه السلام بعد از
تمام کعبه گوید که خطاب کیلدی کیم بر آچنی مو تغاریب سین یا بر یالانکاچنی مو بوتکاریب
سین کیم مباحث قیلا دور سین

Кийдирмоқ маъносида “Тарих ул анбиё”асарида ҳазрат Иброҳим алайҳуссалом зикрида каъбани қуруб бўлгандан сўнг шундай хитоб келди: Бир очни му тўйғорибсин, ё бир ёланкочни му буткорибсин ким мабоҳат қилодурсин.

چنانکه شاهد بر اول بمعنی رابع در تاریخ بابری مذکور است که بقتل یارماغیدا
اهمال قیلا دور لار ایدی بیکلارکا بویوریلدی کیم اهتمام قیلیب بوتکارکایلار

Торих Бобури мазкур аст ке беқатл ёрмоғида аҳмол қиладурлар эди бекларга буюрулди ким эҳтимом қилиб буткоргайлар.

¹ Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи: П. Шамсиев. – Тошкент: Юлдузча, 1989.- Б.40.

Бутманг, бутмангиз, бутманглар- буйруқ феъли кўплик
иккинчи шахс бўлишсизлик шаклида келади:

نوايى ترك عشق ايتتيم ديسا بوتمانگ كه بوتماسلار
كيشى هر سوز ايشيتسا اوسروك و ديوانه دين داغى .

Навоий, тарки ишқ эттим деса бутмангки бутмаслар,
Киши ҳар сўз эшитса усругу девонадин доғи. (Наводир уш-
шабоб 462б.)

Бу асарда туркий сўзларнинг форсча изоҳи билан бирга
уларнинг арабча ҳиндча ва баъзан юнонча маъноси ҳам берилган.

«Санглоҳ» миллат, элат қавмларнинг номлари ва уларнинг
қадимий расм-русум одатларини ўрганиш жиҳатидан катта
аҳамиятга молик асардир.

Луғатда Осиёнинг турли минтақаларининг номлари ва
улардаги шаҳарлар, тоғлар, дарёлар ҳақида қимматли маълумотлар
мавжуд. Асар тарихда из қолдирган машҳур туркий ва эроний
династиялар тарихи ҳақида кенг маълумотлар беради. Китобда
астрономия, астрология, тиб ва доришунослик, ўсимликлар дунёси
ва гиёҳларнинг номлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар бор.

БАДИЙ МАТННИНГ МОРФОПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

**Ш. Тошхўжаева,
ҚДПИ катта илмий ходим –изланувчиси**

Эркин Аъзам асарларининг лингвопоэтик хусусиятларини
атрофлича тадқиқ қилиш ўзбек бадий нутқи назарияси учун жуда
кўп нарса бериши тайин. Ўзбек тилининг бойлиги ва ундаги
лисоний бирликларнинг бадий-эстетик имкониятларини
кўрсатишда адиб бадий нутқи бўйича лингвопоэтик
хулосаларнинг аҳамияти зарур. Шунинг учун ҳам Эркин
Аъзамнинг бадиият борасидаги бутун истеъдоди намоён бўлган
асарлари нутқида ўзбек тили лисоний имкониятларининг
лингвопоэтик воқеланишини ўрганиш – ўзбек тилшунослиги
олдида долзарб вазифалардан бири.

Ушбу мақолада ёзувчи асарларида воқеланувчи морфологик
воситаларнинг лингвопоэтик хусусиятларини таҳлилга тортилди.

Эркин Аъзам асарларида қўлланган морфологик воситаларнинг лингвопоэтик таҳлили жараёнида феъл туркумига кирувчи сўзларга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади. Чунки адиб асарларида бу туркумдаги сўзларнинг экспрессив имкониятлари ниҳоятда кенг. Феълнинг майл, шахс-сон, бўлишли-бўлишсизлик, нисбат, замон ҳамда функционал шакллари асосида намоён бўлувчи ўзига хос поэтик нозикликларни ўрганиш мақсадга мувофиқдир.¹ Умумий ҳисобланган III шахс кўплик шаклининг II шахс бирлик шакли учун қўлланиши ёзувчи ижодида экспрессивлик ифодалаш мақсадида фаол. Масалан, *Ана шундай, ҳамма мени отасини ҳам танимайдиган шартаки, беандиша, дейди. Бу гапда қанчалик жон бор - ёлғиз худога аён. Лекин шуниси аниқки, нима ҳақда бўлмасин, кимга, қайси шароитда эканидан қатъий назар, доимо кўнглимдаги гапнинг индаллосини айтиб қўйишга ошиқаман... Менга қийин, лекин начора? Сут билан киргани жон билан чиқаримш, яъни букрининг даъвоси – гўр. Нима деймиз – мен юзига “кўзгу” тутганлар шунга умид боғлаб, **сабр қилсинлар!*** (Отойининг туғилган йили,7); (Равшаной) бу гал ҳам мени ҳайрон қолдириб индамай рози бўлди, олдимга тушиб кетаверди.

- *Хў-ўш, - дея терговни бошладим, - ишлайдиларми, ўқийдиларми?*

- *Ҳам ишлайман, ҳам ўқийман, - деди у гурурини яширмай. (Отойининг туғилган йили,31); Кўлимдаги сувни аллақачон ичиб бўлган эдим, аммо Жавлига бир найза суқмай бу ердан кетолмаслигимни сездим.*

- *Жавлибой, - дедим, - бу, қачон энди аспирант бўладилар?*

Жавли шўрлик гапимни жиддий фаҳмладими ёки вазиятдан фойдаланиб қизларнинг олдида мақтангиси келдими, мўлжалини очиқ айтди:

- *Ўқишни битирайлик...* (Отойининг туғилган йили,48)

Ўзбек тилидаги *-лар* кўшимчаси асосан, отларга хос морфологик белгилардан. Феълларга қўшилган *-лар* ҳаракатнинг кўплигини кўрсатмай, ҳурмат, менсимаслик, истехзо, умумлаштириш каби маъноларни ҳам англатади. Юқоридаги мисолда ижодкорнинг “Отойининг туғилган йили” қиссасидаги

¹ Рихсиева Г. Нисбат шакллариинг лингвопоэтик тадқиқиға доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2004, – №2. – Б.75-77; Рихсиева Г. Ўзбек тилида баъзи ноодатий феъл-ясалмалар поэтикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент: 2007, –№2. – Б.76-79.

“қайсар, шартаки” қахрамон Асқар Шодибек тилидан Жавлибойга қарата айтилган “*Қачон аспирант бўладилар?*” сўроқ гапида бўладилар феъли таркибидаги -лар кўшимчаси кўпликни ифодалаш учун эмас, балки, айти ўринда қахрамоннинг истеҳзоли, пичинг ва менсимаслик каби салбий муносабатларини кўрсатиш мақсадида қўлланган. Қуйидаги мисолда ҳам худди шу ҳолат ўткир заҳархандалик маъноси билан берилган: *Отдошинг - Фарҳод мактабни битирай деб қолди, Лондонга бориб ўқимоқчи, паспорт олиши керак. Ўзбек бўлмоқчилар бу киши!* (Шовқин,7) Айти морфологик шакллар қахрамонлар нутқида пичинг, кесатиқ ва масхара оҳангининг юқори даражада тасвирланишига кўмаклашган.

Феъллардаги шахс-сон кўшимчаларини ўз маъносидан бошқа маънода қўллаш орқали морфологик усул экспрессив ифодаланиб, истеъдодли адиб ижодида поэтик актуаллик касб этади. Бунда, айтиқса кўплик сонни билдирувчи сўз (феъл сўз туркуми) ёки феъл шаклининг бирлик сон (якка шахс)га нисбатан қўллаш билан ижобий ёки салбий муносабат билан боғлиқ мағрурланиш, кесатиш, камситиш, ҳурматлаш ёки ҳурматсизлик каби маъноларнинг ифодаланиши характерли. Ёзувчи бундай маҳорат бобида ҳам беназир ижодкорлигини қуйидаги мисоллар исботлайди: *Дастлаб ўқишга келган йилим ҳам ана шу касалим панд берган эди. Тенакал, юзи қонталаш ёшгина домла имтиҳонда жавобимни эшитиб, “яхши, тўрт кўямиз”, деганида ади-бади айтишиб, гашига тегдим, “мана сенга – олти!”, дея баҳони босиб, қозозимни қўлимга тутқазди. (Отойининг туғилган йили,11); Қишки таътилда уйга бориб, тоғам хотинини ҳайдаганини эшитдим. Хотинини ҳайдагач, эртасигаёқ мўйловини олдирибди ва гарч этигини кийганча башанг бўлиб кўча айланишини одат қилибди. Қарасам, қўли орқада, кинотеатр майдонида савлат тўкиб турган экан. “Тоға-а, - дедим ёнига бориб, - бу мўйлов кўринмайди?” “Қирдик, жиян, қирдик”, деди тоғам ички бир мамнуният билан иягини силаб. “Нима оқ оралаб қолганмиди?” “Йўғ-э! Ортиқча мўй-танга юк, деб эшитдик”. “Шундай эк ани, ҳа-а. Энди бир дурбин топинг, - дедим маслаҳат бериб, - ўтган-кетган қиз-жувонни томоша қили-иб юрасиз. Бўйинга оси-иб.. Маза-да!” (Отойининг туғилган йили,12); Хоним (қўлларини белига қўйиб). Бундан чиқди, биз фақат сайру саёҳат қилиб юрган эканмиз-да, а? (Жаннат ўзи қайдадир, 175) Юқоридаги мисолда ўқитувчининг*

“*яхиши, тўрт қўямиз*” феъл сўз туркумига мансуб –*миз* I шахс кўплик қўшимчаси умумлаштириш маъносида қўланилган бўлса, иккинчи гапда келтирилган тоға нутқидаги *қирдик* ва *эшитдик* феъллари мағрурланиш маъносини, учинчи мисолда Хоним тилидан айтилган *биз* кишилиқ олмоши ҳамда *саёҳат қилиб юрган эканмиз-да* феъли таъкид маъноларини ифодалаб, фикрга алоҳида эмоция бериш, экспрессивлик ифодалаш учун хизмат қилган.

Эркин Аъзам ўз асарларида, хусусан, унинг «Отойининг туғилган йили» ва “Шоирнинг тўйи” қиссаларида сифатдошларнинг ҳозирда «архаиклашган ва шеърий нутқдагина ишлатиладиган»¹ **-миш, -жаск (-ажаск)** шаклларида кенг фойдаланади.

-жаск (-ажаск) аффиксли сўз варианты адабий тилда **-ди, -ади** сўз ўзгартирувчилари билан ясалган сўз билан вариантдошдир. Масалан, *айтажаск-айтади* каби.

Лекин Эркин Аъзам асарларида сифатдошнинг бу шакли **-диган (-адиган)** қўшимчаси билан ясалган сўзга вариантдош. Ҳозирги-келаси замон феъли асосига **-ган** аффиксининг кўшилишидан ҳосил бўладиган ҳозирги-келаси замон феълининг атрибутив шакли *ёзиладиган, битадиган, қўшадиган* ва *айланадиган* феъл ўрнида **-ажаск** аффикси билан ясалган сифатдош **ёзилажаск, битажаск, қўшажаск** ва **айланажаск, кечажаск** тарзида қўлланган: *Бинобарин, севиш, уйланиш, кимга, қандай уйланиш – ҳаётдаги энг қалтис имтиҳонлардан. У булардан қандай ўтади – гап ана шунда. Яъни, аниқроғи, мен бунда қандай йўл тутдим, тутаман? Эҳтимол, ёзилажаск ҳикоям шу ҳақда бўлар, эҳтимол, шу ҳақдагина бўлмас...* (Отойининг туғилган йили, 57); *Санъат маскани маҳбуслар қўли билан бунёд этиладими? Нима аҳамияти бор? Мақсад – аниқ, муддао – зўр, зарбдор қурилиш Октябрь байрамигача битмоғи шарт! Битади, шак-шубҳасиз битажаск. Шаҳарнинг кўркига кўрк қўшажаск, обод, дилкушо манзилга айланажаск.* (Шоирнинг тўйи, 58); *Паризод опамга ўрганиб қолгач, кейин энамга қайтиб бормай кўп хархаша ҳам қиларканман. Гўдак ақлим билан келгусида кечажаск ниманидир сезган чиқарман.* (Шовқин, 94) Ёзувчи асарларида қўлланган мазкур қўшимчалар ўз

¹ Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992, – Б.67.

фикрига бўлган қатъий ишонч, таъкид ҳамда қаҳрамон нутқининг ўзига хос хусусиятларини ифодалаш мақсадида қўлланган.

Адиб ижодида бир ўзакнинг III шахс эгалик қўшимчаси ёрдамида боғланиши (такрорланиши) ҳам лингвопоэтик жиҳатдан муҳим аҳамият касб этиб, ўзига хос экспрессивлик ҳосил қилади. Бунда воқеа-ҳодисанинг доимий давомли равишда бўлиб туриши кучайтирилган ҳолда ифодаланади. Масалан: *Иш равон юриб, эпизод кўнгилдагидек тасвирга олинганда ҳамма бир-бирини қуча кетади, битта-яримтаси сизниям қутлаб қўяди. Тескариси бўлсачи, катта-кичик бари еб қўйгудек вазоҳатда сизга – бу даҳмазларни бошлаган бошлаган одамга қараб ўқрайгани ўқрайган.* (Шовқин, 31) Ушбу мисолда кинокартина жараёнидаги салбий ҳолат, яъни, тасвирга олинаётган эпизоднинг кўнгилдагидек чиқмаган пайти юзага келадиган салбий ҳолат сифатдош обороти орқали такрор келиб, III шахс эгалик қўшимчасини олган **ўқрайгани ўқрайган** феъли ёрдамида аниқ ифодаланган.

Морфопоэтик воситалар бадиий матнда таъкидий-эстетик вазифасининг устуворлиги билан ажралиб туради. Эркин Азам асарларида морфологик воситаларнинг поэтик актуаллашуви ҳолатлари ранг-баранг кўринишда намоён бўлган ҳамда улар ижодкорнинг турли ниятини ифодалаш мақсадида қўлланган, мазкур воситалар унинг барча асарларида муҳим лингвопоэтик қиммат касб этган.

УНЛИ ФОНЕМАЛАРНИНГ МУҲИМ ВА НОМУҲИМ БЕЛГИЛАРИ

(Жануби-ғарбий Наманган шевалари мисолида)

И. Дарвишов,
АнДУ катта илмий ходим-изланувчиси

Наманган вилоятининг жануби-ғарбий ҳудудига мансуб қишлоқ шеваларида ўзбек тилининг бошқа шеваларида учрамайдиган ўзига хос бир қатор фонетик хусусиятлар кузатиладики, бундай ҳодисаларни таҳлилга тортиш, позицияларини аниқлаш ва сабабларини ёритиш ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини объектив ёритишда катта аҳамиятга эга.

Юқоридаги фонологик концепциялар ва илмий-назарий фикрларга таянган ҳолда жануби-ғарбий Наманган шеваларидаги унли фонемаларнинг нутқдаги муҳим ва номуҳим белгиларни қуйидагича ёритишимиз мумкин:

Кенглик-торлик, оғизнинг очилиш даражаси. Туркий тилларда унлиларнинг энг муҳим фарқловчи белгиларидан бири кенглик-торлик, яъни оғизнинг очилиш даражасига хос белгидир¹. Бу белгисига кўра унлилар бир қатор туркий тилларда, хусусан, ёкут, олтой, карагас, тува, қирғиз, болқор тилларида икки босқичли оппозицияни ташкил қилади: *a(ä), o,ö* – кенг (ком-пакт), *i, ĩ, y, ŷ* – тор (диффуз).^{...}

Унли фонемаларнинг сони уларнинг миқдорий белгисига кўра зидланишини ҳисобга олмаганда, юқоридаги тилларда саккизта саналади.

Озарбайжон, бошқирд, қозоқ, қорақалпоқ, татар, хакас ва бошқа айрим туркий тилларда унлилар юқоридаги белгига кўра уч ва тўрт босқичли оппозицияни ҳосил қилади.²

Унли фонемаларнинг уч босқичли зидланиши деярли барча ўзбек тилшунослари томонидан эътироф этилса-да, лекин бу уч босқичли зидланишни ташкил этаётган унли фонемаларнинг миқдори масаласида тилшунослар ўртасида бир хиллик йўқ.

Кўпчилик тилшунослар Е.Д.Поливанов томонидан кўрсатилган олтита фонема борлигини тан оладилар³. Фақат профессор М.Миртожиев ўзбек адабий тилидаги унлиларнинг олтитадан кўп эканлигини кўрсатади⁴.

Шунингдек, фонема назарияси яратилгандан буён биринчи планда саналиб келинаётган фонеманинг функционал томони рад этилади. Хусусан, муаллиф ёзади: “Инсон товушининг икки асоси бор: 1) *акустик асос*; 2) *биологик асос*. Баъзи адабиётларда яна лингвистик асос ҳақида ҳам гап боради. Бунда эса товушнинг нутқдаги вазифа томони назарда тутилади. Бироқ товуш нутқда вазифа бажармайди, балки нутқ мазмунининг энг кичик бўлаги бўлган фонеманинг шакли ҳисобланади”.⁵

¹ Набиева Д. Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик - хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. – Тошкент: 2005, 67-69-бетлар.

² Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – М.: Наука, 1970. стр. 27.

³ Абдуазизов А.А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: 1993, 50-51-бетлар; Решетов В.В. Узбекский язык, 1. Фонетика. –Ташкент: Узпедгиз, 1959, стр. 357.

⁴ Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 1991, 20-бет.

⁵ Миртожиев М.М. Ўша асар, 5-бет.

М.Миртожиев ўзбек адабий тилидаги унлиларни оғизнинг очилиш даражасига кўра анъана буйича уч даражага бўлгани ҳолда, уларнинг миқдорини қуйидагича кўрсатади:

Тилнинг юқори кўтарилишидаги унлилар: **і, и, ү, ь, ы, у.**

Тилнинг ўрта кўтарилишидаги унлилар: **э, ө, ө, о.**

Тилнинг паст кўтарилишидаги унлилар: **ә, ө, о, э⁶**

Кўриниб турибдики, ўзбек тилида 15 та унли ажратилмоқда.

Бунинг сабаби аниқ. Фонемаларга ажратишнинг фонологик тамойили рад қилиниб, акустик-артикуляцион томони бош тамойил қилиб олингандан сўнг, хоҳлаганча унлиларни сифат жиҳатдан ҳам, миқдор жиҳатдан ҳам ажратиш мумкин. Лекин уларни санаб, саноғига етиб бўлмайди.

Масалан: Жануби-ғарбий Наманган ареалидаги қишлоқ шеваларида **дада // дида // деда // дыда** (дада), **дэдым // дидим // дувдим // дыгандим** (дедим), **эки//ыккы // йеккы** (икки), **қонот** (омоним: қушнинг қаноти, қонатмоқ), **қоттық** (қаттиқ), **омолойкын//омолайкитин** (аммо, лекин, бироқ), **әпкә** (олиб кел), **отвар** (отиб юбор) каби сўзларда бир хил фоннинг қуршовида эркин алмашиниш муносабатида бўлган икки товушнинг бири ўрнида иккинчисининг келиши маънога таъсир этмайди. Бу товушлар бир фонеманинг варианты ҳисобланади. Одатда эркин алмашиниш муносабатида муайян белгисига кўра ўзаро яқин бўлган товушлар бўлади. (Шева сўзларидаги маъноларни маъно ва услубий жиҳатдан иккиламчи ёки эмпфатик чўзиқлик фарқлайди: **кэма:** (келма), **кэ:ма** (кема), **бэр** (бермоқ) – қатъий буйруқ, **бэ:р** – ялиниш каби).

Хуллас, оғизнинг очилиш даражасига кўра уч босқичли ўртасидаги дифференциал белги мўътадиллашиб, бир унли каби талаффуз қилиниши мумкин. Бундай хусусият туркий тиллар ўртасидагина эмас, балки бир туркий тилнинг диалектал вариантлари сифатида ҳам учрайди. Масалан, **дадаси//дәдәсі** (дадаси), **коттом//каттам// кәттәм//** (катта отам) каби **а-і, о-ә** вариантлилиги кўпроқ Наманган шаҳар ва унга яқин жойлашган ареалларда сўзнинг иккинчи бўғинида умлаут ҳодисаси асосида вужудга келади. (ЖҒН шеваларида деярли кузатилмайди).

⁶ Миртожиев М.М. Ўша асар, 20-бет.

Лабланишлик-лабланмаслик белгиси. Ўзбек адабий тили унлилари учун яна бир фарқловчи белги лабланиш - лабланмасликдир. Бу фарқловчи белги ҳам барча туркий тиллар унлилари учун типик саналади.

Жанубий-ғарбий Наманган ареалидаги шевалар ҳам ўзбек тили таркибий бўлаги бўлганлиги учун ҳам бевосита ўзбек адабий тилидаги қонуниятларга мос ва алоҳидалик ўринлари бор.

Ўзбек тили фонетикасига бағишланган тадқиқотларда “о” фонемасининг артикуляцион-акустик белгиси турлича талқин этилади. Айрим муаллифлар лабланган унли десалар⁷, бошқа тадқиқотчилар лабланиш белгисини инкор қиладилар⁸.

Жануби-ғарбий Наманган шеваларидаги мавжуд унли фонемаларнинг лабланиш даражаси кучлилари ва кучсиз лабланиш даражасига эгаларини кузатишимиз мумкин. Масалан, ўрта кенг ў, куйи кенг о фонемаларида бу ҳолат яққол сезилади.

Кучсиз лабланиш даражасига эга: **кўзьм** (кўзим), **ўльммә** (жон куйдирма), **қўшық** (ашула), **қўмоч // қўрмоч // қўғирмоч** (худудда майда гурунч (оҳшак)ни қовуриб тайёрланадиган таом) каби.

Кучли лабланиш даражасига эга: **ўмбир** (ўн бир), **комбоғол** (камбағал), **омолой** (аммо), **обор** (олиб бор) каби

Бунинг асоси бор. Чунки у лаб товушлари билан ёндош қўлланганда, албатта, кучли лабланган талаффузга эга бўлади.

Бироқ бошқа ҳолларда эса у кучсиз лабланади. Бу эса унинг ассимилятив лабланиш мумкинлигини кўрсатади⁹. Мазкур жараёнларда тил системасининг фонологик сатҳидаги парадигматик муносабатда унли фонема билан унинг синтагматикадаги турли ўзгаруви (модификацияси) қориштирилаётганлиги кузатилади.

Хулосалар шуни кўрсатадики, Жануби-ғарбий Наманган шевалари фонологик сатҳидаги унли фонемалари учун оғизнинг очилиш даражаси ва лабнинг иштироки асосий, дифференциал; қатор белгиси ва микдорий белгилари эса қўшимча, нодифференциал белги саналади. Бу белгилар ҳозирги ўзбек тили учун, эски ўзбек тили ва шевалар фонологик системасидаги қатор белгиси буйича зидланишнинг реликтидир.

⁷ Маҳмудов А. Унлилар. Умумий фонетикадан материаллар. –Тошкент: Фан, 1992; Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и ўзбекский литературный язык. –Ташкент: Госиздат, 1933; Абдуазизов А.А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992, 52-бет.

⁸ Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. –Тошкент: Фан, 1991, 19-бет.

⁹ Миртожиев М.М. Ўша асар, 19-бет.

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ОНА ТИЛИГА ЭЪТИБОР

Г.Қобулжонова, АнДУ ўқитувчиси,
Д.Матёкубова, АнДУ ўқитувчиси

Маънавият ўз халқимизнинг тарихи, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш, тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади.

Ислом Каримов

Чинакам маърифатли одам миллий қадриятларни, ўзини англаш, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятига ўзига муносиб, обрўли ўрин эгаллаш учун фидойилик билан кураши керак. Шундай экан, ҳозирги кунда ёшларни маънавий-ахлоқий ҳолатларини шакллантириш, назорат қилиш ва баҳолаш давлат аҳамиятига эга бўлган энг долзарб масалалардан биридир.

Бугунги глобаллашув шароитида шахс маънавияти ва унинг интеллектуал сифати, бир сўз билан айтганда, маънавий камолотига эътибор давлат аҳамияти даражасига кўтарилди.

Инсон маънавиятини белгилловчи омиллардан бири она тилидир. Тилни халқ яратади ва у халқ учун хизмат қилади. Тил халқ маънавияти кўзгуси сифатида муайян халқнинг маънавий-маданий бойликларини ўзида жамлаб, келажак авлодга етказувчи бирламчи восита ҳамдир. Зеро, буюк маърифатпарвар Абдулла Авлоний таъкидлаганидек, “Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадиган ойнаи ҳаёти тили ва адабиётидир. Миллий тилни йўқотмак миллат руҳини йўқотмакдур”. Шундай экан, бугунги ёшларда тилни эъзозлаш, асраб-авайлаш, она тилига нисбатан муҳаббат туйғусини шакллантириш таълим тизими олдидаги муҳим вазифалардан бири саналади.

Ачинарлиси шундаки, кундалик ҳаётимизда ўз она тилига нисбатан беписанд муносабатда бўлиш ҳолатларига гувоҳ бўламиз. Масалан, кўча-кўйда, жамоат жойларида кўпинча ёшларнинг тилни бузиб гапираётгани, вульгаризм ва варваризмлардан “унумли” фойдала-наётгани киши энсасини қотиради. Тўғри, тил ўрганиш - бугуннинг асосий талаби. Бироқ ҳар бир тилдан ўз ўрнида

фойдаланиш ҳам маданият белгиси саналади. Зеро, ўз она тилини севмай, мукамал билмай туриб, ўзга тилни ўрганиш мантиқсизликдир.

Адабий тилнинг тарғиботчиси ҳисобланган оммавий ахборот воситалари ходимлари томонидан тилни бузиш – нутқ жараёнида маҳаллий тил унсурларини қўллаш ҳолатлари учрайдики, бу кўз юмиб бўлмас хатоликдир. Асосий мезон ҳисобланган адабий тил меъёрларига риоя этиш ҳар бир зиёли кишининг бурчи ҳисобланади.

Хулоса сифатитда айтиш мумкинки, тилга эътибор элга эътибордир. Бугунги кунда Ўзбекистон дунё ҳамжамияти билан собитқадам бўлиб, одим ташлаётган бир пайтда тил софлигини сақлаш ва уни буст-бутун ҳолда келажак авлодга етказиш глобал муаммога айланиб бормоқда. Мазкур муаммонинг ечими нафақат тилшунос олимлар, балки ҳар бир маънавиятли шахс олдида турган асосий вазифадир.

ЭРКИН АЪЗАМ АСАРЛАРИДАГИ ЭМОЦИОНАЛ ГАПЛАР ЛИНГВОПОЭТИКАСИ

**Ш. Тошхўжаева,
ҚДПИ катта илмий ходим-изланувчиси**

Ўзбек тилшунослигида сўнгги йилларда матн ва унинг компонентларини таҳлил қилишга бўлган эътибор тобора тараққий этаётган матн лингвистикаси, прагмалингвистика, лингвопоэтика каби янги соҳаларда яққол кўзга ташланмоқда. Ўзбек тилшунослигида мана шундай янги соҳа сифатида лингвистика доирасидаги семиотика, прагматика ва коннотация, шунингдек, адабиётшуносликка боғлиқ образлилик, индивидуаллик, фикр, бадий ғоя ва бадий маҳорат каби тушунчаларни ўзида мужассамлаштирган лингвопоэтиканинг назарий асосларини ишлаб чиқиш, аниқроғи бир тизимга солиш, унинг тадқиқ методологияси, усул ва воситаларини, тадрижий тақомилини яхлит планда ўрганиш ва системалаштириш – бугунги кун филологиясининг долзарб вазифаларидан бири. Шу асосда муайян ижодкорлар асарларида умумий лингвопоэтик асосларнинг хусусий воқеланиш омилларини ижодкор-тил-бадиият муштараклиги тамойили асосда ўрганиш антропоцентрик ёндашувнинг марказий муаммоларидан

ҳисобланади. Ўзбек тилшунослигида бадиий асар тилининг лексик-грамматик хусусиятини ўрганиш, тил бирлигининг лингвостилистик, лингвопоэтик тадқиқи тарзида уч гуруҳга бўлиш мумкин. Ушбу мақолада ёзувчи Эркин Аъзам ижодида воқеланувчи эмоционал гаплар лингвопоэтикаси таҳлил объекти қилиб олинди.

Маълумки, сўзловчининг ўта хурсандлик ёки ўта хафалик ҳолатларини ёки қаҳрамоннинг ҳис-ҳаяжонини, воқеа-ҳодисага эмоционал муносабатини ифодаловчи гаплар эмоционал гаплар ҳисобланади. С.Ғойибов фикрича, “Тилшуносликда бундай хусусиятга эга бўлган лексика эмоционал-экспрессив бўёқдор лексика, стилистик бўёқдор лексика, экспрессив-стилистик лексика терминлари остида ўрганилмоқда. Бундай аташ, умуман олганда, объектив ҳақиқатга мос келади, чунки бу хил атамалар бу тип лексиканинг энг муҳим жиҳатини – эмоционал-экспрессив баҳо элементига эга эканлигини назарда тутди.”¹

Ёзувчи Эркин Аъзам асарлари тилининг экспрессивлигини таъминлаган воситалардан бири эмоционал гаплардир. М.Пирматованинг “Ундовлар ва гендер дифференциацияси” мақоласида ундовлар қуйидагича тасниф қилинган: “Эмоционал ундов сўзларнинг маъноларидан келиб чиқиб, умумлаштирадиган бўлсак, уларни асосан: ижобий эмоционал маъно билдирувчи ва салбий ҳис-туйғуни ифодаловчи ундовларга ажратишга тўғри келади.”² Ушбу тадқиқотда Э.Аъзам асарларида воқеланувчи ҳис-ҳаяжон ифодаловчи эмоционал гапларни қувониш, севиниш, эркалаш, афсусланиш, эътироз, нафратланиш, жирканиш каби муносабатлар англатишига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлиб таҳлил қиламиз:

1. Ижобийлик баҳо семасига эга бўлган эмоционал гаплар.
2. Салбий баҳо семасига эга бўлган эмоционал гаплар.

Ижобий баҳо семасига эга бўлган услубий бўёқдор гаплар нарс-предметлар, шахслар, белги, ҳолат, ҳаракат ва ҳодисаларга бўлган турлича ижобий муносабатларни англатиб келади. Масалан, (Элчиев) Ўғлига қараб баъзан тонг қолади: “Бу бўйни қаёқдан олган?” Сўнг, юз-кўзига тикиларкан, уни киноартистларга ўхшатиб, баттар ҳайрати ошади: “Шу бола ростдан ҳам менинг ўғлимми?!” **Чехра** бугдойранг, тиниқ, қош-кўзлар сим-сиёҳ – сурма

¹ Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан, 1981. – Б.160.

² Пирматова М. Ундовлар ва гендер дифференциацияси. // Ўзбек тили адабиёти. 2013. №3. –Б. 88.

тортилгандек, қарашларда мавҳум бир ифода... (Жавоб, 95) Парчада **юз** маънодош сўзининг ижобий маъно ифодаловчи **чехра** варианты келтирилган. Элчиевнинг ўғли ташқи кўринишига берилган таъриф нутққа ижобий баҳо қўшиш учун қўлланилиб, фикр билдирилаётган шахсга нисбатан ўқувчининг ижобий муносабатини ифода этиб келган. Салбий баҳо семасига эга бўлган эмоционал-экспрессив сўзлар ҳам нарсалар-предметлар, шахслар, белги, ҳолат, ҳаракат ва ҳодисаларга бўлган афсусланиш, ранжиш, жирканиш, менсимаслик каби бир нечта салбий муносабатларни англатиб келади. Масалан, *Мадҳиддинни ҳамма мақтайди, ҳамма яхши кўради. Биламан, уни бугун университетда мақтайдилар, эртага ишхонасида, жамоат ўртасида мақтайдилар. У эса – қаерда, кимга, қайси шароитда бўлмасин – ҳаммиша қўлини кўксига қўйганча: “Раҳмат, раҳмат”, деб ё илжайиб, ё ишшайиб, ё тиржайиб тураверади; ҳатто тушида ранжитган одамидан ҳам астойдил узр сўрайди.* (Отойининг туғилган йили,9) Юқорида синонимик қатор ҳосил қилиб ажратиб кўрсатилган гаплар кулиш ҳолатини муаллиф томонидан салбий хусусиятини даражама-даража (градацион) тарзда ифодалаган. Ёзувчи агар юқоридаги салбий мазмун ифодаловчи сўзлардан фойдаланмаганда, матн мазмунидаги салбийлик йўқоларди. Мазкур сўзлар бадий нутқ таркибига баҳо семасини қўшиш учун хизмат қилган. Қуйидаги мисолда ҳам худди шундай ҳолат кўринади: *Башарти, курсдошларни танлаш ҳуқуқи берилганда, мен Бўстон билан ўқишдан қатъиян бош тортган бўлардим. У билан бирга ўқиётганимни ўйлаб доим уялиб юраман, келажакда ҳам эсимга тушса, ўзимни кечирмасам, номус қилсам керак. Қачон қараманг, телевизордаги “Қизлар давраси”да ишшайиб ўтиради.* (Отойининг туғилган йили, 14)

Эркин Аъзам асарларида эмоционал гаплар “муайян бир синтактик бирликда эстетик яхлитланиб, эмоционал конденсацияни юзага келтиради”¹: *Қанийди, мана шу сингари бир эминлик шароити бўлсаю мардикорчиликнинг башарасига беш марта тупуриб, ўтириб олиб ўзингиз истаган нарсани ёзсангиз! Қанийди! Лаънат! Минг лаънат!* (Ёзувчи,12); – *Бу ёққа ўт, тентак! – дейди Болта Мардон ўғлидаги ўзгаришни пайқаб жаҳл билан. – Манови*

¹ Ёўлдошев М. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. Фил.фан.док.дисс. –Тошкент: 2009.

ариқни тўс. Бир қатраям ўтмасин! Сув бериб бўлман мен бу хумсага! (Сув ёқалаб, 72)

Эркин Аъзам асарларида юқоридаги ижобий ва салбий баҳо ифодаловчи эмоционал гаплардан ташқари ҳис -туйғу ифодаловчи оҳ-оҳ, ура, вой-вой, о-о каби ундов воситалар нутқнинг экспрессивлик даражасини оширишга хизмат қилади ҳамда куйидаги мазмуний структураларни ҳосил қилади:

1. Пичинг маъносига эга эмоционал гаплар:

– Аспирант бўлмоқчиман! Деб жарилладим кечқурун акамга.

Томдан тараша тушгандек қабилдаги гапларимга ўрганиб кетган акамни бу янгилик у қадар ҳайрон қолдирмади.

- Аспирант?! – деди у энсаси қотиброқ. – Марҳамат, бўлгин, ким бўлма, деяпти?...

- Аввал диплом иши ёзгин, ўқишни битир, ҳа, кейин бир гап бўлар. Қолаверса, бу сен ўйлаганчалик осон иш эмас, - дея акам мени инсофу андишага чақирмоқчи бўлди. Нимаси қийин экан? Ёзаман десам, баъзи бир чаласавод лапашанглариңизга ўхшаб, олти-етти йилга чўзиб юрмай, икки йилда битириб ташлайман!

- **Оҳ-оҳ**, у сизга бўёқчиңиң нили экан-да! – деб шаштимдан қайтаришга уринди акам. (Отыйиңиң туғилган йили, 49)

2. Тасодифий воқеа-ҳодисага нисбатан ачиниш, афсусланиш мазмунига мансуб эмоционал гаплар: Яхши юрибсизми, Забаржадхон? Беҳабар кўринасиз, қизим. Бандачилик экан, Восил амакиңиздан айрилиб қолдик. Ўғли пичоқлаб қўйди. Кеча чиқарганмиз.

- **Вай-й-й!**

Забаржадниң қўлидаги салмоқлигина шиша идиш ерга тушиб кетиб, паққа ёрилади. (Забаржад, 142);

3. Шодлик ва хурсандчилик маъноси: - **Уррэ-э!** Амаким армиядан келяпти! – деди Файзи ирғишлаб. – Амаким армияда-ан! (Файзиниң амакиси, 167) Ушбу гапдаги соф эмоционал сўз ўта хурсандликни ифодалагани сабаб “э” товуши такрор қўлланган;

4. Ёдга олинган воқеа-ҳодисани эслаш семасини билдирувчи эмоционал гаплар: ..ўқитувчилар бизларга қараб норози бош чайқайди: “Мана буларни кўриңг: ичади, чекади, кинога киради.. Умуман тартиб-интизомга риоя қилмайди. Эҳ, бизлар! Бизниң давримиз!. **О-о-о**, бизлар ўқувчилигимизда қандоқ эдига!.. ” дейишади огиз кўпиртириб. (Кечирасиз, ўртоқ муаллим!, 34)

Ёзувчи фикрни тингловчига кучли хис-ҳаяжон билан ифода этиш мақсадида матн таркибида эмоционал гапларни қатор - такрор қўллайди. Адиб ҳам асарларини китобхонга кучли эмоционал таъсир этиши учун бу воситалардан ўрни билан унумли фойдаланган: *Биз қўнган Илмень кўли бўйидаги қароргоҳнинг чор атрофи қор, қор, қор! Ақалли бирор қора шарпа кўзга ташилансачи! Ҳаммаёқ оқ, оқ, оппоқ!* (Шовқин, 52); *Элчиев мувозанатини йўқотди, столни мушлаганча шовқин солиб бақирди:*

- *Эшитсин! Ҳамма эшитсин! Бутун дунё эшитсин! Агар ўғлинг ўша ерга қадамини қўйса!..*

- *Кўяман!-деди Камолиддин камзулини кафтига илиб.- Ҳозироқ бораман!* (“Жавоб”). Юқоридаги мисолларда келтирилган *оқ, оқ, оппоқ!* ва *Эшитсин! Ҳамма эшитсин! Бутун дунё эшитсин!* каби эмоционал гаплар лексик такрор воситасида градацион тарзда ифодаланган. Юқоридаги каби ҳолат, яъни маълум бир гапда икки ва ундан ортиқ экспрессив-синтактик воситалардан фойдаланиш фақат Эркин Аъзамга хос услуб эканлиги мазкур мисоллар таҳлилида яққол намоён бўлди.

Хуллас, ёзувчи Эркин Аъзам асарлари тилининг экспрессивлигини таъминлаган воситалардан бири эмоционал гаплар ҳисобланади. Э.Аъзам асарларида воқеланувчи ҳис-ҳаяжон ифодаловчи эмоционал гапларни қувониш, севиниш, эркалаш, афсусланиш, эътироз, нафратланиш, жирканиш каби муносабатлар англатишига кўра уларнинг ижобийлик ва салбий баҳо семасига эга бўлган эмоционал сўзлар каби турларга бўлиб таҳлил қилиш ижодкорнинг лингвопоэтик имкониятлардан самарали фойдалана олганлигини кўрсатади.

НУТҚ – МАДАНИЯТ БЕЛГИСИ

М. Жуманова, ЎзР ФА ТАИ ходими

*Ҳамма қобилиятларнинг энг яхшиси нутқ қобилиятидир.
(Кайковус)*

Маълумки, азалдан аجدодларимиз сўзнинг сеҳрли кудратини, тилнинг қиличдан ҳам ўткир эканлигини ҳис қилган ҳолда сўзлаш одоби, нотиқлик, нутқ маданиятига алоҳида эътибор берганлар. Шу

сабабдан қадимги даврларданок нотиқлик санъати жуда ривожланган.

Нотиқлик ҳақида сўз борар экан, бевосита раҳбар, ёзувчи-шоирдан тортиб ўқитувчи-мураббийгача ҳамма сўзлаш одоби, нутқ маданиятига аҳамият беришлари лозим. Юртбошимиз И.Каримов “Ўз фикрини равон, гўзал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, авваламбор, раҳбар курсисида ўтирганларни бугун тушуниб ҳам, оқлаб ҳам бўлмайди” деб ўз нутқларидан бирида бежизга таъкидламаган. Ёзма ва оғзаки нутқини эркин баён эта оладиган инсонгина мустақил ва теран фикрлай олади. Шундагина раҳбар ўз жамоасининг, ёзувчи-шоир китобхоннинг, ўқитувчи эса ўқувчиларнинг ҳурматига сазовор бўлади. Зеро, фикрни баён этишдан мақсад воқеа-ҳодиса ёки бирор нарса-буюм ҳақидаги маълумотни тингловчига аниқ, тўғри ва таъсирчан етказишдир.

Ўқувчини ўйлашга, фикрлашга ундаш, унда ижодий тафаккур кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантириш ўз-ўзидан бўлмайди. Бунинг учун айниқса, илм масканларида ўқитувчи ҳар бир ўқувчини она тилимизнинг бой, айтиш жоиз бўлса, чексиз имкониятлар хазинасига олиб кириши, аниқроғи унга киришга йўлланма бериши, уни қизиқтириши, ўқувчида билим олишга иштиёқни кучайтириши зарур. Бу эса ўз навбатида, она тили, адабий тил меъёрларини, оғзаки ва ёзма нутқ қонун-қоидаларини чуқур билишни тақозо этади. Бу бутунликнинг ҳар бири иккинчиси билан бевосита боғлиқ. Инсонда ижодий фикр ривожланмас экан, унда ёзма нутқ ҳам, оғзаки нутқ ҳам шаклланмайди.

Кўпинча бепарволик билан нутқимизда шевага ёки бошқа тилларга хос бўлган сўзларни кўшиб гапириб юборамиз. Бу борада мухтарам Президентимиз И.Каримовнинг “Айни вақтда жамиятимизда тил маданиятини ошириш борасида ҳали кўп иш қилишимиз лозимлигини ҳам унутмаслигимиз зарур. Айниқса, баъзан расмий мулоқотларда ҳам адабий тил қоидаларига риоя қилмаслик, фақат маълум бир ҳудуд доирасида ишлатиладиган шева элементларини кўшиб гапириш ҳолатлари учраб туриши бу масалаларнинг ҳали-ҳануз долзарб бўлиб қолаётганини кўрсатади”¹ деган сўзлари ҳанузгача ечимини кутаётган муаммо бўлиб қолмоқда. Дарҳақиқат, нутқимизда ана шундай камчиликлар бор

¹ Каримов И. Юксак маънавият — енгилмас куч. —Тошкент: Маънавият, 2008.

экан, нутқнинг маданийлик даражасини ошириш муҳим масала бўлиб қолаверади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, табиат ва жамиятда инсон тилидай мураккаб, серқирра, серқатлам ҳодиса камдан кам топилади. Бир сўз билан айтганда, “Тил илк бошдан эътиборан ҳеч бир нарса билан алмаштириб бўлмайдиган хизматни, яъни инсон тафаккурида умумлаштирувчи вазифани бажариб келади”¹.

Фикрни она тилида равон, гўзал ва аниқ ифода эта олмоқ учун киши нутқ маданиятига етарли даражада эътибор бериши керак. Нутқ маданиятига эга бўлган шахсда сўзлар ва иборалардан бемалол, мақсадга мувофиқ фойдалана олиш имконияти бўлади.

Нутқнинг маданийлигини таъминлайдиган омиллар қуйидагилар: аниқлик, тўғрилиқ, мантиқийлик, ифодалилиқ, ранг-баранглиқ, софлик. Бу сифатлар киши нутқига жозиба бағишлайди. Ана шу коммуникатив сифатларни ўз нутқида мужассамлаштирган кишигина маданиятли инсон ҳисобланади. Нутқнинг морфологик, синтактик, услубий жиҳатдан мутаносиблиги, талаффуз, сўз урғуси, сўз ясалиши каби адабий тил мезонларига мослиги маданий нутқнинг асосий шартидир. “Нутқ маданияти фақатгина адабий тилни онгли ва мақсадга мувофиқ меъёрлашга қаратилган ҳаракатларгина эмас, балки миллатнинг умумий маданиятини кўтариш, одамларга маълум “тил диди”ни тарбиялашга хизмат қилувчи фаолият ҳамдир”².

Нутқ маданиятини ривожлантириш орқали ўз миллийлигимизни ҳам намоён қиламиз. Буни мактабдан, лозим бўлса, оиладан бошлаш мақсадга мувофиқ. Таниқли тилшунос Н.Маҳмудов айтганларидек, “... унутмаслик керакки, нутқий маданиятни ўргатиш, чиройли сўз завқини ўстириш, умуман, тил эстетикаси тарбиясида асосий, жонли кўرғазмали қурол ўқитувчининг ўзидир”. Шундай экан, фарзандларимиз оилада ота-онадан, мактабда эса ўқитувчидан ўрнатилган олсин. Ана шундагина биз она тилимизнинг сўз бойлигига путур етказмаган, равон сўзлай оладиган, теран фикрли, нутқ маданиятига эга бўлган келажак авлодларни — комил инсонларни тарбиялаган бўламиз.

¹ Ёўлдошев И., Шарипова Ў. Тилшунослик асослари. –Тошкент: 2007.

² Расулов Р., Ҳусанов Н., Мўйдинов Қ. Нутқ маҳорати. Ўқув қўлланма. –Тошкент: 2006.

МАҲМУД КОШҒАРИЙНИНГ “ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК” АСАРИДА АДАБИЁТШУНОСЛИК ТЕРМИНЛАРИ

Ш. Раҳмонова, НамДУ магистранти

Маҳмуд Кошғарий географ, ботаник, зоолог, тилшунос, фольклоршунос олим бўлиш билан бир қаторда адабиётшунос олим ҳамдир. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида Ўрта Осиёда яшаган туркий халқларнинг XI асргача бўлган бадиий ижоди тўғрисида жуда қимматли маълумотлар жамланган.

“Девону луғотит турк” Маҳмуд Кошғарий қолдирган ва туркий халқлар учун бебаҳо бўлган қомусий асардир.

Бу ёдгорликдан XII асргача бўлган адабиётдаги бир қатор жанрлар ва бадиий тасвирнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги маълумотларга эга бўламиз.

Маҳмуд Кошғарийнинг адабиётшуносликка оид қарашлари Р.Орзибеков¹, Б.Валихўжаев²лар томонидан ўрганилган. Кейинчалик Ж.Худойбердиев бир мақоласида Р.Орзибеков, Б.Валихўжаевлар томонидан асардаги барча терминлар таҳлил этилмаганлигини таъкидлаган ҳолда, асарда бош мақолача сифатида берилган барча термин ва тушунчаларни келтиради ва ҳозирги тилимиздаги муқобилларини қайд этади.³ Биз аввало, “Девону луғотит турк” асарига ҳамда ана шу манбаларга таянган ҳолда қадимги туркий ва ҳозирги ўзбек тилидаги адабиётшунослик терминлари хусусида фикр юритишни лозим топдик.

“Девону луғотит турк”да адабиётшуносликка доир анчагина терминлар бор. *Қўшиқ, шеър, қасида, марсия, афсона, мақол* каби атамалар ва уларнинг муқобиллари илк бор шу асарда қўлланган. Муаллиф “*ҳикматли сўзлар, саъжлар, мақоллар, ражаз ва наср деб аталган адабий парчалар*” ҳақида гапириб ўтган. Шунингдек, айрим адабий ҳодисалар ҳақида махсус изоҳлар берган.

Жумладан, *йир* – *йир* – куй, мақом. Маҳмуд Кошғарий кўпинча бу сўз шеърга нисбатан қўлланишини ва *ир* тарзида ҳам талаффуз

¹ Қаранг. Орзибеков Р. “Девону луғотит турк”нинг адабий тур ва жанрлар тарихини ўрганишдаги аҳамиятига доир // ДЛТ ва ТХМХЖЦТЎ. – Самарқанд: 2002. – Б.115-116.

² Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. – Б. 47-50.

³ Худойбердиев Ж. “Девону луғотит турк”даги адабиётшуносликка оид термин ва тушунчалар // Тилшунос-ликнинг долзарб масалалари (Илмий мақолалар тўплами). – Тошкент: Akademnashr, 2010. – Б. 73-75.

қилинишини қайд этади.¹ Шунга асосланибми, асар учун тузилган индекс-луғатда термин англатадиган юқоридаги тушунчаларга қўшимча тарзда *ғазал* ҳам берилган.²

“Қўшуғ –, қўшиқ, қасида, шеър”. (ДЛТ, I, 357)

“Қўшуғ” атамаси ҳам илк марта Маҳмуд Кошғарий томонидан қайд этилган. Муаллиф унга *қўшиқ, қасида, шеър* деб изоҳ берган. Юсуф Хос Ҳожиб (XII аср) ҳам бу атамани қўллайди:

*Бу туркча қўшиқлар тузаттим сенга,
Ўқурда унутма, дуо қил менга.*

Қўшиқ сўзининг *ир* муқобили эски ўзбек тилида, хусусан, Саккокий асарларида кузатилади:

*Туркона ир ирлагунча онинг
Куйдирди мени ялай-билоси.*

“Девону луғотит турк” асарига кирган адабий шаклларнинг асосий қисмини тўртликлар ташкил қилади. Ўзбек адабиётида тўртлик шаклига таянадиган бир қатор шеърий жанрлар ривожлангани маълум. Булар орасида тўртлик, рубоий, мураббаъ, айниқса машҳурдир. Маҳмуд Кошғарий уларни, асосан, “қўшуғ” ёки “шеър” деб номлаган.

Ҳозирга келиб, мазкур сўзнинг ўзбек тилида *қўшиқ*, қирғиз тилида *ир* муқобиллари фаол қўлланади.

Қадимда қўлланган атамалардан яна бири кўг – “куг”дир. *Куг* сўзи омоним бўлиб, асарда унинг тўрт маъноси қайд этилади. *Куг* куйидаги уч маъноси билан адабиётшунослик терминидир:

- 1) *шеърнинг вазни, ўлчови;*
- 2) *куй;*
- 3) *бир хил кулгики, ҳар шаҳар халқи орасида машҳур бўлиб, айтиб юрилади.* Шу маъноси рус тилида *смех, анекдоты* деб изоҳланган.¹

¹ Кошғарий, Маҳмуд. Девону луғотит турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Тошкент: Фан, 1963. Уч томлик. – 3-т. – Б.9. Кейинги парчалар ҳам шу манбадан олингани боис саҳифасини келтираимиз.

² Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 129.

“Девону луғотит турк” да унинг “шеър” маъноси ҳам бор:

*Куглар қамуз тузулди,
Ивриш идиш тизилди.
Сенсиз ўзум узилди
Келгил, амул ўйналим.
(Шеърлар тугал тузилди.
Ичимлик ва қадаҳлар тизилди.
Сенсиз жоним узилди (қийналди),
Келгин, кўнгилни тинчитиб, шодланайлик.)*

Ж.Худойбердиев фақат унинг *шеър* вазни, *ўлчови* маъносинигина қайд этган.

Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғотит турк” асарида *эртас*, *ҳикоя* маъносида “*этуқ*” терминини қайд этади.

Асарда *сав* – *сав* сўзининг саккизта маъноси қайд этилган. Унинг қуйидаги маънолари адабиётшуносликка оиддир:

- 1) *оталар сўзи, мақол;*
- 2) *қисса;*
- 3) *ҳикоя.* (ДЛТ, III, 168)

Туркий адабиётдаги афсоналарнинг дастлабки ёзиб олинishi Маҳмуд Кошғарий номи билан боғлиқ. У ўзининг “Девону луғотит турк” китобида халқ оғзаки ижодининг бошқа намуналари қаторида бир неча афсоналарни ҳам келтирган. Бу афсона Маҳмуд Кошғарий китобида “*сав*” деб номланган. Шунингдек, луғатда *ҳикоя* маъносида *откунч* сўзи ҳам қайд этилган.²

Табузғуқ сўзига *топишмоқ* деб изоҳ берилган.³ Ж.Худойбердиев мақоласида бу сўз *табзуғ* шаклида келтирилган.

¹ Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 163.

² Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 200.

³ Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 240.

O'ZBEK TILIDAGI KASB-HUNAR NOMLARINING LISONIY TARAQQIYOTI VA MANBALARDA QO'LLANISHI XUSUSIDA

M. Muhammadaliyeva, NamDU magistranti

Bir xil yoki bir-biriga yaqin ma'noga ega bo'lgan so'zlar **sinonimlar** hisoblanadi. Sinonimlar ma'nodosh so'zlar bo'lib, o'zlari ifoda qilayotga narsa va hodisalarning har xil belgilariga ko'ra ifodalaydi. Natijada ularda qo'shimcha ma'nolar mavjud bo'ladi, ana shu ma'nolar evaziga ular bir-biridan farq qiladi. Ularni birlashtirib turadigan narsa esa sinonim so'zlardagi yetakchi ma'nodir. Kasb-hunar nomlari orasida ham sinonimiya hodisasi kuzatiladi. Masalan: *tabib, vrach, doktor, shifokor* so'zlari o'zaro ma'nodosh hisoblanadi.

Ma'nodosh so'zlarning yig'indisi **sinonimik qatorni** tashkil etadi. Har bir guruhdagi ma'nodosh so'zlarda **dominanta** deb yuritiluvchi asosiy so'z bo'ladi.

Ikki va undan ortiq so'zni o'zaro sinonim qiladigan narsa bu so'zlar semantik strukturasidagi asosiy qismning, ya'ni leksik ma'noning bir xilligi, leksik ma'noni yuzaga keltiradigan komponentlarning (semalarning) bir xil bo'lishidir. Shuning uchun ham ikki yoki undan ortiq so'zning o'zaro birlashtiradigan (sinonim qiladigan) ma'nosining izohi bir xil bo'ladi.

Sinonimlar, asosan, ikki yo'l bilan paydo bo'ladi: birinchidan, har bir tilning o'z ichki imkoniyatlari asosida, masalan, o'zbek tilida so'z yasalishi va shevalardan so'z olish; ikkinchidan, boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar hisobiga.

O'zbek tili lug'at tarkibida eskirgan va tarixiy kasb-hunar nomlari salmoqli o'rin tutadi. O'zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida kasb-hunar nomlari mikro-maydonida ma'no torayishi, ma'no kengayishi, ma'no o'zgarishi kabi semantik o'zgarishlar ro'y bergan. Buni birgina *savdogar* tushunchasini ifodalovchi lug'aviy birliklar misolida ham ko'rishimiz mumkin. O'tmishda *allof, bozurgon // bozorchi, savdopesha, sotg'uchi // sotquchi // sotuvchi* kabi leksemalar ayrim ma'no xususiyatlari bilan farqlansa-da, *savdogar*, ya'ni *savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanuvchi shaxs* tushunchasini ifodalagan. Hozirda bulardan *savdogar, bozorchi, sotuvchi, tijoratchi* lug'aviy birliklarigina iste'molda qo'llanadi, qolganlari eskirgan qatlamga mansub.

Sinonimlarning paydo bo'lishi til lug'at tarkibining boyib, yangilanib borishining garovidir. Ular yordamida fikr aniqroq va maqsadga muvofiqroq ifodalanadi.

O'zaro sinonim bo'lgan so'zlar ma'lum bir uslubga bo'lgan munosabatiga ko'ra ham bir-biridan farqlanishi mumkin, ya'ni sinonim-so'z uslubning ma'lum bir turiga oid bo'lishi yoki uslub nuqtai nazaridan neytral bo'lishi mumkin. Masalan, *o'qituvchi*, *muallim*, *murabbiy*, *ustoz* kasb-hunar nomlaridan *o'qituvchi*, asosan, so'zlashuv uslubida, *muallim*, *murabbiy* so'zlari badiiy va publisistik uslubda qo'llanadi.

Sinonim so'zlar qo'llanish darajasiga ko'ra farqlanishi, ya'ni ba'zisi keng qo'llanishi, boshqasi esa kam qo'llanishi mumkin: o'zbek adabiy tilida *dorigar*, *dorishunos*, *farmasevt* kasb-hunar nomlari *dori tayyorlovchi*, *dori sotuvchi* ma'nolarini anglatuvch so'zlar bo'lsa ham hozirgi kunda *farmasevt* so'zi faol qo'llanadi. Bu tilshunoslikda **dubletlik** deb yuritiladi.

Dubletlik (grekcha *ikkilik*) – teng semantik xususiyatga ega bo'lgan lug'aviy birliklar, aynan bir xil tushunchani beradigan lug'aviy birlik.

Ilmiy manbalarda dubletlik hodisasini sinonimlarning bir (turi) ko'rinishi sifatida qayd etiladi. Ayrimlarida dubletlik to'liq yoki **mutlaq sinonimiya** deb qaraladi. Dubletlik tilning lug'aviy sathiga xos bo'lib, ayrim kasb-hunar nomlari guruhida ham kuzatiladi: *jarroh* – *hirurg*, *stomatolog* – *tish shifokori* kabi.

Dubletni tilshunoslar o'tkinchi hodisa deyishadi. Dubletlik holatidagi lug'aviy birliklar vaqtlar o'tishi bilan chiqib ketadi, ya'ni arxaizmga aylanadi.

O'zbekiston Respublikasining “Davlat tili to'g'risida”gi Qonuni o'z mazmun-mohiyati bilan o'zbek tili taraqqiyotida yangi davrni boshlab berdi.

Qonun talablarini bajarishga intilish bois mustaqillik davrida boshqa lug'aviy birliklar qatori juda ko'p kasb-hunar nomlari tiklandi, iste'molga qaytdi, hozirda faol qo'llanmoqda. Hozirga kelib, tilimiz lug'at tarkibidagi o'zgarishlar va yangilanishlar natijasida kasb-hunar nomlari doirasida ham dubletlik yuzaga keldi: *arxitektor* – *me'mor*, *astrolog* – *munajjim*, *instruktor* – *yo'riqchi*, *korrespondent* – *muxbir*, *arxeolog* – *qadimshunos*, *vrach* – *shifokor*, *hakim*, *injener* – *muhandis*,

diktor – *suxandon*, *buxgalter* – *hisobchi*, *muhosib*, *agronom* – *hosilot*, *sekretar* – *kotib*, *kotiba*, *redaktor* – *muharrir*, *korektor* – *musahhih* kabi.¹ Biroq bu kasb-hunar nomlarining barchasi tilimizga singigani yo'q. Masalan, *buxgalter* so'ziga muqobil sifatidagi *hisobchi* so'zi tilga singib faol qo'llanayotgani holda, *muhosib* iste'moldan chiqib ketdi, Xuddi shunday holat *diktor*, *arxeolog* so'zlarining muqobil bo'lgan *suxandon*, *qadimshunos* so'zlarida ham kuzatiladi.

1999-yilda Vazirlar mahkamasi huzuridagi Atamashunoslik qo'mitasi Respublika til komissiyasi va Oliy Majlis tasdiqlagan o'zlashma, baynalminal terminlar va so'zlarni e'lon qildi. Shu ro'yxatda *arxeolog*, *buxgaler*, *vrach*, *diktor*, *militsioner*, *notarus*, *ofitser*, *redaktor* kabi o'zlashma kasb-hunar so'zlar qo'llanish uchun tavsiya etildi. Shuningdek, tilimizga yangi kirib kelgan o'zlashma kasb-hunar nomlariga ayrim muqobillar ham tavsiya etilgan: *biznesmen* – *bizneschi*, *makler* – *dallol*.

Ilmiy manbalarni kuzatish, tahlillar shuni ko'rsatadiki, ayrim kasb-hunar nomlarini shoshma-shosharlik bilan almashtirish yaramaydi. Masalan, ruscha *vrach* so'zni *shifokor*, *hakim* so'zlari bilan almashtirib qo'llash kuzatiladi. Biroq shifokor umumiy ma'noga ega. Masalan, *hamshira* ham shifokor. *Vrach* so'zi o'zbek tilida sanitariya vrachi, veteranariya vrachi (*vetvrach*) kabi birikmalarda ham qo'llanadi. Bunday hollarda *sanitariya hakimi*, *veterenariya hakimi* deb bo'lmaydi. Shu bois Atamashunoslik qo'mitasi *vrach* so'zini qo'llanishini tavsiya etadi.²

Diktor (lot. *dictor* – so'zlovchi) so'zi efirga uzatilayotgan matnni o'qiydigan xodim ma'nosini anglatadi. Keyingi vaqtlarda unga muqobil sifatida *suxandon* so'zi qo'llandi, biroq fors-tojikcha “*suxandon*” so'zi boshqa ma'noni, ya'ni *gapga chechan*, *notiq* ma'nosini anglatadi. Demak, *diktor* so'zini qo'llanishi maqbuldir.

¹ Qarang. Бектемиров Х., Бегматов Э. Мустакиллик даври атамалари. – Тошкент: Фан, 2002. – 48 б.

² Тил – дарё / Тўпловчилар: А. Суюн, А. Султон. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999. – Б. 12.

ТАРИХИЙ МАНБАЛАРДА ЭТМАК СЎЗИ ВА УНИНГ ВАРИАНТЛАРИ

Г. Абдураззокова, НамДУ талабаси

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида нон маъносида *етмак*, *итмак* сўзи қўлланган.¹ Шунингдек, қадимги туркий тилда *этмак* сўзи ва у асосида ясалган *этмакчи* – новвой, *этмакланди* – нони кўпайди, бой бўлди (51-б), *этмак жанми* – нон ёпди (113-б.), *этмак жантурди* – нон ёптирди (113-б) каби луғавий бирликлар ва у асосида тузилган бирикмалар ҳам кузатилади.²

Эски туркий тилда *эбак* сўзи болалар нуткида *нон*, *нанна* маъносида қўлланган. (1, 98-24)

“Девону луғотит турк”да туркий тилларда қўлланган *бускач* – *юпқа нон* (1,422-8), *јалачи југа* (бир хил нон тури), *југа* – қат-қат нон (144-б), *тоқуч* – тўқоч кулча (277-б.), *чоп* – нон парчаси (332-б.), *чуқмін* – лочирага ўхшаш нон (336-б.), *қара-қура* (бир хил нон – 350-б), *қақурған* (бир хил нон – 360-б.), *қужма* (бир хил нон – 375-б.) каби нон номлари ҳам кузатилади.

Олимнинг кўрсатишича, *этмак* эса яғмо, тухси, баъзи ўғуз ва қипчоқ тилларида нонни англатган. (1, 126-128) Лекин тил тарихи мутахассислари қипчоқ тили кўрсатмасини тасдиқлашмайди. Бунинг боиси шундаки, бу сўз қипчоқ тилининг қадимий ёдгорликларида учрамайди, бироқ бу фикрга ҳам тўла қўшилиб бўлмайди. Сабаби қипчоқ гуруҳига мансуб татар тилида сўз *икмәк* вариантыда сақланиб қолган.

Этимологик луғатларда кўрсатилишича, қадимги туркий тиллар ва уларнинг лаҳжаларида *нон* тушунчасини ифодаловчи *этмак* сўзи *екмек*, *епмек*, *етмак*, *өтмек*, *өтпек* вариантларида учрайди. Шулардан *етмек* қадимги шакли кенг тарқалган ва у билан бирга ёнма-ён ҳолатда *өтмек* сўзи ҳам қолган вариантларга нисбатан алоҳида шакл ҳисобланади.³

Маҳмуд Кошғарий *епмек* шаклини ўғуз тилида учратганлигини қайд этади. Албатта, муаллиф кўрсатмаларини

¹ Кошғарий, Маҳмуд. Девону луғотит турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи: С. Муталлибов. – Тошкент: Фан, 1963. Уч томлик. – 1-т. – Б.9. Кейинги парчалар ҳам шу манбадан олингани боис саҳифасини келтирамиз.

² Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент: Фан, 1967.

³ Қаранг. Севортян Э.В. Этимологических словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские на гласные). – Москва: Наука, 1974. – С. 254.

замонавий туркман, турк ва озарбайжон тиллари материаллари ҳам тасдиқлайди. Ҳозирги озарбайжон тилида бу сўз *экмак*, ҳозирги усмонли турк тилида ҳам *ектек* – *экмек* шаклида *нон* маъносида қўлланади.¹

Тарихий манбаларга мурожаат қиладиган бўлсак, Абу Ҳаёнинг луғатида ҳам бу сўз *етмак*, *этмак* каби фонетик вариантларида учрайди.

Этмак сўзи “Аттуҳфа” луғатида *өтмәк* – *ўтмак* вариантыда кузатилади.² Шунингдек, луғатда *нон* турларини ифодаловчи *ірішiк* (махсус *нон*), *бурсақ* (бўғирсоқ *нон*), *бурғон* (бўтқага мўлжаллаб пўсти тозаланган буғдой) сўзлари ҳам берилган.

Нон тушунчасини ифодаловчи *этмак* сўзи *этмак* // *итмак* каби вариантларда эски ўзбек тилидаги асарларда, жумладан, Сайфи Саройининг “Девони”да, Қутб Хоразмийнинг “Хисрав ва Ширин” достонида, “Тафсир” ва бошқа асарларда *арпа этмаги* (*арпа нони*), *қуруқ этмак* (*қуруқ нон*) каби бирикмалар таркибида ҳам кузатилади.³

Этмак сўзи Бобурнинг “Бобурнома” асарида ҳам айнан *нон* маъносида қўлланган: “*Семиз этлар ва майда этмаклар арзон, чучук қовунлар ва яхши узумлар фаровон*” (151-б.)⁴

Носируддин Бурхонуддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асарида ҳам *этмак*, *этмакчи* сўзлари қўлланган:

“Хизр ва Илёс алайҳимас-салом сўзлари” ҳикоятида: “*Озрақ таом топиб келтурди. Сув тегмиш, исланмиш. Хизр ва Илёс илқларинга олиб уваладилар. Оқ бўлди. Ани хамир қилдилар, танур қизиттилар. ...*

Қуртқа этмак пишурди.”⁵ (II, 69-70-б.)

Ёки: “*Бир терги билгурди, азоқлари ҳавода. Ичинда оқ этмаклар, тақи пишган балиқлар, тақи сирка кўк ўтларким, халойиқ еюрлар*”. (II, 87-б.)

Этмәкчi – *новвой*. Демак, новвой маъносидаги мазкур сўз *нон* тушунчасини англатувчи *этмак* асосига *-чи* аффиксини

¹ Қаранг. Маҳмуд Низомиддин, Йаман Эртуғрул. Туркча-ўзбекча, ўзбекча-туркча луғат. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1993. – Б. 41.

² Аттуҳфатун закияту филлуғатит туркия. Нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 240.

³ Қаранг. Фозилов Э. Эски ўзбек тили. XIV аср Хоразм ёдномалари. – Тошкент: Фан, 1966, 158 б.

⁴ Назарова Ҳ. Заҳириддин Муҳаммад Бобир асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 173.

⁵ Рабғузий, Носируддин Бурхониддин. Қисаси Рабғузий. – Тошкент: Ёзувчи, 1990.

қўшилишидан ясал-ган. Бу касб-ҳунар номи эски ўзбек тилида ҳам, хусусан, Алишер Навоий асарларида ҳам *итмакчи* фонетик вариантыда қўлланганлигини кўришимиз мумкин: *Итмакчи танури андин қизиқ, аллоф бозори андин иссиқ*. (Маҳбуб ул-қулуб, 46-47)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса *этмакчи* // *итмакчи* қўлланмайди, архаик сўз ҳисобланади.

Сўзнинг *екмек* ва *өтпек* шакллари кенг тарқалган. Қадимги ёдгорликларни кузатиш шуни кўрсатадики, *өтпек* сўзнинг *өтмек* варианты-дан ассимиляция натижасида (*тм > тп*), яъни *м* товушининг *п* га айланиши натижасида ҳосил бўлган. Бироқ 230 та ҳар хил туркий ёдгорликлари тили материаллари асосида тузилган қадимги туркий тил луғати нашрларида ҳам *екмек* шакли қайд этилмаган.

Таҳлиллардан кўринадики, бизнингча, қадимги туркий қарлук ва ўғуз гуруҳ лаҳжасига мансуб шеваларда *этмак* сўзи турли фонетик вариантларда фаол қўлланган. Ҳозирда ўғуз гуруҳига мансуб тилларда, хусусан, усмонли турк, озарбайжон тилларида ва қипчоқ тилларидан татар тилида сақланиб қолган. *Этмак* сўзи турли вариантларда ўзбек тилининг бир неча тараққиёт босқичларида, хусусан, эски туркий тил ва эски ўзбек тилида фаол қўлланган. Форс-тожик тилидан *нон* сўзининг ўзлашиши натижасида бир қанча муддат у билан тенг қўлланган бўлса-да, кейинчалик истёъмолдан чиқиб кетган.

Этмак ва унинг юқорида келтирилган фонетик вариантлари туркий лаҳжалар орасидаги фонетик фарқланишлар маҳсулидир.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИДА ЎЗЛАШМА ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

С. Умаров, НамДУ талабаси

VII асрда араб динининг пайдо бўлиши ва Ўрта Осиё ҳудудига кириб келиши натижасида туркий халқларнинг арабча сўзларни ўзлаштириши фаоллашди. Арабча сўзлар эса туркий тиллар билан биргаликда қўлланила бошланди. Арабларнинг кириб келиши натижасида фан ва маданият ҳам кириб келди. Ўша давр маданият марказларидан бири бўлмиш “Бағдод” ва “Маъмун” академиялари шулар жумласидандир. Бу маданият бешиклари ўзининг бағрида

ажойиб қомусий олимлар ва шоирларни камолга етказди. Улардан Абу Наср Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Термизий, Ал Бухорий, Мотрудий, Марғилонийларни санаб ўтиш мумкин.

Бу давр адабиёти ҳам гуллаб-яшнади. Халқлар ўртасида муштарак бўлган туркий, арабий ва форсий сўзлар кенг қўлланила бошланди. Бу даврда Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий, Аҳмад Яссавий, Аҳмад Югнакий каби бир неча адибларимиз ўлмас адабий асарларлар яратишган. Ана шундай бой адабий мерос қолдирган ижодкорлардан бири Юсуф Хос Ҳожибдир. Юсуф Хос Ҳожиб туркий тилда йирик ҳажмли “Қутадғу билиг” асарини ёзади. Бу асар ўз даврининг, шунингдек, бугунги давр адабиётининг ноёб дидактик ёдгорлигидир. Ушбу асарда асосан 95% туркча сўзлар ва 4, 5% арабча сўзлар қўлланган. Яъни XI асрда арабча, форсча, тожикча сўзлар истеъмолга кирган. Масалан, бу асарда арабча, тожикча сўзлар туркий сўзларнинг муқобил синоними сифатида қўлланган:

Масалан, асардан олинган мисраларга эътибор қиладиган бўлсак, буни яққол кўришимиз мумкин.

Уқушлуғ, вафолиғ, киши тузуни,
Юлуғлар кишига қамуғ ўзини.
Ариғсиз жафолиғ қилинчи ўтун,
Қали айда эрса, қияр сўзини.

Ушбу байтда арабча вафо ва жафо сўзлари қўлланган. В ва ж товушлари билан бошланувчи сўзлар араб тилига ҳосдир. Қамуғ сўзи эса, уйғурча тилда қўлланилиб “ҳамма, барча” маъносида ишлатилган.

Умумийликни, жамликни жамият фан ва маданият билан боғлиқ бўлган сўзлар кўпи араб тилидан ўзлашган. Масалан, жамият, маориф, давлат кабилар. Юсуф Хос Ҳожиб ҳам ана шу сўзлардан байтлар келтиради:

Эринчаг қишиғ сурди ёзқи эсин,
Ёруқ ёз яна қурди давлат ясин.
Атим эдгу бўлсун ўзум ўлсуни,
Тириг қалғу ахир, атим қалсуни.
Ўса эдгулик қил ат эдгу тила,
Ўзунг мангу атинг тириг бўлсуни

Ажун тутти Тавғач улуг Буғраҳон,
Қутадсу ати, берсу эки жаҳан.
Илату манга очди дуня,
Аюр кирмадингму бу ҳақан юзин.

Ушбу мисрада ҳам жаҳон, мангу, дунё сўзлари араб тилидан ўтган ўзлашма лексемалардир. “Ма” билан бошланувчи сўзлар араб тилидан ўзлашган. Туркий тилларда “О” лашиш йўқлиги сабабли “о” билан ифодаланадиган товушлар “а” тарзида талаффуз этилади ва бу ўша давр асарларида ҳам ёзилади: жаҳан-жаҳон, дуня-дунё тарзида.

Арабча сўзларнинг ўзбек тилига морфологик жиҳатдан мослашиши икки ҳолатда:

А) арабча сўзлар негизида ўзбек тилида янги сўзлар ҳосил қилинишида;

Б) арабча сўзларнинг ўзбек тилидаги грамматик форма ясовчи қўшимчаларни қабул қила олишида ёрқин кўринади: илмли, ибосиз, ҳаракатчан.

Арабча сўзлар ўзбек тилига 3 хил йўл билан киради:

1) арабча сўзлар ўзбек тилига бевосита араб тилининг ўзидан китоб, мадраса ва дин орқали ўзлаштирилади. Бу сўзлар диний лексика бўлиб, абстракт яъни мавҳум маъноларни ифодалайди.

2) арабча сўзлар ўзбек тилига араб тили билан яқин контактда бўлган, араб тилидан энг кўп таъсирланган форс-тожик тили орқали киради.

3) ўзбек тилидаги арабча сўзларнинг оғзаки тил орқали ўтганини ҳам инкор қилиб бўлмайди.

Араб оғзаки сўзлашув тилининг маҳаллий туркий шевалар билан тўқнашгани ва бу контакт туфайли халқ тилига баъзи арабча сўзларнинг кирган бўлиши шубҳасиздир. Юсуф Хос Ҳожиб арабчадан ўзлашган боғловчилардан ва форс-тожик тилидан ўтган боғловчи вазифасини бажарадиган қўшимчалардан фойдаланган.

Талай йиллар ўтди, тул эрдим бирок,
Ечиб тул кийимин, либос кийдим оқ.
Бек кучкай киши кенд ва бойлик емас,
Бу кучкай кучини будун котрумас.

Куяр ўт турур куч яғуса куяр,
Тўру сув турур ақса, неъмат унар.

Тўру – туркча сўз, адолатга синоним бўлади. Бу ерда қўлланган неъмат сўзи араб тилидан ўзлашган лексемадир. Чунки тутуқ белгиси билан ифодаланадиган сўзлар араб тилларига ҳосдир.

Кўнгул тузса беглар, йиртса тўру,
Бу билиглик бузулмас турур кеч ўру.
Бу ерда тўру сиёсат сўзига ҳам синоним бўлар экан.
Тили ёлғон эрнинг жафа қилқи ул,
Жафа кимда эрса, ўшул йилқи ул.
Бу ялған кишилар вафасиз бўлур,
Вафосиз киши халққа тенгсиз қилур.
Қали бўлса беглар хиёнат кўнгул,
Бўдунқа асиғ бўлмас андин тўнгул.
Жавикса ажунда, ядилса ати,
Бедуса кунингга кўтурса кути.

Бу байтда ёлғон сўзи тожик тилидан ўзлашган лексема бўлиб ялған-ёлғон тарзда қўлланган. Ажун сўзи туркийча сўз бўлиб арабчада жаҳон сўзига тўғри келади.

Билиглик биликсизқай бар я бай,
Уқушлиқ уқушсиз отун бир гадой.

Ушбу байтда гадой тожикча сўз ҳисобланади. Туркий тилда лаим сўзига тўғри келади. Асар матни билан танишиш жараёнида тожикча лексемаларни фаол қўлланганини кўрамиз.

Бу беклик ишин барча беглар билар,
Тор-у ўнди қилқ ян улардин келир.

Бу ерда барча сўзи ҳиндчадан ўтган бўлиб, жамликни умумлаштириш каби маъноларни билдиради. Туркийчада қамуғ сўзига тўғри келади.

Баят кимки берса бу беглик иши,
Берур оғ кўнгул кор ул ишка туши.

Бек ати билиг бирла боқлиқ тутур,
Билиг лам(и) кетса бег ати қолур.
Мунгар менгзату айди шаир бу сўз.
Кўру барса маъни билигсизка кўз.
Ўс берса дуня тирилса қутин,
Таки бир ажунда бу бўди тўра.

Бу байтда баят сўзи туркийча сўз бўлиб, “худо” маъносини билдиради. Кимки сўзидаги -ки сўроқ юкламаси тожикча бўлиб олмошга қўшилиб келган ва мисрада “лам и (араб ҳарфларидан бири), шаир, мани” сўзлари ҳам араб тилидан ўзлашган сўзлардир.

Кимнингда овут бўлса қилқи силик,
Қамуғ тенгсиз ишга тегурмас илиг.

Бу ерда қамуғ уйғурча сўз бўлиб, “ҳамма, барча” маъносида қўлланган. Юсуф Хос Ҳожиб байтларида имкон қадар туркий сўзларни қўллайди. Чунки, “Қутадғу билиг” барча туркий халқлар ўқишига мўлжалланган панднома руҳда ёзилган дидактик асардир. Шоир асар орқали туркий тилнинг бой лексикасини кўрсатиб беради.

Тили чин керак бўлса кўнгил кони,
Будунқа асиғ қилса туғса куни.

Бу ерда асиғ (фойда, наф) уйғур элементларидан бўлиб, манфаат ва наф келтириш маъносида қўлланган. Кун сўзи эса соф арабий лексема бўлиб маълум вақт оралиғидаги бўладиган жараён сифатида қўлланади.

Сўзин қийғучи бегка тутма умунч,
Тириклик ява болға қилға ўкунч.

Умунч – тожикча сўз бўлиб, “умид” маъносида қўлланган. Ўкинч сўзи ҳам, тожик тилларида қўлланиладиган сўз бўлиб, бу сўз ҳам туркий тилга ўзлашган.

Неки тер эшитгил билиглик сўзун,
Еюмайди залим элин куч узун.

Мисрада қўлланган золим сўзи ҳам арабчадан ўзлашган бўлиб залим тарзида қўлланган. Шоир арабча, тожикча лексемаларни қўллаш орқали туркий тилга оид бўлган сўзларга синоним қилган. Натижада асарни ўқувчи китобхон ўзлашма сўзларни ҳам мазмун-моҳиятини мисралар орқали тушуниб борган.

Бу сақлиқ била сенчти беглар яғи,
Ўсаллиқ била бузди беглик бағи.

Бу ерда боғ эски хоразмий тилига мансуб. Бу сўз туркий тилга ўзлашган. Луғавий маъноси “дарахтлар экилган жой” маъносини билдиради.

Кими бег тўрутмак тиласа баёт,
Берур ашну қилқ янг уқуш юг қанат.

Қанат- арабча сўз бўлиб, сабр, тоқат сўзларига синоним бўлади.

Турли хил овқат, таом номлари ҳам кўпи ўзлашма бўлиб, бошқа тиллардан ўзлашган. Масалан аш-ош тарзида қўлланиб келган:

Қамуғ ач эса ичса ахир тўдур,
Кўзи ач киши ўлса ачлиқ кўдур.
Эва қилмиш ишлар бича йўқ бўлур,
Эва еса аш сув бича иг бўлур.

Бу асарни биз таҳлил қилиш жараёнида ХІ асрга оид сўзларнинг деярли барчаси туркийча сўз эканлиги, ўзлашма сўзларнинг асарда ўта кам қўлланганлигини кўрамиз. Асар бўйича илмий изланишлар олиб борган олимлар асарда 94 та арабча лексема қўлланилганлигини аниқлашган.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Тўхлиев Б. Адабиёт. 10-синф. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2004.
2. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1962.
3. Ўзбек тили лексикологияси – Тошкент: Фан, 1981.

BOBORAHIM MASHRAB SHE'RLARIDA EMOTSIONAL- EKSPRESSIVLIKNING LEKSIK VOSITALAR ORQALI IFODALANISHI

N. Bo'riboyeva, NamDU talabasi

Tilda ifoda va mazmun tomonlari dialektik tarzda bog'lanadi. Bunda ifoda rejasi o'zining ramziy belgiligi asosida nisbiy mustaqillikka egadir. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, leksemalarga yondosh bo'lgan til birliklari – turg'un frazeologik birliklarda ifoda va mazmun rejalari bir-biriga to'liq mos kelmasligi mumkin. Quyidagi keltirilgan *“qo'l solmoq”* jumlasining ichki tomoniga diqqat qilaylik: Bola bexosdan emaklab borib, stol ustidagi issiq choyga qo'l soldi va “dod” deya yig'lay boshladi. Ushbu gapda *qo'l solmoq* birikmasi erkin bog'lanib, boshqaruvli so'z birikmasini hosil qilgan.

Mashrabning quyidagi g'azaliga e'tibor qaratamiz:

*Qo'l uzotsang, Mashrabo, ul domain Ahmadga ur,
Jo'ybori peshaga qo'l solma, daryodin tila.*

“Qo'l solmoq” iborasida nimanidir bilishga harakat qilmoq ma'nosi yotadi. Iboralardan she'riyatda foydalanish ta'sirchanlikni oshiradi, emotsionallikni ta'minlaydi.

Endi quyidagi she'rda qo'llangan frazeologik birikmalarga e'tibor beramiz:

***Tushdi** savdoyi muhabbat **boshima.**
Or etar mardum kelurg'a qoshima.
Qil hazar, albatta, jonon, qahrdin,
Uzru zorim sanga – **bag'ri toshima.***

Mashrab bu misralarda ikki o'rinda turg'un birikmadan foydalangan bo'lib, ulardan biri, ya'ni *boshga tushmoq* ham turg'un, ham erkin birikma sifatida o'zbek adabiy tilida qo'llanadi. She'rda *“boshga tushmoq”* va *“bag'ri tosh”* iboralari kelgan. She'rning ekspressivligini oshirish maqsadida Mashrab frazeologik birliklardan qofiya hosil qilishda foydalangan. Qofiya she'riy asarlarning qoni va joni bo'lib, uning musiqiylikni ta'minlasa, ohangdoshlikda turg'un

birikmalardan foydalanish esa, ushbu she'riy asarlarning emotsional-ekspressivligini yuksaltiradi.

Iboralar bir so'zning ma'nosiga teng leksik birliklar bo'lib, ulardan nutqda to'g'ri foydalana bilish, nutqimiz ta'sir kuchini yanada mubolag'ali tarzda bo'rtirib, kommunikativ vazifasini oshiradi.

Nutqda bir o'rinda so'z, ikkinchi o'rinda so'z birikmasini qo'llash bilan so'z o'yini yuzaga kelishi mumkin. Bunday xususiyat shakldoshlarda ham yaqqol ko'zga tashlanadi.

*Ruhi pokingni, ki man so'yi samo **qilg'uchi man**,
Ul g'azablik podshohg'a oshno **qilg'uchiman**.*

Ushbu misralarda Mashrab leksik vositalardan foydalanib, emotsional bo'yog' bilan o'quvchiga estetik ta'sir ko'rsatadi. Ko'rinadiki, birinchi misradagi qofiyadan so'ng qo'llangan radifda "*qilg'uchi man*" sifatdosh + birinchi shaxs olmoshi bo'lsa, ikkinchi misrada sifatdosh + birinchi shaxs, shaxs-son qo'shimc hasidir. Bu bilan mashrab so'z o'yini hosil qilib, ekspressiv hodisani amalga oshiradi.

She'riyatda emotsional-ekspressivlikni oshirishda kontekstual sinonimlardan foydalanish eng keng tarqalgan usuldir. Buni Mashrabning quyidagi she'rida yaqqol isbotini kuzatishimiz mumkin:

*Ey sanam gul-gul yonibsan, may ichib **raxshonmusan**?
Barq urodir gul yuzing, hay-hay **mahi tobonmisan**?
Xush kelib bergil javobim, jonmusan, **jononmusan**?
Allah-Allah, toza ko'nglum taxtiga **sultonmusan**?
Shishayi jonimg'a tushgan bir **pari javlonmusan**?*

Ushbu muxammas boshdan oyoq tajohuli orifona san'ati bilan ziynatlangan. Yorga nisbatan ishlatilgan so'zlar qofiyaga o'tkazilishi bu san'atning ta'sirchanligi hamda she'rning ohangdorligini ta'minlab emotsional-ekspressivlikni kuchaytirgan. Mashrabning bu she'rida "*raxshonmisan*", "*mahi tobonmisan*", "*jononmisan*", "*sultonmisan*", "*javlonmisan*" so'zlari qofiyadosh so'zlar hamda bu so'zlarni barchasi yor ma'nosida qo'llanganligi Mashrabning qofiya hosil qilishda kanteks sinonimlardan foydalanganligini bildirib turadi. Birinchi misrada shoir: Ey sanam may ichib gulrang misoli yonibsan, jilvalanuvchimisan? (*raxshon* – *jilvalanuvchi*, *porloq*, *yaltiroq*) bunda Mashrab *jilvalanuvchi* ma'nosidan foydalangan, ikkinchi misrada oy yuzing barq uradir, yorqin

mohmisan, deydi shoir. Turkiy oy va tojikcha *moh* so'zlarining sinonim sifatida ishlatilishi ham shoirni emotsional-ekspressivlikning ifodalshda yuksak mahorat sohibi ekanligini ko'rsatadi. Uchinchi misrada xursand kulib javob ber-chi: *jonmisan, jononmisan?* Qofiyada o'zakdosh so'zlarni qo'llagani ohangni kuchaytirib ta'sirchanlikni ta'minlagan. Bandda qo'llangan qofiyalarning hammasi fors-tojikcha so'zlar bo'lib, shoir har bir misrada yorga bo'lgan muhabbatini, munosabatini qofiyadosh so'zlar asosidagi kontekstual sinonimlarda kuchaytirib, bo'rttirib tasvirlab boradi. Buning isboti sifatida, beshinchi baytda esa yuqoridagi tasvirlardan ham ajibroq o'xshatish qo'llangan: oshiqning joni shishadan-u, yor shishaga kirib qolgan javlon qiluvchi paridir. Pari javlon qilsa, shisha chil-chil bo'lishi mumkin, lekin oshiq bundan bezovta bo'lmaydi, aksincha uning murodi ham shudir. So'ngi misrada Mashrab o'xshatish san'atini yuksak mahorat bilan qo'llab, emotsionallikni, kommunikativlikni ta'minlaydi.

Ona tilimiz o'xshatishlarga, shakldosh so'zlarga, ma'nodosh so'zlarga, paronimlarga boy tildir. Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning turli ko'rinishlarini ko'plab ijodkorlar asarlarida turli xil shaklda uchratishimiz mumkin.

«ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ» АСАРИДАГИ ЖАНГ ҚУРОЛЛАРИ НОМЛАРИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

**М. Асқарова, НамДУ талабаси
Илмий раҳбар: Ш.А. Абдурахмонов**

“Темур тузуклари” асари 1783 йилда инглиз, 1785 ва 1791 йилларда хинд, 1868 йилда форс, 1787 йилда француз, 1830 йилда яна инглиз, 1845 йилда ўрду, 1894 йилда рус ва 1835, 1857 йилларда (аммо тўлиқ эмас) эски ўзбек тилларида нашр этилган.¹ Мустақилликка эришганимиздан сўнг 1991 йилда ҳамда 2011 йилда қайта (тўлиқ ҳолда) чоп этилди. Амир Темурнинг ушбу асари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Унда ёритилган мавзулар кенг, батафсил, айниқса, асар ҳаётий тажрибалар асосига қурилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

¹ Темур тузуклари. –Тошкент: 1991, 3-бет.

Амир Темур ҳарбий салоҳиятда жаҳонга машҳур саркарда ва ўз замонасининг энг қудратли ҳукмдори бўлиши билан бирга, унинг ҳарбий назарияси ва амалий ҳарбий санъати, тактика ва стратегияси, армия таркибининг тузилиши ўз даврининг нодир мўъжизаси эди. Унинг ҳарбий маҳорати турли йўналишларда – аскарӣ қисмларни қайта ташкил этишда, душманга ҳужум қилишда турли-туман усуллардан фойдаланишда, ҳужумдан олдин душман жойлашган ерларни обдон ўрганиб чиқишда, ҳам лашкарбоши – қўмондонликда намоён бўлади. Хусусан, у ҳар бир жангчисининг қурол-аслаҳасигача жиддий эътибор берган. Амир Темур ҳарбий қисмлари бир-биридан кийим-бош, байроқ ва туғлари билан фарқланган. Бундай фарқланиш жангда қўшинни бошқаришда қўл келган. Тузукларга мурожаат қиладиган бўлсак Амир Темур ҳарбий лексикасида қуйидаги семантик майдонларни ҳосил қилишимиз мумкин:

1. Айнан жанг вақтида қўлланган қурол–аслаҳаларни ифодаловчи семантик майдон.

2. Ҳарбий қисмга зарур бўладиган анжом жиҳозларни ифодаловчи семантик гуруҳ.

3. Қўшин тузилиши лексемаларини билдирувчи семантик майдон.

4. Ҳарбий мансаб, лавозимларни ўз атрофида жамловчи семантик майдон.

5. Жанг вақтида қўлланган чолғу (муסיқа) асбобларини билдирувчи лексемаларнинг семантик гуруҳи.

Тузукларда 30 га яқин жанг қуроллари номлари келтирилади. Жумладан асарда ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садоқ (ўқдон), бир қилич, арра, бигиз, бир қоп, жуводиз, теша, болта, ўнта игна ва (орқага осиладиган) **чарм халта** олсин¹ дея таъкидланади. Ўнбошиларга эса бир чодир, совут, қилич ва бошқаларни ҳозирлаши айтиб ўтилади. Юзбошиларда эса юқоридаги қуроллардан ташқари гурзи чўқмор, коскан, зирих, багтарга эса бўлиши назарда тутилади. Мингбошиларда жавшан, дубулға, найза, қилич ва бошқа қурол-аслаҳалардан қўтарганича олишини ва жанг пайтида тузукларда кўрсатилганидан кам бўлмаслиги уқтирилган. Айнан жанг вақтида қўлланган қурол – аслаҳаларни ифодаловчи семантик майдон:

¹ Темур тузуклари. -Т.: Ўзбекистон, 2011, 120-бет.

Масалан, **қилич** –бир тигли, ғилоф (қин) билан ёнга осиладиган, чопиш, санчиш билан ёнга шикаст етказадиган қурол.¹ Амир Темур ҳарбий қисмининг оддий пиеда аскарый бўлинмасидан бошлаб то туманбошиларда ҳам ҳозир бўлиши лозим қуроллардан бири ҳисобланган. **М.Иваниннинг “Икки буюк саркарда”** асарида ёзилишича қўшин аскарлари қилич ва шамшир билан қуролланган бўлиб, бир тигли қилични аскарлар чап томонга, икки тигли шамшир эса ўнг томонга тақиб юришганини² таъкидлаб ўтади. Тузукларда эса ўнг томонга тақилган “шамшир” **бўкда**, яъни **ханжар** сифатида келтирилган. **Ханжар –арабча** қиличдан кичикроқ икки тигли қурол.³ Демак, М.Иванинда келтирилган “шамшир” тузукларга асосланадиган бўлсак, айнан ханжар сўзига тенг. **Болта-ёғочни** чопиш, кесиш, йўниш, ёриш, дарахт ағдариш учун ишлатиладиган дастаки қурол. Металл каллак ва ёғоч дастадан иборат. Тиғи дастасига параллел бўлади. Осиёда жанговар болта –ойболта, айниқса кўпайган. Болтани Бухоро ва Самарқандда “товар” (**форсча-тожикча-табар**) деб аташган.

“Девону луғотит турк”да **балду** (XI аср) “**Тафсир**” (XII аср) да **болта**, “Муқаддимат ул-адаб”, “Қисас ул-анбиё” (XIII-XIV асрлар), “Бобурнома” (XV-XVI асрлар) да **болту** тарзида учрайди. Тузукларда баён этилишича аскарлар болтанинг икки туридан фойдаланишган бўлиб, улардан бири- оддий болта ҳарбий юришларда эҳтиёж яъни дарахтларни чопиш, ўтин кесиш мақсадида ишлатилган бўлса, иккинчиси, ойболта -болтанинг жанговар шаклдаги махсус тури, жанг қуроли сифатида қўллашган. **Гурзи-гурз-қадимдан** ишлатилиб келинган жанг қуроли. Туркий халқлар **чўмоқ, чўқмор, тўпуз, булав** деб ҳам юритилган. Гурзи (**форсча** чўқмоқ, тўқмоқ) бугунги кунда тарихий сўз ҳисобланади. Ярим метр чамаси пишиқ ёғоч даста учига оғир металдан тиканли қилиб ишланган шар ўрнатилган. Гурзининг олти қиррали – **шашпар**, сигир боши шаклли-**говсар** турлари мавжуд бўлган. Гурзи билан асосан оғир суворийлар қуроллантирилган. Тузукларда Амир Темур қилич чопишда қайси бир аскар баҳодирлигини намоён қилса, унга инъом тариқасида **гурзи**, қимматбаҳо тошлар қадалган ўтоғ, камар, турна беллик қилич ва бир от берганини ҳамда ўнбоши

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати 5 жилд 290-бет.

² “Икки буюк саркарда” М. Иванин –Тошкент: 1994. 133 бет

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати IV жилд. 383 бет.

мартабасига кўтарганини айтган.¹ Демак, гурзига эга аскарнинг мартабаси ўнбоши эканлигини англаймиз. Украинада XVII асрлардан гурзи ҳукмронлик (гетманлик) белгиси сифатида қўлланилган.

Камон *форсча* ёй, камалак; равоқ². Мезолит даврида ибтидоий овчилар томонидан ихтиро қилиниб, XVII асргача баъзи жойларда XX асргача қўлланилган ов ва жанг қуроли. Амир Темур ҳарбий бўлинмасида камончилар қисми юксак тактикага эга эди.

Найза *форсча* санчқи, найза. Қўл билан отилиб ёки уриб санчиладиган учи ўткир қурол³ бўлиб, юзбошиларда бўлиши шарт эди.

Жавшан – *форсча* совут, зирҳ. Қадимда ва ўрта асрларда жангчининг баданини жароҳатланишдан сақлаш мақсадида қўлланиладиган совутнинг бир тури. Жавшан жубага нисбатан оғир, дастлабки вақтларда у жез (бронза)дан ,кейинчалик темир ва пўлатдан ишланган. Жавшан баргсимон темир парчаларидан майин ҳалқа симлар ёрдамида тўқилган. Жавшаннинг эгилувчан, букилувчан бўлиши учун уни махсус тайёрланган метал тахтачаларни бириктириб ҳам ясаганлар. Йирик лашкарбошилар, саркардалар учун баъзан махсус жавшан тўқилган. Мил.авв. I мингйилликдаёқ марказий осий халқлари жанг пайтида отларга жавшан ёпишган. Жавшан лексемаси семантик хусусиятига кўра полисемия саналади. Бир маънода у(инсон) жангчини ҳимоя қилувчи совут бўлса, иккинчи маънода, от(ҳайвон)ни ҳимоя қилувчи баргустивонга тенг келган. Лекин, жавшан лексемасининг семалари тарихий кўринишга келиб қолган.

Зирҳ-(*арабча темир қоплама, форсчада совут*)⁴ одамларни, ҳарбий техникани, қурол-яроғ, турли мудофаа иншоотларини ўқ, снаряд, авиация бомбалари ва ядро портлашларнинг шикаст берувчи таъсирларидан ҳимоя қилувчи восита.⁵ Асосан зирҳ пўлатдан қилинади. Тузукларда ҳам зирҳ-зириҳ-совутнинг симдан тўқилган, ўқ ва тиг ўтмайдиган бир тури. Зирҳ-зириҳ лексемаси семалари кенгайиб, семемаларни ҳосил қилган. Яъни қадимдан ва Амир Темур даврида зирҳх лексемаси фақат (инсон) жангчини

¹ Темур тузуклари. –Т.: Ўзбекистон, 2011. 119 бет

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. 309 бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III жилд. 13 бет.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. 155 бет.

⁵ Ўзбекстон миллий энциклопедияси IV жилд. 158 бет.

баданини ҳимоя қилган аслаҳа бўлса, эндиликда лексема тараққиёт натижасида зирҳ жангчидан ташқари ҳарбий техникани, қурол-яроғ, турли мудофаа иншоотларини ҳимоя қиладиган маъно қирраларини билдирувчи лексемага ўтган.

Садок- камалак ўқлари жойланиб, белга боғланадиган ёки елкага осиб юриладиган асбоб, тирдон, ўқдон. Тузукларда – оддий аскарлар, Баҳодирлар, ўнбошилар, юзбошилар, мингбошиларда албатта бўлиши керак қуроллардан ҳисобланган.¹

¹ Темур тузуклари. –Т.: Ўзбекистон, 2011, 120 бет

ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ЎҚИТИШ УСЛУБИЁТИ
МАСАЛАЛАРИ

ЎҚУВЧИ ИЖОДКОРЛИГИДА МАТН БИЛАН ИШЛАШНИНГ ЎРНИ

Ш.Ж. Юсупова, АнДУ профессори, п.ф.д.

Ўқитувчи таълим методини танлашда, энг аввало, ўқувчиларни фаоллаштиришни назарда тутмоғи зарур. Бу эса, асосан, матн билан ишлаш орқали амалга оширилади. Бунинг учун ўқитувчи дарснинг аниқ мақсади ва вазифаларидан, материалнинг мазмунидан, ўқувчиларнинг ўқув имконияти ва ўзининг имкониятларидан келиб чиқсагина ўзлаштириш сифатини яхшилашга, тил материалларига бўлган кучли қизиқишни вужудга келтиришга, оғзаки ва ёзма малакаларнинг такомиллашишига, интеллект даражаси юқори бўлган шахсни тарбиялашга эриша олади.

Маълумки, она тилимизнинг ёзма, оғзаки имкониятларидан максимал, ўринли, таъсирли фойдаланиш учун янги усул ва йўللарни излаш, амалиётда қўллаш ҳар бир ўқитувчида ижодкорлик, янгилаш, яратиш ҳиссиётини шакллантириши табиий ҳол бўлиши керак. Мана шу ўринда ўқитувчи учун муаллимлик фаолиятида зарурий бўлган маърузани олиб бориш, суҳбатни қизиқарли ва илмий ўтказиш, ўқувчиларга ахборотни таъсирли ва ишонувчан етказиш, лаборатория машғулотларини режа асосида мақсадга йўналтирилган ҳолда олиб бориш, кўргазмали куроллардан ёки техника воситаларидан самарали фойдаланиш, ўзининг ва бошқа ўқитувчиларнинг тажрибаларидан онгли, зарурий ҳолда логик ва эстетик тамойилларга амал қилган ҳолда фойдаланиш каби элементларни айтиб ўтиш жоиздир. Бунда ўқитувчи имкониятлари ўқувчиларнинг савиясига, билим ва малака даражасига, талабаларнинг қизиқиши, ҳиссий даражасига ва бошқа жиҳатларига боғлиқ бўлиши керак. Акс ҳолда, яхши усул, мўлжалланган метод натижа бермаслиги мумкин. Жумладан, ўқитувчи муаммоли дарс методидан фойдаланмоқчи бўлсаю, ўқувчиларнинг илмий билим даражалари, қабул қилиш, такрорлаш, хулосалаш қобилиятлари бунга жавоб бермаса, ўқитувчи ўз мақсадига ета олмайди. Шунинг учун ҳар бир дарс бўйича метод ва усуллар танлаши, шакл ва воситаларидан фойдаланиши, қисқаси, дарснинг структур-схемаси ўқитувчи томонидан обдан ўйлаб режалаштирилган бўлиши шарт. Чунки ўқитишнинг дидактик

методлари соҳасида тўпланган барча бойликларни эгаллаш ва уларни ҳар доим янгилаб бориш ўқитувчилар олдига масъулиятли таълим бериш вазифасини юклайди.

Мактабларда интерфаол усулдаги дарс шаклларида фойдаланиш, дарснинг маълум қисми(этаплари) ни интерактив технологиялар асосида ташкил этиш, дарсда муаммоли вазият, мунозарали ҳолат келтириб чиқариши, семинар - дарс, мунозара - дарс, мусобақа - дарс, викторина - дарс, саёҳат - дарс каби шакллардан фойдаланиш таълимни такомиллаштириш, ўқувчилар билимининг самарадорлигини ошириш омилларидан экани туфайли бу масалаларга эътибор кучайиб бормоқда.Интерфаол усулларни қўллашда, албатта,сон жиҳатидан қувиш эмас, балки сифат ва самарадорликка эришиш,ўқувчини шахсини юқори босқичга кўтариш асосий масалалардан бўлмоғи барчамизга маълум. Бундай дарс усуллариининг қўлланиши ўқитувчидан куч ва маҳорат талаб этади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи унинг самарасини аввалдан кўз олдига келтириши, лойиҳалаштириши, шунга кўра уни ташкил қилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Замонавий ўқитишдан кўзда тутилган мақсад ўқувчиларга фақат билим, кўникма, малака беришдан иборат бўлмасдан, уларни табиий шароитга яқинлаштиришдан иборатдир, Янги дарсда вужудга келадиган муаммоли вазиятларни ўзларида мавжуд бўлган билим, кўникма ва малакалар орқали ҳал қилишга, ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишдан иборатдир. Шундагина ўқувчи дарсда фаол иштирок этувчи субъектга айланиши, эркин фикрлай олиши ва ўз фикрини айтиши ва уни химоя қила олиши, ташаббускор мустақил бўла олиши мумкин. Бу хусусиятларнинг шаклланиши ўқувчининг руҳий ҳолатига ҳам таъсир этади ва замонавий таълим натижасида ўқувчиларда ўзига хос психологик характер шакллана боради: ҳар қандай ҳолатда ўз фикрини айтиш, бошқалар фикрини муҳокама қилиш, хулосалаш, қийслаш, инкор қилиш каби хусусиятлар таркиб топа боради. Интерфаол усулларда ўқувчи субъекти етакчи саналади. Умуман олганда, интерактив усулда дарс ташкил қилишда ўқувчи дарсда фаол иштирок этади ва билим олувчи, ўз билимини намойиш этувчи ва ҳатто билим берувчи бўлиши мумкин.

Ҳар бир дарс учун талаб қилиниши лозим бўлган нарсa шуки, доимо бир хил шакл ва методларда дарс ўта бериш ўқувчиларнинг дарсга қизиқишини сусайтиради, уларни руҳий толиқтиради,

шунинг натижасида шу ўқитувчининг дарсларида зерикиш пайдо бўлади. Интерактив методлар эса дарсни ташкил этиш ва ўтишда анъанавий усуллардан фарқланувчи ҳолатни билдиради ва у ўқувчиларни ижодийлик сари етаклайди.

Ўқувчи - талабаларни ижод қилишга ўргатиш, излашга йўналтириш, тасаввур, фантазияни ҳосил қилишда матн билан ишлаш муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, ўқитувчи дарсга кириб, ўқувчиларни мунозарага чорлайди.

Таниқли шоир Икром Отамуроднинг “Ўрин” деб номланган достонидан парчани ёздириб, сўнгра ўқиб эшиттиради. У қуйидагича бошланади:

... Нимадир..., ... Қачондир..., ... Кимдир... –

Достон қуйидаги сатрлар билан тугайди:

... Кимдир..., ... Қачондир..., ... Нимадир...

Ўқитувчи ўқувчиларга қуйидагича савол билан мурожаат қилади. *Сатрларнинг бошидаги ва охиридаги учнукталар, сўроқ ва гумон олмошлари нималарни ифода этмоқда? ҳ.з.*

*Эътибор беринг? Ниҳоятда қисқа сўзлар ва ишоралар ортида қандай маънолар, дардлар, туйғулар яширинган. Шоир ушбу уч сўз орқали дунёни изтиробга солаётган муаммоларни айтиб ўтмоқчи бўлганлигини тушунтиради ҳамда ўқувчиларга қуйидагича мурожаат қилинади. Ушбу бошланиши учта, охири яна уч сўздан иборат бўлган сўзларда сиз нималарни англадингиз, нима ҳақида ўйладингиз? Ўз-ўзингизга муаммоли савол қўйинг ва уни ечиш йўллари ҳам ўрганинг. Ушбу сўзлар орқали кичик **матн** тузинг.*

Ўқувчи фикрини ўргангандан кейин ўқитувчи қуйидагиларни уқтиради: сатрларнинг бошидаги ва охиридаги учнукталар, сўроқ ва гумон олмошлари ўқувчи олдида савол қўяди. Бу гапнинг учини сал чиқариб қўйиб, жим бўлиб, сукут сақлаб қолган одамнинг ҳолатини эсга солади. Ниҳоятда қисқа сўзлар ва ишоралар ортида кўп маънолар, дардлар, туйғулар яширинган. Ўқитувчи ушбу муаммоли топшириқни қуйидагича таҳлил қилиб беради.

Биз биламизки, учнукталар-чексизлик, олмошлар- олам ва одамнинг яралишини англатади. “Нима?” сўроғи нарсаларга, “Ким?” сўроғи эса одамларга нисбатан ишлатилишини ҳисобга олсак, топишмоқнинг ечимига калит топилади. Ўз-ўзимизга савол берайлик:

-Нима?

- Дунё.

- Нима?

- Ҳаёт.

- Ким?

- Одам.

- Қачон?

- Худо билади...

Савол-жавоб шу тарзда узлуксиз давом этиши мумкин. Чексиз ва бепоеён оламни тўлиқ билиш мумкин эмас. “Ким? Нима? Қачон?”¹ саволларига одамзод яратилганидан буён жавоб излаган. Бундан кейин ҳам жавоб излайверади. Ушбу жумлалар”Одамлар туғиладилар, яшайдилар, вафот этадилар” деган машҳур ҳикматга ўхшашлигини ўқитувчи хулоса сифатида баён қилиши мумкин. Юқоридаги топшириқ маҳсулдор даражада бўлиб, ўқувчи ўзининг фантазияси асосида жавоб беради. Бундай маҳсулдор ўқитиш дидактик аҳамиятга эгадир, чунки мазкур топшириқни бажариш жараёнида ўқувчилар мантикий фикр қиладилар, топшириқларни таҳлил қилиш асосида хулоса чиқарадилар, тасаввур даражалари кенгаяди.

Тафаккур жараёнининг шундан кейинги босқичи-жавобни излашдан, масалани ҳал этишга олиб келадиган йўлларни, воситаларни, қоидаларни, усулларни қидириш ва татбиқ қилишдан иборат бўлади. Қўйилган саволларга бериладиган жавобларни баъзан идрок қилинаётган теварак-атрофдаги вазифалардан қидиришга тўғри келади. Бундай ҳолларда тафаккур жараёнларидаги одамнинг кузатувчилик қобилияти катта аҳамиятга эга бўлади.²

Маълумки, она тили дарсларининг самарадорлигини оширишда интерфаол усулларнинг аҳамияти катта бўлиб, унда ўқувчиларнинг билим олиши мажбурий эмас, балки қизиқишлар

¹ Мусурмон Р. Ўринли сўз“//Шарқ юлдузи” журнали. 2013 .№ 3.27-28-б.

² Ivanov P. I., Zufarova M.E. Umumiy psixologiya. –Тошкент: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti , 2008, 207-б.

асосида рўй беради. Шунинг эътиборига олиб, маълум мавзулар ўтилгач, кичик ёки катта матнлар туздириш ва уларни ўша мавзу доирасида шарҳлаш ўқувчи шахсини ривожлантиришда муҳим ҳисобланади.

БАДИИЙ МАТН ТАҲЛИЛИДА АКТ ДАН ҲОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

М.Собирова, НамДУ доценти, п.ф.н.

Маълумки, адабиёт дарсларига ахборот коммуникация технологияларини олиб кириш ва уни таълим мазмунига сингдириш, дарсда слайдлардан ўринли ҳоёдаланиш, умуман олганда, ноанъанавий дарсларнинг аҳамияти ДТС талабларини бажаришга замин яратади. Замонавий педагогик технологиялар ҳозирги кунда таълим масканлари учун ўқув жараёнининг зарурий ва асосий компонентига айланиб бормокда.

Бобур ижодини ўрганишда АКТни қўллаш ўқув фаолиятини ташкил қилишда муҳим аҳамият касб этади. Чунки Бобур ижоди, лирикаси таълимнинг турли босқичларида кенг доирада ўрганилади. Мактаб ўқувчиларида шоирнинг ҳаётини фаолияти, лирик мероси борасида таянч маълумот ва тушунчалар шакллантирилса, академик лицейларда бу маълумотлар мустаҳкамланади ва кенгайтирилади. Хусусан, академик лицейларнинг 2-босқичида Бобур ҳаёти ва ижодий мероси атрофлича ўрганилади. Бобур ижодининг беқиёс қирраларини намоён қилувчи лирик мероси, шоирлик маҳорати ҳам анча кенг қўламда таҳлилга тортилади. Бу босқичда Бобурнинг поэтик маҳорати, шоирона табиати ва кайфияти, илҳом манбаи, ижодий услуби бир қадар мукамал ўрганилади. Академик лицейларда Бобур ғазаллари бадииятини ўрганишга бағишланган дарсни уч қисмга бўлиб, яъни кириш машғулоти, бадиий матн таҳлили ва яқунловчи машғулотга бўлиб ўтиш мумкин. Чунки кириш машғулотларини тўғри ташкил қилиш бадиий матн таҳлили жараёнига замин тайёрлайди. Дарс мавзусига эътиборини тўлиқ тортишга ёрдам беради, диққатини жамлайди; бугунги мавзу ўзгача руҳда, қизғин кайфиятда олиб борилишини кўрсатади. Айниқса, кириш машғулотида Бобурнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида бизнинг давримизда яратилган тарихий, адабий, санъат асарларидан

фойдаланиш машғулоти самарадорлигини оширади. Бунда алоҳида олинган шеър, ҳикоя, расмлардан бошлаб, аудио ва видео имкониятларини қўллаш мумкин. Бобур ғазаллари билан айтиладиган кўшиқларнинг магнитофон тасмаси ёки компьютер вариантыдан (“Сочининг савдоси тушди бошимга бошдин яна”, “Қаро зулфинг фироқида паришон рўзгорим бор”, “Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ”) фойдаланиш ўқувчиларнинг шоир асарларини эмоционал қабул қилишлари учун ҳам муҳим восита вазифасини бажариши табиийдир. Шунингдек, Бобур ғазалларининг радио ва телевидениеда сўз усталари томонидан жонли ва ифодали ўқилган матнларининг ҳам магнитофон тасмаси ёки компьютер вариантыга мурожаат қилиш педагогнинг дарсдан кўзлаган мақсадлари янада мукаммал амалга ошишига замин яратади. Натижада, ўқувчиларнинг ифодали ўқиш малакаси такомиллашади, нутқий фаолияти ривожланади.

Бобур ижодини ўрганишда, хусусан, “Бобурнома” матни устида ишлашда уларнинг қизиқиш ва қобилиятларини фаоллаштириш, янги материални ўрганишга бўлган эҳтиёжларини қондиришда мақсадга эришишни таъминловчи таълим усуллари хилма-хилдир. “Бобурнома” ўзбек адабиётида наср тараққиётининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган. Унинг қаҳрамони Бобур юрт кезган, эл кўрган, инсон шахсини улуғлаган шоҳ, шоир, олимдир. Бир сўз билан айтганда, Заҳириддин Муҳаммад Бобур комил инсондир.

АКТдан фойдаланиш педагогик технологияси лойиҳалаштириш, амалга ошириш, назорат қилиш ва таҳлил қилиш каби иш ҳаракатлари кетма-кетлигидан иборат жараён дир. Энг аввало, “Бобурнома” асари матни устида ишлаш жараёнида слайдлар намоёйишини тайёрлаш ҳам эътиборга олинади.

Бунинг учун асардан берилган парча асосида расмлар топилади, чизмаларнинг қўлёзма шакли тайёрланади, слайдда акс этиши мумкин бўлган сўзларни, фикрларнинг қўлёзма шаклини тайёрланади. Тайёр бўлган барча материаллар компьютерда Повер Поинтда ёзиб чиқилади.

“Бобурнома” асари юзасидан ташкил этиладиган дарс машғулооти талаб даражасида йўлга қўйилса, даврга боғланса, илғор технологиялардан ўринли фойдаланилса, самара кутилгандек бўлади. “Бобурнома” асарида жой тасвирини ўрганишда машғулоти қуйидагича олиб бориш яхши натижа беради.

Аввало, ўқувчилар ўзи туғилиб ўсган қишлоғи, ўлкаси ҳақида, тарихий ўтмиши, машҳур кишилар ҳақида маълумотга эга бўлишлари зарур. Бу билан улар ўз аجدодлари қадриятларини эъзозлашга, ибрат олишга ўрганадилар, билимларини бойитадилар. Туғилиб ўсган шаҳарларига ёки қишлоқларига бўлган меҳр-муҳаббатлари ортади. Туғилиб ўсган ер - ҳамма учун муқаддас, табаррук жой. Унинг тупроғи, ери, суви - барча бойлиги энг азиз, энг муборақ ҳисобланади. Бундан ташқари қишлоқ ва шаҳарлар тарихини ўрганиш, тарих, география, этнография, адабиёт, тилшунослик каби бир қатор фанлар билан боғлиқ ҳолда ўрганилишининг аҳамияти катта. “Бобурнома” ана шу мақсадни амалга оширишда энг муҳим манба ҳисобланади. Шунинг учун асарни ўрганиш жараёнида ўқитувчи ўқувчилар билан биргаликда ўз юртларини чуқурроқ ўрганишга, ўқувчиларни кўпроқ изланишга йўналтириши лозим. Масалан, Наманган вилояти ва унинг гуллар шаҳри деб номланувчи Наманган ажойиб тарихга эга. Унинг “пок ниятли Наманган халқи” (И.А.Каримов), меҳнаткаш одамлари, зиёли фарзандлари ҳақида рисоалар битилган. Бебаҳо халқ бойлиги ҳисобланган бу каби қимматли маълумотларни қанчалик кўп ўқиб ўргансалар, ўқувчилар ўзлари яшаётган юртнинг тарихий ўтмиши, бугуни, адабиёти, санъати, маданияти ҳақида шунчалик кенг билим ва тасаввурга эга бўладилар. Шуларни ҳисобга олиб, “Бобурнома” асари матни устида ишлаш” мавзуси ўтилганда мустақил машғулотлар жараёнида шаҳримиз ва вилоятимиз тарихини ўргатиш борасида бир қатор амалий ишларни уюштириш мумкин.

Бобур ижодини ўрганишда ўқувчиларни янги материал билан таништиришда, олдин ўзлаштирилган билимларни мустаҳкамлашда, уларнинг сўз бойлигини ошириш ва тафаккурини ривожлантиришда электрон дарсликдаги Бобур шеърларининг ифодали ўқилган вариантини тинглаш, сўзларнинг изоҳини луғат маълумотномадан излаб, тушуниш, уларни нутқда ўринли қўллаш кўникмалари шакллантирилади.

Демак, адабиёт дарслари ахборот технологиялари асосида ташкил этилар экан, XXI аср ўқувчисининг бадиий матн таҳлили жараёнида мавзуларни тезда илғаб олишига, тушунчаларини шакллантиришга ва хотирада узоқ сақлашига замин яратади. АКТдан ўринли ва тўғри фойдаланиш ўқувчиларнинг фаоллигини

оширади. Уларда мустақил, ижодий фикрлаш кўникмаларини ривожлантиришга хизмат қилади.

“ҲИБАТ УЛ-ҲАҚОЙИҚ” АСАРИНИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИНИ ЎРГАНИШ

Б. Абдурахмонова, ҚДПИ доценти, п.ф.н.

Адабиёт дастури талабига кўра ўқувчилар бадий асар тили ҳақидаги илк маълумотга умумтаълим мактабларининг 6-синфида эга бўладилар. Абдулла Қаҳҳорнинг “Бемор” ҳикояси ўрганилгач, дастур талабига кўра бадий асар тили тўғрисида тушунча бериш кўзда тутилган. Ижтимоий-гуманитар йўналишдаги академик лицейларда “Адабиёт қоидалари” фани алоҳида ўтилади. Фанни ўтиш учун 72 соат вақт ажратилган. Бунда бадий асар тилини ўрганиш ҳам кўзда тутилган.

Академик лицейларнинг она тили ва адабиёти фани ўқитувчилари дастурда кўзда тутилган мавзуларни ўрганишда болалардаги ана шу билимга таянган ҳолда машғулоти ташкиллайди. Академик лицейларнинг 1-босқичида Аҳмад Югнакий ҳаёти ва ижодини ўрганишга 2 соат вақт ажратилган.

Ўқитувчи адиб асарини ўргатиш жараёнида дostonнинг тилини ўргатишга алоҳида аҳамият беради.

Дарс аввалида адиб таржимаи ҳоли тўғрисида кириш суҳбат ўтказилади. Сўнгра дostonдаги тўртликлар таҳлилига ўтилади. Таҳлил жараёнида Аҳмад Югнакий шеърлари тилининг ўзига хослиги таъкидланади. Шоирнинг шеърларидаги сўзларнинг ҳозирги ўзбек тилига муносабати тўғрисида гапириб, орадан 10 асрдан ортиқроқ вақт ўтганлиги, ундаги сўзларнинг айримлари бугунги кун ўқувчиси учун тушунарсиз бўлиб қолгани, баъзилари эса истемолдан чиққани ёки фонетик ўзгаришлар орқали бизга қадар етиб келгани тўғрисида маълумот берилади. Бироқ шунга қарамай шоир шеърлари мавзу ва ғоя жиҳатдан пухталиги билан бугунги кунда ҳам ўз мавқеини йўқотмаганлиги ўқитувчи томонидан айтилади.

Академик лицейларнинг адабиёт дарслигида адибнинг “Ҳибат ул ҳақойиқ” асаридан парчалар ўқиш учун берилган. Айниқса, иккинчи бўлимда, яъни “Тилни тийиш ва одоб-ахлоқ

ҳақида” бўлимида келтириб ўтилган тўртликлари катта ахлоқий-таълимий аҳамиятга эга бўлиб, унда ёшлар маънавиятини юксалишига хизмат қилувчи ўғитлар келтирилган.

Дарсда ўқитувчи дарсликда келтирилган тўртликларни ўзи ифодали ўқиб бергани ёки синфдаги иқтидорли ўқувчилардан бирига ўқитгани маъқул. Дарсни мустаҳкамлаш қисмида ўқилган шеърнинг таҳлили мукамал бўлиши, уни ўрганиш учун тўртликлардаги сўзларни уч қисмга ажратиш мақсадга мувофиқдир. Ўқувчиларнинг адабиёт дафтарида қуйидаги жадвал чиздирилиб, уни тўлдириш вазифаси топширилади. Хуллас, матн устида ишланади. Ўқитувчи тўртлик мисраларидаги сўзларни жадвалга жойлаштиришларини топшириқ қилиб беради. Ўқувчилар топшириқни тахминан қуйидагича бажаришлари мумкин:

<i>Истеъмолдан чиққан сўзлар</i>	<i>Бироз ўзгариш билан қўлланадиган сўзлар</i>	<i>Ҳозир ҳам ҳеч ўзгаришсиз ишлатиладиган сўзлар</i>
<i>Кудазмак, сиюр, сонир, хирадлиқ.</i>	<i>негу, бекта, ёғий, билик, ўчуктирма</i>	<i>Тил, тиш, бўши, битмас.</i>

Матн мазмунини тўла ва аниқ тасаввур этишлари учун дарсликда¹ берилган “Иккинчи бўлим: тилни тийиш ва адаб-ахлоқ ҳақида” деб номланган қуйидаги парчалар матнини ўқувчиларга мустақил бажаришлари учун берилади.

Бунда қуйидаги жадвалнинг ҳар бир хонасига тўртликлардаги уларнинг мазмунига мос келадиган муқобилини аниқлаш ва уларни жойлаштириш топшириғи берилади. Хирадлиқму бўлур тили бўш киши, Ўқуш янгшағон тил ай олмас ёғи, Қали чиқса бекта тишингни сиюр

<i>Тилинг бекта тутгил тишинг синмасун</i>	<i>Сонин сўзлаган эр сўзи сўз соғи</i>	<i>Телим бошни еди бу тил сўз буши</i>
--	--	--

¹ Тўхлиев Б., Абдурахмонова Б. Адабиёт. академик лицейларнинг биринчи босқичи учун дарслик-мажмуа. – Тошкент: 2009, 92-бет.

Бу усул ўқувчиларни матнга яқинлаштиради, тўртлик мазмунини чуқур англашларига ёрдам беради, матндаги сўзларни гуруҳлаш, мисраларнинг муқобилини топишга ўргатиш эса Аҳмад Югнакий асарларининг тилини ўрганишларига хизмат қилади. Дарсни бундай шаклда ташкил этиш ўқувчиларда мавзунини узоқ вақтга қадар ёдда сақлашларига имкон яратади.

МАТН ЯРАТИШДА ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

М. Собирова, НамДУ доценти, п.ф.н.

Адабий таълимда ахборот коммуникацион технологиядан фойдаланиш ўқувчи сўз бойлигини оширишга, мустақил фикрлашга ва ўрганилган билимларни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Асосийси, таълимнинг сифати ва самарадорлигига эришилади.

Маълумки, таълим мазмунининг асосини дарс ташкил этади. Дарс орқали илмий янгиликлар берилади, шунингдек, ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий фазилатлари шакллантирилади. Дарс ўтишнинг замонавий усулларида фойдаланиш орқали ўқитувчи ўз олдига мавзунини кенг ёритиш ва тушунтириш мақсади билангина чегараланмайди. У машғулоти давомида ўқувчида эстетик ва маънавий тарбияни мустаҳкамлайди. Дарс жараёнида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш ўқувчиларнинг нафақат мавзуларини яхши ўзлаштиришларига, шу билан бирга, уларнинг ўзларини ўраб турган оламнинг ахборот оқимида тўғри йўналишга тушиб олишларига, ахборот билан ишлашнинг амалий усуллариини эгаллашга, замонавий техника воситалари ёрдамида ахборот алмашишга имконият берувчи кўникмаларни ривожлантиришга ёрдам беради.

Адабиёт санъат сифатида инсон қалби ва руҳидаги нозик товланиш оҳангларини илғашга хизмат қилиб, уларни сўз воситасида акс эттиради. Унинг илк намуналари бўлган халқ оғзаки ижодида қадимги аждодларнинг турли-туман машғулотлари, урф-одатлари, яшаш тарзи, эътиқод ва қизиқишларининг бадиий ифодасини кўриш мумкин. Халқимиз қадимдан фарзандларининг соғлом, ақлли, доно, меҳнатсевар бўлиб вояга етишини орзу қилган. Бу эса

қадимги кўшиқ, мақол, афсона, дoston, қасида ва ҳатто марсияларда ҳам ўз ифодасини топган. Қадимдан улар тарбиянинг асосий воситаларидан бири бўлиб келган. «Адабиёт» дарслигидан ўрин олган халқ оғзаки ижодининг ана шундай намуналаридан бири – мақолларни **модул технологияси** асосида миллий қадриятларга боғлаб ўргатиш мумкин. Бунда, аввало, ўқувчиларга мақоллар ҳақида назарий маълумот берилади. Мақолларда илгари сурилган ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, ростгўйлик, камтарлик, садоқат туйғуларини ўқувчилар онгига сингдириш мақсад қилинади. Мақолларнинг маъносини изоҳлаш, луғат устида ишлаш, мақолларни мазмунига кўра гуруҳлаш кўникмаларини таркиб топтиришга эътибор қаратилади. Мақолларда акс этган миллий қадрият, урф-одат ва анъаналарга нисбатан ҳурмат руҳини сингдириш ва тарбиялашни дарснинг мақсади сифатида белгилаб олинади. Дарсликдан ўрин олган савол ва топшириқларни уч гуруҳга бўлиш мумкин:

- биринчи гуруҳдаги савол ва топшириқлар билимларни мустаҳкамлаш вазифасини бажаради;
- иккинчи гуруҳдаги савол ва топшириқлар мантиқий фикрлаш усулларини эгаллашга имконият яратади;
- учинчи гуруҳдаги савол ва топшириқлар ўзлаштирилган билимларни амалда қўллашни таъминлайди.

Савол ва топшириқларнинг ана шундай хусусиятга эга бўлиши ўқувчиларда мақолларни мустақил таҳлил қилиш кўникмасини ҳосил қилишда муҳим аҳамиятга эга. Савол ва топшириқлар ўқувчиларни фикрлашга, ижодий мушоҳада юритишга мажбур этадиган, бадиий хусусиятлари ифодаланган ғояни, ҳаёт ҳодисаларини тушунишга, уни таҳлил қила олишга ёрдам берадиган восита ҳамдир.

Дарс ўқувчиларни 3 та гуруҳга ажратиш билан бошланади. Ҳар бир гуруҳга савол-топшириқлар, уларнинг бажарилиши юзасидан кўрсатмалар, бунинг учун ажратилган вақт ҳамда белгиланган балл ҳақидаги жадвалли-карточкалар тарқатилади. Ўқувчилар жавоби асосида гуруҳлар рағбатлантирилади.

“Мақолни давом эттириш” технологияси қўлланганда олдин мақолнинг бир қисми компютер экранига ёки тарқатма варақча ёзиб қўйилади. Ҳар бир гуруҳ учун алоҳида ёзилган варақча бўлади. Қайси гуруҳ вакили ўзига тегишли мақолнинг давомини топса, қўл кўтариб айтади. Тўғри топган гуруҳ кейинги

мақолга ўтади ва қайси гуруҳ биринчи бўлиб тугатса, шу гуруҳ ғолиб чиқади. Топилмаган мақолни рақиб гуруҳ вакиллари топса, қўшимча балл олиши мумкин.

“Мақолларнинг синонимини ёки антонимини айтиш” деб номланган технология ҳам самаралидир. Унда ўқувчиларнинг ёши, билим даражасига қараб бир қанча мақоллар ҳар бир гуруҳга берилади ва шу мақолларнинг синоними ёки антонимини айтиш сўралади.

“Халқ мақоллари” мавзуси бўйича қўллаш мумкин бўлган **“Бумеранг”** технологияси ҳам ўз самарасини беради. **“Бумеранг”** технологиясини (янги мавзу босқичида) қўллашдан мақсад шуки, ўқувчилар бевосита мақол матнидаги ғояларни сўзларда кенгрок баён этишга, бир-бирларининг фикрига танқидий муносабатда бўлишга, аниқ, маъноли сўзларни ёзиш учун ижодий ёндошишга, ўзларининг билимини компьютер орқали баҳолашга эришилади, шунингдек, мавзунинг моҳиятини тўлароқ англаши учун замин яратилади.

“Халқ мақоллари” мавзусини ўтишда **“Блог”** технологиясидан фойдаланиш ўқувчининг билим самарадорлигини оширишга сабаб бўлади. Бунда **“Блог”** орқали дарсни қуйидагича ташкил этиши мумкин. Ўқувчиларга ўз блогини қандай яратиши, қандай фойдаланиши тушунтирилади. Мақол мавзусини танлаш ўқувчилар ихтиёрига қараб тақсимланади. Масалан, ватан ҳақидаги мақоллар, меҳнат ҳақидаги мақоллар, дўстлик ҳақидаги мақоллар ва бошқалар. Ўқувчилар мавзу танлаб, шу мавзу асосида ўз блогини яратади. Бунда ўқувчилар бир-бириникини ўқиши ҳамда дарсдан ташқари ҳам интернетдан фойдаланиб, ўз блогини бойитиб бориши мумкин. Бундан кўзланган мақсад шуки, ўқувчиларнинг ўзларини дарс мавзусини ёритишга бевосита жалб қилинади ва блог матни учун ҳаётий мисолларни, мазмунли маълумотларни қидириб топиш топшириғи берилади.

“Халқ мақоллари” мавзусини ўтишда **“Видеомақол”** технологияси ҳам самарали бўлиб, ўқувчиларнинг дарсга қизиқишларини оширади. Бу усул орқали ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқ қобилятини, ижодий тафаккур қобилятини ривожлантириш, ўзининг ижодий нутқ маҳсулини нутқ шароитига мос равишда тўғри ва раво баён қилиш кўникмаларини шакллантиришга эришилади. Масалан, интернет тармоғидан фойдаланиб, мавзуларга мос расмлар танланади ва компьютер

дастурига жойланади. Расмлар видеопроектор ёрдамида ўқувчиларга махсус экран орқали намоиш этилади. “Видеомақол” шартига кўра расм асосида оғзаки ёки ёзма матн тузиш топширилади. Масалан, расмда бирор нарса ёки жараён тасвири бўлиши мумкин. Ўқувчилар шу нарса ёки жараёнга оид мақол топадилар. Ўқувчилар одоб ҳақида, саломатлик тўғрисида, тиришқоқлик хусусида мақоллар ва бошқа мавзуларда ўз блог тақдимотларини яратишга киришадилар. Ўқитувчи белгилаган муддатда бунинг натижасини ўқувчиларнинг ўзлари билан биргаликда умумлаштиради, хато ёзилган мақолларни тўғрилаш давомида тўғри вариантни кўрсатади. Мақол мазмунини ё ёзма, ё оғзаки тарзда шарҳлаб беришларини сўрайди. Бу жараён видеога олиниб, уларнинг ўзларига қайта кўрсатилади.

Демак, дарс жараёнида юқорида шарҳланган технологиялардан фойдаланиш ўқитувчига қисқа вақт ичида ўқувчилар томонидан ўрганилаётган материалнинг ўзлаштириш даражаси ҳақида аниқ маълумот олиш ва ўз вақтида тегишли тузатишлар киритиш имкониятини беради. Ўқитувчи фақат таълим берувчи эмас, таълим жараёнини бошқарувчи, ўқувчига йўналиш ва кўникма берувчига айланади. Техника асрида яшаётган ўқувчилар учун компьютерлар орқали берилган маълумотлар ўқувчиларнинг дарсга бўлган қизиқишларини янада оширади, хотираларидаги маълумотларни мустаҳкамлайди. Ўқувчилар орасида иноқликни тарбиялайди, дарсга қизиқишини орттиради, фикрлаш қобилиятини ўстиради. Бу эса ҳозирги замон дарсларига қўйилган талабларга мувофиқ амалга ошириш демакдир.

МАНТИҚИЙ ФИКРЛАШГА ЎРГАТИШ ОРҚАЛИ ЎҚУВЧИ НУТҚИНИ ЎСТИРИШ

Р.Лутфетдинова, НамДУ ўқитувчиси

Бугунги кунда таълим тизимида олиб борилаётган ислохотлар ўқувчининг муайян даражадаги интеллектуал салоҳиятини тўлиқ юзага чиқариш учун қулай шарт-шароит яратишни талаб қилади. Шу маънода биз 4-синф “Ўқиш китоби”даги “Илм афзал” эртагини ўрганишга йўналтирилган дарс ишланмасини тавсия қиламиз.

Ишланмада асосий эътибор ўқувчиларни мантикий фикрлашга ўргатиш орқали нутқини такомиллаштиришга қаратилди.

Дарсинг мақсади: илмли, маърифатли кишилар доимо иззат ва ҳурматда эканлиги, уларнинг тадбиркор, меҳнатсевар, фахм-фаросатли бўлишини тушунтириш, эртак матни ўқилиб, унинг мазмунини қайта ҳикоялаш ва эртакдаги воқеа-ҳодисаларга ўз муносабатларини билдиришга ўргатиш.

Дарсинг услуби: суҳбат, савол-жавоб, оғзаки баён қилиш, муаммоли таълим методи.

Дарсинг жиҳози: буюк алломаларнинг расмлари, мактаб ёки синф аълочи ўқувчилари фаолиятини ёритувчи фотосуратлар, эртакка мослаб ишланган расмлар.

Дарсинг бориши: ўқитувчи ўтган дарсдаги билимларни мустаҳкамлаш учун ўрганилган “Давлат” эртаги асосида қуйидаги саволлар билан ўқувчиларга мурожаат қилади.

Хулосалаш жараёнида оила ва давлат тушунчаларининг бири-бирига узвий боқлиқлиги тушунчаси, шу билан боғлиқ ўринлар матндан танлаб ўқитилади.

Янги мавзунинг баёни: ўқитувчи эртакни ўқишдан олдин кириш сўзини қуйидагича баён қилиши мумкин:

- Эртаклар халқ оғзаки ижоди намунаси бўлиб, улар асрлар оша сайқал топиб келади. Эртаклар учқур хаёллар ифодаси ҳисобланади. Уларни ўқиганда кўз кўриб, кулоқ эшитмаган мўъжизалар билан танишиш мумкин. Бугун сизлар билан ана шундай асарлардан бири - “Илм афзал” эртагини ўқиб, ўрганамиз, деб эртак мазмунини ифода этади:

Ўқитувчи эртакнинг биринчи хат бошисини ўқиб беради. Ифодали ўқийдиган 3-4-ўқувчига эртакнинг қолган қисми ўқитилади. Матн ўқитилаётган фурсатда ўқитувчи “бадбахт”, “падар”, “кайфу-сафо”, “надомат”, “афзал” каби нотаниш сўзларни хаттахтага ёзиб, мазмунини изоҳлаб тушунтиради.

Матн мазмунини қайта ҳикоялаш. Матн мазмунини тўлароқ англашда халқ мақолларидан фойдаланилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Масалан:

- Илм – бахт келтирур.
- Билаги зўр бирни йиқар,
- Билими зўр – мингни.

Мақолларнинг мазмуни таҳлил этилади ва эртак билан мантиқан боғлиқлиги тушунтирилади. Эртак матни ўқувчилар

томонидан овозсиз ўқилади. Ўқитувчи ролларга бўлиб ўқиш учун матн қисмларини ўқувчиларга белгилаб беради ва улар ўқийдилар. Шундан сўнг бир ўқувчи эртақ мазмунини қайта ҳикоя қилади ва асар воқеасининг маълум ўрнига келганда уни бошқа бир ўқувчи давом эттиради. Ўқувчилар шу тариқа эртақ мазмуни билан танишганларидан кейин қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларига муносабат билдиришларини сўраш мумкин.

Янги мавзунини мустақамлаш. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш иқтидорини ҳосил қилишда турлича интерфаол усуллардан фойдаланамиз. Бундан кўзланган мақсад қуйидагича:

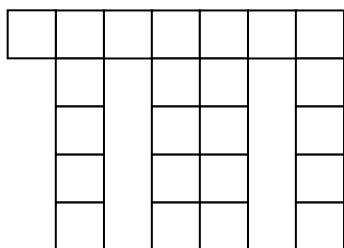
- а) ўқувчиларни ўзаро баҳслашишга ўргатиш;
- б) ихтиёрий фаолиятни юзага келтириш;
- в) мустақил фикрлаш фаоллигини ошириш.

Биринчи усул. Синфдаги ўқувчилар 3 гуруҳга ажратилади. Ўқитувчи (ҳакам) ҳар бир гуруҳга алоҳида мантиқий фикрлашга оид саволларни тарқатади.

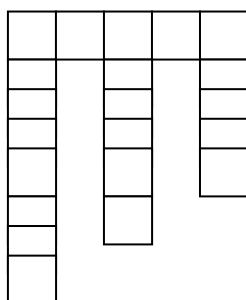
Ўқитувчи мустақил фикрларга асосланган жавобларни баҳолаб, уларни алоҳида таъкидлаб ўтиши лозим.

Иккинчи усул. Ўқувчиларда мантиқий тафаккурни ривожлантириш учун умумлаштириш, таққослаш каби усуллардан фойдаланиш мумкин.

Учинчи усул. Матндаги нотаниш сўзлар луғатини хаттахтага ёзиб қўйиш ва улар ёрдамида бошқотирмани ечиш. Ҳарфлар миқдорига кўра “надомат”, “афзал”, “оқила”, “мижжа” каби сўзларни катакларга тўғри жойлаштириш вазифаси берилади. Бунда катаклар кесишган жойдаги ҳарфлар бир хил бўлиши зарур эканлиги таъкидланади.

Матндаги “торож”, “тасанно”, “рўзғор”, “жиққа” сўзлари устида ишлашда ҳам юқоридаги усулдан фойдаланиш мумкин.

Бу сингари топқирлик машқлари ўқувчилар нутқинигина эмас, уларнинг зеҳнини ривожлантиришга ҳам хизмат қилади.

АМЕРИКА ҚЎШМА ШТАТЛАРИДА XX АСР БОШЛАРИДА ТИЛ ЎРГАТИШГА БЎЛГАН БЕВОСИТА (ТАБИЙ ВА ОЎЗАКИ) ЁНДАШУВЛАР ТАРИХИДАН

Н.А.Жамолиддинова, НамДУ ўқитувчиси

XX аср тил ўрганиш ва ўргатиш тарихида ўз йўналиши ва тараққиётига эга бўлган соҳалардан биридир. Айниқса, аср бошларида тилшунослик ва психология соҳасида эришилган илғор ютуқлар, ўз навбатида, чет тил ўқитиш назарияси ва амалиёти соҳасини ривожланиши ҳамда тараққиётига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Германияда грамматик-таржима методи Йохан Сейденштукер (Johann Seidenstucker), Карл Плотц (Karl Plotz), Ҳ.С.Олледорф (H.S. Ollendorf), Йохан Мейдингерлар (Johann Meidinger) томонидан ишлаб чиқилган.

Грамматик-таржима методи Қўшма Штатларда Приссиан методи (the Prussian method) номи билан амалиётга жорий этилган (A book by B.Sears, an American classic teacher, published in 1845 was titled The Ciceronian or the Prussian Method of Teaching the Elements of the Latin Language (Kelly 1969).

Ўша пайтда классик (лотин ва грек) тилларини ўрганишда қўлланилган грамматик-таржима методи немис ва француз тилларини ўрганишга ҳам жорий этилди. Бунинг натижасида ўқувчилар тили ўрганилаётган мамлакат адабиётини ўзида акс эттирган матнлардан танлаб олинган юзлаб грамматик қоида ва янги сўзларни ёд олишларига тўғри келган. Грамматик-таржима методи Европа ва хорижий тилларни ўргатиш 1840-1940 йилларда мослаштирилди ва амалиётда кенг қўлланди. Ушбу методнинг замонавий кўринишлари дунёда чет тиллар ўрганишда ҳам бугунги кунда қўлланиб келинмоқда. XIX асрнинг ўрталарига келиб, грамматик-таржима методига қарама-қарши Европа, Америка Қўшма Штатлари ва дунёнинг бошқа мамлакатларида янгича методлар вужудга кела бошлади.

XX асрнинг охирида чет тилларни таржима орқали ўргатишдан воз кечила бошланди. Бу даврда илғор методистлар тил ўргатишда тинглаб тушунишнинг ўрнини таҳлил қилиб бердилар, улар чет тил тинглаш орқали ёки тилда гапириш орқали ўрганилади, деган ғоя билан чиқдилар. Бу ҳолатни улар она тили ўрганишдаги жараён билан изоҳладилар, яъни ўқувчилар она тилини кўпроқ тинглаш ва гапириш орқали ўрганадилар деган ғояни илгари сурдилар. Улар бу ҳолатни ҳам иккинчи чет тил ўргатишга татбиқ қилиш лозим деган, ғоя билан чиқдилар. Мазкур метод айрим ҳолларда оғзаки, табиий метод номлари билан ҳам номланди. Бевосита метод орқали чет тил ўрганилганда аввал материал ўқилган, сўнгра оғзаки тарзда муҳокама қилинган. Сўзларнинг маъносини очишда қийинчилик юзага келганда, ўқитувчи оғзаки тарзда тушунтириш, имо-ишоралар ва расмлар орқали сўз маъносини очишга ҳаракат қилганлар. Ўқувчилардан сўзларнинг она тилидаги таржимаси сўралмаган, унинг ўрнига қай даражада тушунилганлиги савол-жавоблар орқали текшириб кўрилган.

Бироқ бевосита методда чет тил ўргатишда синфнинг илғор, тилга қобилияти бор ўқувчиларигина чет тилни ўргана олдилар. Паст ўзлаштирадиган ўқувчиларни чет тил ўрганишларида қийинчиликлар келиб чиқа бошлаган бўлса, мазкур методда чет тил ўргатишда ўқитувчилардан катта куч ва энергия талаб қилинган. Шунга қарамай, бевосита метод орқали чет тил ўргатишни ўша пайтда кўпчилик қўллаб-қувватлагани боис тўғри методнинг бир қанча ислоҳ этилган усуллари яратилди. Бундай усулларда чет тил ўргатишда грамматик кўргазмалар (Grammar Tables), турли ўзгармас структуралар (Substitution Tables), оғзаки дриллардан (Pattern Drill) фойдаланилди. Қийинчилик юзага келган ўринларда имо-ишора, хатти-ҳаракатлар билан бирга она тилида изоҳлар берилди. Бу вақтга келиб, айниқса, чет тилларда ўқиш фаолиятини ўргатишга катта эътибор берила бошлади. Ҳатто бу фаолият бўйича ўқиш методи деб аталган метод ҳам вужудга келди. 1929 йил А. Колеманнинг “Замонавий чет тилларни ўрганиш” (Modern Foreign Language Study) номли асарини Қўшма Штатларда нашр эттирилганда Америка талабалари фақатгина мактабларда икки йилгина чет тилни ўрганишарди, холос. Икки йил мобайнида тўртта нутқ фаолиятини ўргатиш жуда ҳам мушкул жараён эди. Бевосита метод Л. Савиер ва М. Берлицлар томонидан

ривожлантирилди ва АҚШдаги хусусий мактабларда амалиётга жорий этилди. Айниқса, М. Берлиц чет тиллар ўргатишда қўллаган методларини тўғри метод номи билан эмас, балки Берлиц методи (Berlitz Method) номи билан юритилди. Ушбу метод қуйидаги принципларга асосланган эди:

1. Дарсда кўрсатмалар фақат ўрганилаётган чет тилда берилиши.

2. Фақатгина кундалик янги сўзлар ва гаплар ўргатилиши.

3. Оғзаки нутқий малакалар савол-жавоб тарзида ўқитувчи ва талаба ўртасида амалга оширилиши.

4. Грамматик материал индуктив тарзда ўргатилиши.

5. Ўқитувчи барча мулоҳазаларини оғзаки тарзда намоиш этиши.

6. Фаол (актив) луғат бойлигини намоиш этиш, нарс ва предметларни расми ёки тасвирини кўрсатиш, уларни чет тилда тасвирлаш орқали ўргатиш.

7. Чет тилда гапириш ва тинглаб тушуниш биргаликда ўргатилиши.

8. Чет тил ўргатишда тўғри талаффуз ва грамматикага эътибор берилиши ва б.

Ўша пайтда М. Берлиц мактабларида чет тилларни ўргатишда қуйидагигача қоидаларга амал қилиш анъана тусига кирган:

Never translate: demonstrate

Never make a speech: ask questions

Never imitate mistakes: correct

Never speak with single words: use sentences

Never speak too much: make students speak much

Never use the book: use your lesson plan

Never jump around: follow your plan

Never go too fast: keep the pace of the student

Never speak too slowly: speak normally

Never speak too quickly: speak naturally

Never speak too loudly: speak naturally

Never be impatient: take it easy

Бироқ юқоридаги ҳолатларни оддий ўрта мактаблар учун қўллаб бўлмас эди.

1920 йилларга келиб тўғри методнинг Европада хусусий ва тижорат мактабларида қўлланиши нисбатан камайиб кетди. Германия ва Францияда тўғри методга грамматик-таржима

методининг баъзи бир элементлари сингдирилди. Бироқ Америка Қўшма Штатларида тўғри методни қўлланишидан воз кечилмади. Улар янги ислоҳ этилган шакллари Америка мактаб ва коллежларида кенг қўлланаверди. 1923 йил ҳукумат чет тиллар ўрганишда муайян методнинг мактаб ва коллежлар системасида қўлланиши кутилган натижага олиб келмайди деган хулосага келди. Мактаб ва коллежларда оғзаки нутқ малакаларини шакллантириш билан бирга ўрганилган грамматик ва лексик материаллар ёрдамида содда инглизча матнларни ўқиш ҳам чет тиллар ўрганишда муҳим аҳамиятга эга деган фикр илгари сурилди. Қўшма Штатлар ўқув дастурларига ушбу мақсадга мувофиқ чет тилда матнларни ўқиш ҳам киритилди (Coleman Report, 1929). чет тилини ўқитишга бу усулдаги ёндашув Иккинчи Жаҳон урушига қадар АҚШда давом этди.

Юқорида Европа ва АҚШда ўтказилган бу ислохотлар аудиолингвизм методининг вужудга келишига, Европада эса чет тил ўргатишга оғзаки ёндашув (Oral Approach) ва ситуацияли тил ўргатиш (Situational Language Teaching) тарзида давом этди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Celce-Murcia, M. (Ed.) Teaching English as a Second or Foreign language.—Massachusetts: Heinle Publishers, 1991. – 270 p.
2. Jack C. Richards and Rodgers S. Theodore. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press, 2001. – 98p.
3. Kelin S.B. Learning: principles and applications. – New York: McGraw-Hill Inc., 1991. – 594p.
4. Marianne Celce-Murcia (editor). Teaching English as a Second or Foreign Language. –Boston: Heinle and Heinle, 2001. – 84 p.
5. Wright T. Roles of Teachers and Learners. – Oxford University Press, 1987. –118p.

РУСИЙЗАБОН ГУРУҲЛАРДА МАТН ЯРАТИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

А.Фазлиева, НамДУ ўқитувчиси

Республикамизда таълимни такомиллаштириш борасида олиб борилаётган ишлар кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари асосида давлат тили мақомига эга бўлган давр талабларига жавоб берадиган даражага етказиш муҳим вазифадир. Мамлакатимизда

Ўзбек тили-давлат тилига бўлган эътибор кучайиб бормоқда . Жумладан, олий таълим муассасаларида ҳам русийзабон гуруҳлар мавжуд бўлиб, уларга “Ўзбек тили” фани ўтилади. ”Ўзбек тили” фанининг ўтишдан мақсад русийзабон гуруҳлардаги талабаларнинг оғзаки ва ёзма нутқда грамматик қоидаларни қўллай олишлари лозимлиги, ўз ихтисосликлари бўйича ўзбек тилида мақола, рисоалар тайёрлашда луғатлардан фойдалана олишлари, ўзбек нутқининг барча услубларида битилган матнларни ўрганишда ўз билим ва ихтисослиги соҳасида китоб, мақолаларга тақриз ёза билиш, у ёки бу муносабат билан ўз фикрини ўзбек тилида баён қилиш кўникмасига эга бўлиши лозимлиги ўргатилади. Рус гуруҳларида ўтиладиган ўзбек тили дарслари, асосан, амалий машғулот тарзида ўтказилади. Бунда таълимнинг олий босқичида ўзбек тилининг ўқитишнинг мазмуни янада такомиллашади. Бунда илмий-бадий адабиётларни ўқиб тушуниши, ихтисослик соҳасида матн яратиш ва ҳужжат тузиш, матнни шакл ва мазмун жиҳатдан янгилаш, бошқа нутқ услубига кўчира олиш талаблари қўйилади.

Жумладан, матн устида ишлаш амалий машғулот дарсларида қуйидаги мавзулар “Ўзбекистон ягона ватан”, “Конституция ҳаётимиз қомуси, “Ўзбек удумлари”, “Инсон ва табиат”, каби мавзулар берилади. Ушбу мавзулар бўйича талабалар таянч ибораларни қўллаган ҳолда матн яратишлари керак бўлади.

“Ўзбекистон ягона ватан” мавзусини оладиган бўлсак: “Ватан бу сенинг айтар сўзинг, кўрар кўзингдир. Бу сўз замирида олам-олам маъно ва мазмун бор. Ана шу сўз сенинг бир умр қалбингга ва вужудингга жойлашмоғи керак. Шундагина Ватан сени ўз қучоғига олади. Авваламбор, Ватан ҳақида фикр юртитар эканмиз, бу сўзни айтмоқ ва ҳис этмоқ учун чин юракдан Ватанни севмоқ ва ардоғламоғимиз керак. Одатда, бу сўзни “она” сўзини қўшиб айтамыз. Чунки Ватан ҳам она каби муқаддас ва ягонадир” каби матн тузиш талаба ёшларда миллий ғурур ҳамда давлат равнақи учун ҳисса қўшиш сингари тарбияни шакллантиришга ёрдам беради.

Шунингдек, “Конституция-ҳаётимиз қомуси” мавзусида матн яратадиган бўлсак: “Конституция тушунчаси замирида давлатнинг ижтимоий-сиёсий табиатини ифодаловчи қонун ётади. Конституция 1992 йил 8 декабрь Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XII сессиясида қабул қилинди. Конституция муқаддима, 6 бўлим, 26 боб, 128 моддадан иборат. 5-модда

Ўзбекистон Республикаси қонун билан тасдиқланган ўз давлат рамзлари – байроқ, герб ва мадҳиясига эга дейилган. Асосий Қомусимиз давлат, мустақиллигимизнинг меваси, маҳсули сифатида дунёга келди ва ҳурлигимиз, озод эркинлигимиз қалқони сифатида яшамокда”. Бундай матн яратиш билан талаба Конституция ҳар бир фуқаронинг ён чўнтагида, қалбида бўлиши шартлиги, чунки у инсонийлик қадр-қимматини асослаб берадиган муҳим ҳужжат эканлигини билиб олади.

“Ўзбек удумлари” мавзусидаги матн яратишда эса: “Ўзбек оиласининг асосий ўзига хос хусусиятлари меҳмондўстлик ва ёши катталарга анъанавий ҳурмат-эҳтиромли муомала қилишдир. Майиш ҳаётда меҳмондўстликнинг бир қисми бўлган чойхўрлик маросими катта аҳамиятга эга бўлади. Бунда чой дамлаш ва меҳмонларга қуйиб бериш фақат мезбоннинг мутлақ ҳуқуқи бўлади. Қишлоқ жойларида меҳмон келган пайтда аёллар одатда эркакларнинг суҳбатига халал бермаслик учун бир дастурхонга ўтирмайдилар.

Урф-одатларнинг кўпчилиги оилавий ҳаётга боғлиқ бўлиб, боланинг туғилишида бешик тўйи, хатна қилиш, никоҳ тўйи билан боғлиқ бўлади”. Бу мавзу доирасида талабалар қўшимча тарзда мустақил Ўзбекистонда маҳалла ўзбек халқи маданияти ва маънавиятининг анъаналарини сақловчи муҳит, қонун томонидан тан олинган фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ва ўзаро ёрдамнинг қадимий анъанаси-ҳашар ҳамда ижтимоий муносабатларнинг анъанавий шаклларига энг аввало маҳалла-қўшничилик жамоаси кириши ҳақида фикр юритадилар.

“Инсон ва табиат” мавзуси ёритиладиган бўлса: “Инсон табиатнинг маълум қисмини ташкил этар экан, табиатни севиш, уни сақлашга интилиш инсониятга қалқон бўлмоқликдир. Боиси борликдаги энг олий хилқат - инсон. Оламни ташкил этган бошқа яратиклар ҳам инсон учун хизмат қилади. Бугунги кунда табиат ҳар қачонгидан – да эътиборга муҳтож: азон қатлами емирилмоқда, атмосфера ифлосланмоқда, табиий ресурслар камайиб бормоқда”. Бу матндан талаба ўзининг мустақил фикрларини билдиради.

Табиатга бўлган муносабатимиз бизнинг маънавиятимизни белгилаб берувчи тушунчалардан бири, десак ҳам янглишмаган бўламиз. Бугунги кунда фан – техника янгиликлари бир қанча қулайлик яратиш билан бирга табиий муҳитнинг ифлосланишуви ва бузилишига сабабчи бўлмоқда. Бу эса глобал тўнтаришларини

келтириб чиқариши мумкинлиги тўғрисида тушунчаларга эга бўладилар. Бугунги кунда ҳар бир фуқародан ўзининг ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари ҳақида маълум сиёсий билимга эга бўлиши талаб этилмоқда. Бу ҳуқуқ ва бурчлар Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам белгилаб қўйилган. Шундай бурчлардан бири атроф, табиий муҳитни асрашдир :50-модда. «Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар»¹.

Юқоридаги матн мавзулари русийзабон гуруҳ талабаларини ижодий ёндашишга ундайди. Уларнинг эркин фикрлашлари ҳамда ижтимоий ва сиёсий мавзуларда ҳам матн туза олишларига ёрдам беради.

THE DEVELOPMENT LANGUAGE TEACHING APPROACHES AND METHODS

Z.Botirova, NamDU o'qituvchisi

Declaration of Education by the Government of the Republic of Uzbekistan the priority sphere of social and economic development, democratization, humanization of all spheres of public life, adoption of the National Program for Personal Training have given a new affects to the development of educational system and emergence of new types of educational institutions.

Social realities stipulated the necessity to emphasize as an independent trend consideration and solution of education management problems, development and introduction of well-grounded methods and means into educational management. At the same time, the importance of informational links and interrelations between education, upbringing and development as the components of the integral process of personality forming has greatly increased. It is the forming of a creatively thinking personality capable actively participates in social and political life, which is the main priority in the national Program for Personal Training. Many different actions, from the principle speaking to every class over the loud speaker to a small group of students engaged in oral reading, might be categorized as communication. Classroom

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 50 - модда

participants communicate many different kinds of information to one another. They talk about the content of the curriculum, the methods they use to learn, and sometimes about the group processes of the class.

Methods of foreign language teaching are closely related to other sciences such as pedagogic, psychology, linguistics. Psychological development offers some helpful analogies for understanding the growth of classroom group. Nowadays the psychological development is sequential and successive. Active implementation of the requirements will be in educational process of modern innovative pedagogical, information and communication technologies with use of the global Internet, multimedia systems and methods of distance training.

The topic of teaching a language has been very controversial through the ages in terms of what is the target of teaching a language, what skills are given priority and how a learner can acquire the language skill faster without being bound to his/her textbook. This paper attempts to highlight the vocabulary teaching part of a language by focusing more on the reading material.

Each teaching method is based on a particular vision of understanding the language or the learning process, often using specific techniques and materials used in a set sequence.

The main methodologies are listed below in the **chronological** order of their development:

- **Grammar Translation** - the classical method
- **Direct Method** - discovering the importance of speaking
- **Audio-lingualism** - the first modern methodology
- **Humanistic Approaches** - a range of holistic methods applied to language learning
- **Communicative Language Teaching** - the modern standard method

Above stated objectives can confirm the urgent essence of based teaching methods from just learning by heart the list of words accompanied with translation into learning a skill by integrating it into different another one.

The development and implementation of language teaching programs can be approached in several different ways, each of which has different implications for curriculum design. Three curriculum approaches are described and compared. Each differs with respect to when issues related to input, process, and outcomes, are addressed. Forward design starts with syllabus planning, moves to methodology,

and is followed by assessment of learning outcomes. The introduced modern approaches in teaching with activities updates the theoretical capacity of activity books and clarifies the reasons of teaching writing more through communicatively rather than other approaches.

The suggested modern approaches and analysing activities can be applied into different level classes ranging from undergraduate education up to postdoctoral degree, as well as in the Continuing professional development courses. The shared materials are recommended for public use and can be supportive enough in writing handbooks, syllabuses and project works. According to linguists have demonstrated that there is not one single best method for everyone in all contexts, and that no one teaching method is inherently superior to the others. Also, it is not always possible - or appropriate - to apply the same methodology to all learners, who have different objectives, environments and learning needs. An experienced professional language teacher always adopts the right approach, deciding on the most suitable techniques and applying the most appropriate methodology for that learner's specific objectives, learning style and context. Methods of teaching English have developed rapidly, especially in the previous 40 years. As a language learner, training manager, or teacher, it is important to understand the various methods and techniques so that you are able to navigate the market, make educated choices, and boost your enjoyment of learning a language.

In conclusion, any language teaching curriculum contains the elements of content, process, and output. Historically these have received a different emphasis at different times. Curriculum approaches differ in how they visualize the relationship between these elements, how they are prioritized and arrived at, and the role that syllabuses, materials, teachers and learners play in the process of curriculum development and enactment. The notion of forward, central and backward design provides a useful metaphor for understanding the different assumptions underlying each approach to curriculum design as well as for recognizing the different practices that result from them.

REFERENCES

1. Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида; хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари” -Т.:1998, 214-б.
2. Celce-Murcia, M. (1991). Language Teaching Approaches. In M. Celce-Murcia (Ed.), Teaching English as a Second or Foreign Language. (pp.3-10). Boston, Massachusetts: Heinle & Heinle.

3. Brown, D. H. (1987). Principles of Language Learning and Teaching. New Jersey: Printice Hall Regents.

NECESSITY OF THE GROUND RULES IN ORGANIZING GROUP WORKING

D. Pulatova, teacher of NamSU

With the spread and development of English around the world, English is used as a second language and for some people the 1st language. It enjoys a high prestige in the country. At present the role and status of English in Uzbekistan is higher than ever as evidenced by its position as a key subject of medium of instruction, curriculum. As the number of English learners is increasing different teaching methods have been implemented to test the effectiveness of the teaching process. Use of authentic materials in the form of films, radio, TV has been there for a long time. It is true that these technologies have proved successful in replacing the traditional teaching.

The introduced modern approaches in teaching with group work activities update the theoretical capacity of activity books and clarify the reasons of teaching writing more through communicatively rather than other approaches. Besides it, the paper presents the chance to identify the existing weak points in group work activities instruction and understand the nature of analysis learning stuck blocks. Consequently, the investigated problems bring into existence the possible solutions to the noticed issues.

While organizing groups you can come across different types of problems in class. The first of them is People problems:

- ✓ There is no attempt to get to know each other as people.
- ✓ One or two people try to dominate the others.
- ✓ Some group members try to monopolise the discussion.
- ✓ Some group members do not speak at all - they just sit in silence.
- ✓ Most of the group wants to talk - and not listen.
- ✓ Individual members' ideas are ridiculed or dismissed by other group members.
- ✓ Group members are reluctant to take the initiative to start a discussion.

- ✓ Individual members' ideas are ridiculed or dismissed by other group members.

- ✓ Some group members make racist or sexist remarks that are not challenged.

- ✓ Individual members prove to be unreliable: they do not do what they say they will do.

- ✓ Group members are unpunctual or fail to show up for meetings.

- ✓ Two or three group members quarrel and create a bad atmosphere.

Some group members are deliberately isolated or ignored.

The Second of them is Process problems:

- ✓ There are no 'ground rules' agreed, on, for example, when, where and how often the group will meet.

- ✓ There are no agreed agendas for meetings -there is a lack of clarity on the purpose of each meeting.

- ✓ Specific roles or tasks are not agreed and delegated to group members.

- ✓ No deadlines are agreed on.

- ✓ There is no chairperson agreed or allocated for each meeting.

- ✓ Meetings start late or run on over time.

- ✓ No record of the meeting is made, e.g. who has agreed to do what and by when.

Avoiding such kind of problems, groups should formulate their own ground rules on the expected conduct of meetings and members. Ground rules are simple written statements on agreed conduct. All group members should receive a copy of these.

Ground rules could be included:

- ✓ Punctuality

- ✓ Attendance

- ✓ Leadership of meetings (who does it)

- ✓ Recording discussion (who does it)

- ✓ Commitment

- ✓ Contribution to the group (everyone should contribute something to its success, but individuals need to commit in writing to this)

- ✓ Confidentiality

- ✓ Mobile phones, e.g. switch off at meetings

- ✓ The importance of listening to each other

- ✓ Respect (e.g. not allowing, for example, sexist or racist comments, and not accepting abusive or aggressive remarks etc.)
- ✓ Decision making procedures

According to the age, situation or behavior the group can create or add rules.

If we, teachers follow this thing students can reach good results as:

➤ Group work discussion can expose students to a wide range of opinions, heightening their sense of the ambiguities and complexity of the topic in hand. Many topics in our subject do not have an obvious 'right answer', and group work discussion can bring this fact home to students in a very vivid way.

➤ Group working can help students become aware of their own assumptions and unpick them. Students can find that they can reframe their ideas by taking into account the ideas of others in the session.

➤ Group works can help students develop the skill of thinking 'on their feet' as well as skills of argumentation, presentation and expression.

In conclusion I want to quote one of the students who successfully graduated and working as English teacher. He says, "Group work has helped improve my spoken English, and time-management, as we all need to work together and communicate with each other."

REFERENCES

1. Berne, K., and P. Sheats. "Functional Roles of Group Members". Journal of Social Issues 4 1994. pp. 41-49.
2. Schmuck, R.A. "Helping Teachers Improve Classroom Group Processes." Journal of Applied Behavioral Science 4 1998. Pp.435-441.
3. Shambaugh, Phillip Wells. "The Development of the Small Group work". Human Relations 31 1994. Pp. 283-295

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ЭРКИН ВОҲИДОВ ИЖОДИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ш. Хўжамбердиева, НамДУ ўқитувчиси

Маданий-маърифий мероси бой халқ тарихининг ардоғидаги халқдир. Бундай халқнинг келажаги ҳам порлоқ бўлади. Шукрки, ўзбек халқи ана шундай улкан тарихга эга бўлган. Тарихда минглаб осори атиқаларни сақлашнинг уддасидан чиқиб келаётган халқдир. Халқнинг бундай улкан маданий-маърифий мероси фарзандларни

бутун кишилиқ жамиятига, она Ватанга муҳаббат, садоқат руҳида тарбиялашда ниҳоятда муҳим, бебаҳо манбаа вазифасини ўтаб келди ва шундай бўлиб қолади ҳам¹.

Зеро, муҳтарам Президентимиз таъкидлаганларидек: «Ахир ёшлар халқ маънавиятининг ҳам маҳсули ҳам келажаги»².

«Бугунги кунда олдимизга қўйган буюк мақсадларимиз, эзгу ниятларимизга эришишимиз, жамиятимизнинг янгиланиши, ҳаётимизнинг тараққиёти ва истиқболи учун амалга оширилаётган ислохотларимиз, режаларимизнинг самараси, тақдири – буларнинг барчаси, авваламбор, замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали, онгли мутахассислар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз»³.

Ватанимиз ўз мустақиллигини қўлга киритган кунидан бошлаб таълим соҳасининг барча жабҳаларига катта эътибор берила бошланди. Айниқса, ўз она тилимизга бўлган эътибор уни янада чуқур ва мукаммал ўрганишимизга асос бўлди.

Ўз она тилини билмаган одам ўзининг шажарасини, ўзининг илдизини билмайдиган, келажаги йўқ одам.

Тил - миллатнинг бебаҳо бойлиги. Тил ўрганиш ҳар бир ўқувчининг вазифаларидан бири бўлмоғи лозим. Дунёда тиллар кўп. Бу тиллар ичида бизнинг она тилимизга бўлган эътибор каттадир.

Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти асосида тузилган махсус ўқув дастурининг асосий талабларидан бири ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, билиш фаоллигини оширишдир. Буларни амалга ошириш учун ўқувчиларни тил ҳодисалари ҳақида ўйлашга, фикрлашга, мунозара, муҳокама юритишга, хулоса чиқаришга ўргатилган самарали услуб ва усуллардан фойдаланиш талаб этилади. Бошланғич синф ўқувчиларига она тили дарслари орқали тил қонун-қоидалари хусусида назарий ва амалий материалларни таништирамиз.

Бу албатта, биринчи галда халқ таълимининг пойдевори бўлмиш бошланғич синфларга бевосита тааллуқлидир. Бола илм-фан асосларини, саводхонликни шу босқичда ўрганади.

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч - Тошкент: Маънавият, 2008, 24-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. - Тошкент: Ўзбекистон, 2011, 69-бет.

³ Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент: Шарқ НМК, 1997 й., 5-бет.

Она тили таълими болаларнинг тафаккур қилиш фаолиятларини кенгайтиришга, уларда эркин фикрлай олиш, ўзгалар фикрини англаш, ўз фикрларини равон баён қила олишга, жамият аъзолари билан эркин мулоқатда бўла олишга ва малакаларини ривожлантиришга хизмат қилади. Ўз она тили билмаган одам ўзининг шажарасини, ўзининг илдизини билмайдиган, келажаги йўқ одам.

Бу ўринда она тили таълимига ўқув фани эмас балки, бутун таълим тизимини уюштирувчи таълим жараёни феълида қаралади. Она тили таълим стандарти кўрсаткичлари болани фикрлай олишга, ифодаланган фикрни англашга ва ўз фикрини саводли, мантиқий изчиликка риоя қилган ҳолда баён қила олишга ўргатиш нуқтаи назаридан белгиланади. Ҳар бир авлод олдида инсоният яратган жамики бойликларни, билимларни ўрганиш, ўзлаштитриш ва ривожлантириш вазифаси туради. Ҳаёт тараққиёти ва жамият ривожини шусиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу вазифани амалга оширишнинг бирдан-бир йўли таълим тизимини тинмай такомиллаштириб бориш орқали ёш авлодни илм-фан асослари билан чуқур қуроullanтиришдир. Зеро, илм олиш йўлидаги изланиш инсониятнинг эътиқод ва дунёқарашини шакллантиради, маънавий-ахлоқий камолат сари етаклайди. Бошланғич синфда она тилини ўқитиш асосий ўринни эгаллайди.

Эркин Воҳидовнинг асарлари адабиётимиз тарихидаги нодир ҳодиса сифатида ўқувчиларимизнинг маънавиятини бойитишга, уларнинг адабий дидини ўстиришга хизмат қила оладиган нодир обидадир. Бу имкониятдан усталик билан, ўз ўрнида ва унумли фойдаланиш жамиятмизнинг ҳозирги пайтда таълим-тарбия тизими олдидаги масъулиятли вазифаларини бажаришга тегишли ҳиссасини қўшади.

Таълим босқичларида шоир ёки ёзувчининг ҳаёти ва ижодини ўргатиш муайян дидактик ва тарбиявий мақсадларни ўз ичига олади. Шоир ижоди намуналари воситасида ўқувчилар бадий асар билан танишадилар. Унинг таъсир қудрати ила гўзаллик ва нафосат оламига кириб борадилар. Бадий асарга хос образлиликни, образли ифода замиридаги маъноларни англашга ўрганадилар. Бадий сўз усталари тасвирлаган манзара инсоний кечинмалар мазмунини тушунишга, шоир туйғуларини ўз кўнглида ҳис қилишга ўрганадилар. Айни дамда, ҳар бир санъаткор яратган асарлар орқали уни таниш кўнгил оламига кириб шоир ўй-хаёлга

боришга эришадилар. Сўз санъаткорлари ўқувчи кўз ўнгида бетакрор, ўзигагина хос қиёфаси билан гавдаланади. Шоир қиёфаси, кўнгил олами, қувончу изтироблари яратган асарлари руҳидан ҳис қилиб англаниши туфайли Э.Воҳидов ўқувчилар учун намуна ва ибратга айланади. Бундай ижодкорнинг таржимаи ҳолига оид узун маълумотлардан кўра бадий баркамол асарлари ўқувчилар қалбига тезроқ йўл топади, эстетик таъсир кўрсатади.

Шу боис таълим босқичларида эл ҳурматига, халқимиз меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган ижодкорлар яратган асарларни нафақат адабиёт, балки, она тили дарсларида узвийлик ва узлуксизликда ўргатила бориш муҳим педагогик муаммолардан ҳисобланади.

Биргина 3-синф она тили дарсларини олсак, ундаги феъл сўз туркумини ўргатишда шоирнинг “Экскаватор”, “Олма” шеърлари машқ сифатида берилган. 365-машқ. Ўқинг. Феълларни аниқланг?

Дашт қўйнига кирди-ю,

Илк бора наъра солди.

Ташна ер бағридан у

Симиқлаб тупроқ олди.

373-машқ. Шеърни ифодали ўқинг. Бўлишсиз феълларни аниқланг?

Мен сизларнинг

Олмангиз,

Хомлигимда

Олмангиз.

Нортожигга

Ўхшаб сўнг,

Вой қорним, деб

Қолмангиз!

3-синфда халқ шоири Эркин Воҳидовнинг “Олма”, “Экскаватор” шеърлари ўқиб ўрганилар экан, бу шеърларнинг болалар фантазиясига, 8-9 ёшли ўқувчилар руҳиятига таъсир кўрсатиш хусусияти эътиборга олиниши керак. Шеър содда бадий тилда битилган образлилик ва жонлантириш, ўхшатиш, сифатлаш каби тасвирий воситалар қўлланганлиги сабабли олма ва экскаватор кичик китобхон билан гўё сўзлашади, хомлигида узмасликка, Нортожигга ўхшаб сўнг “Вой, қорним деб қолмангиз!” – дея ноҳуш ҳолатга тушиб қолмасликка чақиради. Экскаватор ҳам ўз сифатларини бирма-бир “Сўзлар” экан, болаларни қизиқтиришга чорлайди. Бу эса айнан болаларга хос одатни, шўххандонлик қайфиятини, болаларча завқ-шавқни ифода қилади.

Шу боис таълим босқичларида эл хурматига, халқимиз меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган ижодкорлар яратган асарларни узвийлик ва узлуксизликда ўргатила бориш муҳим педагогик муаммолардан ҳисобланади.

Эркин Воҳидовнинг ҳаётий фаолиятида, унинг яратган асарларида, шеърларида жуда катта маърифий қудрат бор. Бу маърифий қудратнинг ўқувчилар қалбига кўчиши, уларнинг юрагидан мустаҳкам жой олиши баркамол авлоднинг ҳар томонлама таълим-тарбия олишида муносиб ҳисса бўла олади. Ҳамма гап асардаги мавжуд педагогик имкониятларни реалликка айлантиришда қолган холос.

ADVANTAGES OF ALTERNATIVE ASSESSMENT IN TEACHING ENGLISH

R.Akbarova, teacher of NamSU

It is known for everybody that nowadays a worldwide and religious knowledge is very important for humanity. In our republic it is more being attention to education especially teaching and learning foreign language by President of Uzbekistan. As we know, we are future teachers and up-to-date pedagogical system demands that every both young and experienced teacher should be skillful specialists of his or her profession and be aware of the latest new rules of his/her subject. According to our presidential degree which was signed on December 10, 2012 named “On measures to further improve foreign language learning system” by the President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov, starting from 2013/2014 school year foreign languages, mainly English, gradually throughout the country will be taught from the first year of schooling in the form of lesson-games and speaking games, continuing to learning the alphabet, reading and spelling in the second year (grade)¹.

It is noted that in the framework of the Law of the Republic of Uzbekistan “On education” and the National Program for Training in the country, a comprehensive foreign languages’ teaching system, aimed at creating harmoniously developed, highly educated, modern-thinking

¹*Address* by the President of the Republic of Uzbekistan *Islam Karimov* at the Opening Ceremony of International *Conference* (“Fostering a Well Educated and Intellectually Advanced Generation – Critical Prerequisite for Sustainable Development and Modernization of Country”).

young generation, further integration of the country to the world community, has been created. In order to increase teaching standards in distant rural areas, the higher educational institutions are allowed targeted admission of people living in distant areas to foreign language programs on the condition that they will oblige themselves to work in the acquired specialty at their residence area for at least 5 years after graduation. The decree also envisages 30% salary increase for foreign language teachers in rural areas, 15% increase for those in other areas.

So that, as a teacher we have to work on our knowledge without stopping. In my point of view, while teaching foreign language alternative assessment has so vital role. Because if you are a good experienced teacher but you are not a good assessor your students will be fed up with you and the learners will not be interested in your subject, that's why, it is very important.

If it is spoken about alternative assessment (AA) it represents a direct evaluation of learners' performance by using contexts and tasks similar to those in real life while traditional testing measures performance indirectly by checking knowledge and abilities outside their real context of usage.

Teachers have the freedom to use alternative evaluation permanently during the academic year while conventional tests are scheduled on certain dates, students' learning process will be therefore changing. Alternative assessment has the clear advantages of emphasizing the student's strong point while minimizing their weak points. Moreover, it gives teacher the opportunity not to compare levels and knowledge but to follow a student's development individually. There are lots of world scientists who investigated the facts about advantages of alternative assessment in teaching English such as Zainab Abbas, Bailey, Heaton, Grant Wiggins, Brown, McKay, Cohen, Spenciner, Arter and Spandel, JamolJalolov, Maslov and so on. Moreover, it is said that alternative assessment is the most important thing while teaching pupils in the classroom. Actually, the pupil should be evaluated correctly in order to be interested to the subject. This gradual qualification work is based on the researches of evaluating especially advantages of alternative assessment in teaching English in the classroom.

Alternative assessment holds great promise for EFL students. Although the challenge to modify existing methods of assessment and to develop new approaches is not an easy one, the benefits for both teachers and students are great. The ideas and models presented here are

intended to be adaptable, practical, and realistic for teachers who are dedicated to creating meaningful and effective assessment experiences for EFL students.

As the methodology is developing, alternative assessment is also becoming fulfilled. It is as we know, a form of student performance grading that allows for a more holistic approach to student assessment. The traditional form of student assessment involves the average grading of a cumulative set of work for a given time period. With alternative assessments, students are enabled to provide their own responses rather than simply selecting from a given list of options. Alternative assessment can also encompass a portfolio of work to represent an entire use of concepts, similar to the way a traditional final examination is intended to be a cumulative demonstration of material learned over a given time period. But there is no one sole way to assess in EFL courses. EFL is an approach; as a result, there is no particular kind of language, teaching material or methodology which defines these languages. The focus is definitely placed on what the students know and can do and on what they do not know. Alternative assessment can be thought as performance assessment since it emphasizes processes and competencies, while it de-emphasizes theoretical scoring outcomes.

BIBLIOGRAPHY:

1. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida – O'zbekiston MIU, 2011
2. Karimov I.A. “Yuksak bilimli va intellectual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti” mavzusidagi xalqaro konferensiyaning ochilish marosimidagi nutq.
3. Karimov I.A. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. Toshkent, 1997.
4. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – Toshkent, 1991.
5. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. – Toshkent, 2000.

М У Н Д А Р И Ж А

XX АСР ВА ЗАМОНАВИЙ АДАБИЁТДА МАТНШУНОСЛИК ВА МАНБАШУНОСЛИК

1.	Назаров Б.	Чўлпон ижодида француз мотивлари.....	6
2.	Аҳмедова Ш.	Матншунос олим фаолиятининг бир қирраси ҳақида.....	14
3.	Ўраева Д.	Бадий адабиётнинг гедонистик вазифаси..	17
4.	Sabirdinov A., Surxonova G.	Abdulla Qahhorning 20-30-yillardagi hikoyalarida davr muammolari va inson taqdiri talqinida E.Xeminguey ijodi bilan mushtarak hamda o'ziga xos jihatlar.....	20
5.	Имомова Г.	Қисса матни ва бадий синтез таҳлили.....	24
6.	Жамолиддинов М.	Муҳаммад Юсуф шеъриятида миллийлик...	29
7.	Носиров К.	Бир шеър тарихидан лавҳа.....	32
8.	Абдурахманов Ш.	Аския ва латифаларнинг лисоний хусусиятлари ҳақида.....	35
9.	Ёқубов И.	Роман маконий географияси.....	38
10.	Матёкубова Т.	Поэтик ғоя ифодасида ўзига хослик.....	43
11.	Саидғаниева Г.	Сарбастда банд.....	47
12.	Тожибоева М.	Боту шеъриятида мумтоз анъаналар.....	50
13.	Сафарова Ҳ.	Чўлпон ва матбуот.....	52
14.	Мўминова С.	Бадий матнда сўз латофати.....	55
15.	Ҳамроқулова Х.	Истиқлол даври насрига хос танатологик талқинлар.....	59
16.	Qobilova Z., Aliyeva G., Ergashev Sh.	Yosh avlod tarbiyasida she'riy asarlarning o'rni va ahamiyati (Asqad Muxtor she'riyati misolida).....	62
17.	Ҳамидова М.	Шукур Холмирзаевнинг бадий тил ва услубдаги маҳорати.....	65
18.	Матёкубова Т., Ҳикматова М.	Поэтик ифода кўлами ва ижодкор маҳорати.....	68
19.	Ҳамдамов А., Каромова Ш.	Халқона поэтик ифода.....	73
20.	Қорабоев М.	Бобурийлар сулоласи ҳақида янги бадий асарлар.....	76
21.	Тожибоева Д.	Хуршид Даврон шеъриятида поэтик услуб қирралари.....	80
22.	Йўлчиев Қ.	Бирликнинг тринар таҳлили.....	83
23.	Орипова Г.	Адабиётда мажознинг ўрни.....	87
24.	Тажибоев Б.	Бадий матнда табиат тасвири (Т.Муроднинг “отамдан қолган далалар” асари мисолида).....	89

25.	Yo'lchiyeva A.	Estetiik ideal, go'zallik va axloq masalalari ("O'tkan kunlar" romani misolida).....	92
26.	Saidakbarova M.	Asar bilan tanishmisiz.....	96
27.	Shermatova M.	Osmon yiroq, yer qattiq (yoxud Pirimqul Qodirovning "Qora ko'zlar" asari asosida).....	98
28.	Хожиева М., Ахмедова С.	Мухаммад Юсуф ижодида она тимсоли.....	102
29.	Teshaboyeva N.	To'maris obrazining badiiy talqini.....	105
30.	Usmonov Sh.	Samar Nurov ocherklarda davr muammolari talqini.....	109
31.	Ақромалиева Н.	Фикралар ва инсон руҳияти манзаралари...	113
32.	Саттибоева Н.	Ўлмас Умарбеков асарларида миллий қадриятлар ва урф-одатлар ифодаси.....	117
33.	Баҳодирова Н.	Алишер Навоий шеъриятига хос нозикликни ифодаловчи айрим ёр семали бирликлар хусусида.....	120
34.	Ёқубова С.	Образли ифода ва бадий маҳорат.....	124
35.	Nishonova Z.	Rangin ruhiyat musavviri.....	128
36.	Hojiqo'ziyeva Sh.	Jek London asarlarida ayol timsollari.....	133
37.	Тўйчиева Р.	Қуш образи ва унинг ғоявий-бадий функцияси.....	136

МАТН ВА МАНБАЛАРНИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

38.	Маҳмудов Н.	Туркий тилларда муштарак сўзлар.....	141
39.	Умаров Э.	э: -э унлилари конвергенцияси.....	146
40.	Улуқов Н.	Э. Бегматов ва ўзбек терминологияси.....	147
41.	Набиева Д.А., Нурмонова Д.А.	Бугунги ўзбек тилшунослигининг муаммолари.....	151
42.	Усмонова Ҳ.	Гап бўлақларининг функционаллашуви.....	154
43.	Искандарова Ш.М., Қўзиев У.	Идеографик луғатлар тузишда "майдон" назариясининг аҳамияти.....	157
44.	Жабборов Э., Маманова А.	Бадий матндаги ономастик бирликларнинг лингвопоэтик хусусияти....	162
45.	Тожиев О.	Синтактик муносабат ва унинг турлари.....	165
46.	Саидхонов М.	"Оила тили" – адабий тилнинг бешиги.....	169
47.	Пўлатов И.	Саида Зуннуова шеърларинининг лингвопоэтик хусусиятлари.....	174
48.	Улуқов Н., Болтабоева Ю.	"Ичкүёв" кассасининг айрим лингвопоэтик хусусиятлари.....	178
49.	Bobomurodova Sh., Turdiyeva Z..	Abdulla Qodiriy asarlarida murojaat shakllarining qo'llanish xususiyatlari.....	182
50.	Закирова Ҳ.	Грамматик категория типлари.....	185
51.			

52.	Раҳматуллаев Ю	Тарихий асарларда учрайдиган айрим арабча сўзлар хусусида.....	187
53.	Toshboltayeva T., Ablusalomov A.	Arab yozuvining yahudiy yozuvi bilan qiyoslab o'rganilishi va milliy yozuvimiz tarixi.....	191
54.	Қўзиев У.	Изоҳли луғатлар борасида айрим мулоҳазалар.....	196
55.	Ikromova S.	Matn – lingvistik hodisa.....	199
56.	Umurqulov Z.	Badiiy matnning sintaktik xususiyatlari.....	201
57.	Олимова М.	Ойбек шеърятининг айрим лингвопоэтик хусусиятлари.....	205
58.	Муродов Н.	Мирза Маҳдихон ва унинг «Санглох» асари.....	205
59.	Тошхўжаева Ш.	Бадий матннинг морфопоэтик хусусиятлари.....	212
60.	Дарвишов И.	Унли фонемаларнинг муҳим ва номуҳим белгилари (Жануби-ғарбий Наманган шевалари мисолида).....	216
61.	Қобулжонова Г.К., Матёкубова Д.	Глобаллашув шароитида она тилига эътибор.....	220
62.	Тошхўжаева Ш.	Эркин Аъзам асарларидаги эмоционал гаплар лингвопоэтикаси.....	221
63.	Жуманова М.	Нутқ – маданият белгиси.....	225
64.	Раҳмонова Ш.	Маҳмуд Кошғарийнинг “девону луғотит турк” асарида адабиётшунослик терминлари.....	228
65.	Muhammadaliyeva M.	O'zbek tilidagi kasb-hunar nomlarining lisoniy taraqqiyoti va manbalarda qo'llanishi xususida.....	231
66.	Абдураззоқова Г.	Тарихий манбаларда этмак сўзи ва унинг вариантлари	234
67.	Умаров С.	“Қутадғу билиг” асарида ўзлашма лексемаларни қўлланилиши.....	236
68.	Bo'riboyeva N.	Boborahim mashrab she'rlarida emotsional-ekspressivlikning leksik vositalar orqali ifodalanishi.....	242
69.	Асқарова М.	«Темур тузуклари» асаридаги жанг қуроллари номларининг лексик-семантик хусусиятлари	244

ТИЛ ВА АДАБИЁТ ЎҚИТИШ УСЛУБИЁТИ МАСАЛАЛАРИ

69.	Юсупова Ш.	Ўқувчи ижодкорлигида матн билан ишлашнинг ўрни.....	250
-----	-------------------	---	-----

70.	Собирова М.	Бадий матн таҳлилида актдан фойдаланиш усуллари.....	254
71.	Абдурахмонова Б.	“Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарининг тил хусусиятларини ўрганиш.....	257
72.	Собирова М.	Матн яратишда замонавий технологиялардан фойдаланиш.....	259
73.	Лутфетдинова Р.	Мантикий фикрлашга ўргатиш орқали ўқувчи нутқини ўстириш.....	262
74.	Жамолиддинова Н.	Америка Қўшма Штатларида XX аср бошларида тил ўргатишга бўлган бевосита (табiiй ва оғзаки) ёндашувлар тарихидан...	265
75.	Фазлиева А.	Русийзабон гуруҳларда матн яратиш технологиялари.....	268
76.	Botirova Z.	The development language teaching approaches and methods.....	271
77.	Pulatova D.	Necessity of the ground rules in organizing group working.....	274
78.	Хўжамбердиева Ш.	Бошланғич синф она тили дарсларида Эркин Воҳидов ижодидан фойдаланиш.....	276
79.	Akbarova R.	Advantages of alternative assessment in teaching English.....	280